Kvisoft PDF Merger DEMO : Purchase from www.kvisoft.com to remove the watermark

गोंडवाना विद्यापीठ, गडचिरोली

(महाराष्ट्र शासन अधिसूचनाक्रमांक २००७/(३२२/०७)विशि-४ महाराष्ट्र विद्यापीठ अधिनियम १९९४(१९९४ चा महा.३५) च्या कलम ३ च्या पोटकलम(२) अन्वये दिनांक २७ सप्टेंबर, २०११ रोजी स्थापित व महाराष्ट्र सार्वजनिक विद्यापीठ अधिनियम, २०१६ (सन २०१७ चा महाराष्ट्र विद्यापीठ अधिनियम क्रमांक ६) व्दारा संचालित राज्य विद्यापीठ)

(आस्थापना विभाग)

एम. आय. डी.सी. रोड, कॉम्पलेक्स, गडचिरोली जि. गडचिरोली ४४२६०५

दुरध्वनी क्र. ०७१३२-२२३१०४ email:- gondwanaesst@gmail.com

जा.क्र. गो.वि./आस्था./३०१२ /२०२० दि. २९ /१० /२०२०

परिपत्रक

विषय:- दिव्यांग धोरण मसुद्यासदंर्भात कार्यवाही घेणेबाबत.

संदर्भ :- डॉ. वैशाली कोल्हे यांचे दि. १०/१०/२०२० रोजीचे ई-मेल.

विद्यापीठातील सर्व शैक्षणिक व प्रशासकीय विभाग प्रमुख तसेच गोंडवाना विद्यापीठाशी संलग्नित सर्व महाविद्यालयांचे मा. प्राचार्य यांना कळविण्यात येते की, कोव्हिड-१९ च्या कालावधीमध्ये कोणतेही दिव्यांग विद्यार्थी ऑनलाईन/ई-लर्निंग वा तत्सम बाबींपासून दुर राहू नये याकरीता त्यांना विद्यापीठाची/महाविद्यालयाची/विभागाची वेबसाईट, वेब पोर्टल, ग्रंथालयातील पुस्तके तसेच ई-पुस्तके इ. अद्यावत करुन सहजपणे दिव्यांग विद्यार्थ्यांना हाताळता येतील खात्री करावी. तसेच संदर्भिय पत्रानुसार आपल्याशी संबंधीत विषयावर कार्यवाही घेऊन केलेल्या कार्यवाहीचा अहवाल या कार्यालयास सादर करावा.

सोबत - उक्त संदर्भिय ई-मेल प्रत व दिव्यांग धोरण मसुदा.

(डॉ. ईश्वर मोहुर्ले)
कुलसचिव
गोंडवाना विद्यापीठ, गडचिरोली

प्रतिलिपी:-

१. मा. कुलगुरु यांचे स्विय सहाय्यक, गोंडवाना विद्यापीठ, गडचिरोली.
२. मा. प्र-कुलगुरु यांचे कार्यालय, गोंडवाना विद्यापीठ, गडचिरोली.
३. मा. सर्व शैक्षणिक व प्रशासकीय विभाग प्रमुख, गोंडवाना विद्यापीठ, गडचिरोली.
४. मा. प्राचार्य, संलग्नित सर्व महाविद्यालये.

(डॉ. विजय सिल्हारे)
उपकुलसचिव
गोंडवाना विद्यापीठ, गडचिरोली

Gmail

Establishment Section <gondwanaesst@gmail.com>

Fwd: About Divyang Dhoran Masuda

Dr Ishwar Mohurley Registrar <gug.registrar@gmail.com> Tue, Oct 13, 2020 at 4:23 PM
To: Establishment Section <gondwanaesst@gmail.com>

---------- Forwarded message ---------
From: **Dr Vaishali Kolhe** <vaishali@tiss.edu>
Date: Sat, Oct 10, 2020 at 4:07 AM
Subject: Re: Fwd: About Divyang Dhoran Masuda
To: <reg@sgbau.ac.in>, <registrar@barmer.ac.in>, <registrar.gondwanauniversity@gmail.com>, <gug.registrar@gmail.com>, <registrar@nmu.ac.in>, <registrar@unishivaji.ac.in>, <registrar@fort.mu.ac.in>, RTM Nagpur University Nagpur <registrar@nagpuruniversity.nic.in>, <srtmunregistrar@gmail.com>, <regis@unipune.ac.in>, <kksuregistrar1997@gmail.com>, <kksuregistrar@gmail.com>, <registrar@sndt.ac.in>, <registrar@sus.ac.in>, <registrar@dbatu.ac.in>, <Ycmou.registrar@gmail.com>, r <registrar@ycmou.digitaluniversity.ac>, <gokhaleinstitute@gipe.ac.in>, <registrar@tmv.edu.in>, <registrar@dcpune.ac.in>, vaishali <vaishali@tiss.edu>, tissdisability <tiss.disability@gmail.com>
Cc: <"<vishi.dhepune"@gov.in>, director <director.higheredpune@gov.in>, <shalakrutik@gmail.com>

Dear Registrar of Universities

Greetings!
Its an honour to share the final revised draft of the Disability Policy in english and marathi version prepared by myself. The drafting committee members contribution is highly significant and valuable and hence have been cited in the attached policy. Your contribution in terms of overall feedback regarding this disability policy is highly appreciable. Hence, I have revised it based on the feedback received of 15 universities and tried to work in coherence with NEP with principles of inclusion.

All universities are requested to sign the MOU as per directions of DHE and send scanned MOU copy to the Hon Director and cc to me. This will facilitate appointing I Access Fellows with disability studies in each university as per MOU. Two I Access fellows will be appointed at each university under DHE for the period of two years using the 5% disability budget of each university.

All the online classes/e-learning in Covid-19 period has to be made accessible for students with disability especially blind/visual impairment and hearing disability, so I request all respected Registrar to make sure your websites, web portals, library accessibility of books and e-books are in compliance with per accessibility standards of Govt of India and ensured equal access to students with disability.

Thank you
Best Regards
Dr Vaishali Kolhe
TISS

On 2020-09-12 15:47, Dr Vaishali Kolhe wrote:
> Dear Registrar of Universities
>
> Greetings!
>

> As per the attached letter issued by Shri Dussane on 24.08.2020
> regarding online meeting scheduled to discuss and finalise the State
> Disability policy of Maharashtra by feedback from the universities
> under The Directorate of Higher Education, GOM.
> I have received the the online feedback during the scheduled meeting
> on 24/08/2020 by University authorities and written feedback from
> Universities. Kindly find the attached revised Disability Policy based
> on the Universities feedback.
> I have revised the attached Disability Policy based on online
> discussion, written feedback and National Webinar on E Learning and
> Digital Technology for Persons with Disability in light of NEP
> organised by I Access Rights Mission TISS on 10th September 2020.
>
> Note: I request the universities who has not yet submitted their
> feedback to submit by tomorrow 12.00 noon without fail as per
> instructions received by Shri Dussane in the letter dated 24/08/2020.
> I request Nagpur University, Gokhale, YCMOU and Deccan University and
> others to submit the feedback letter by tomorrow.
>
> Thank you
>
> Regards
>
> Dr Vaishali Kolhe
> Associate Professor
> Project Director -I Access Rights Mission
> Centre for Disability Studies and Action
> Tata Institute of Social Sciences
> Mumbai
>
>
> -------- Original Message --------
> Subject: About Divyang Dhoran Masuda
> Date: 2020-08-24 14:48
> From: VISHI Shakha DHEPUNE <[illegible]>
> To: [illegible], [illegible],
> [illegible], [illegible],
> [illegible],
> registrar@fort.mu.ac.in, "RTM Nagpur University Nagpur"
> <registrar@nagpuruniversity.mc.in>, srtmunregistrar@gmail.com,
> [illegible], [illegible],
> [illegible], [illegible], [illegible],
> [illegible], [illegible],
> [illegible], [illegible],
> [illegible], [illegible]
> Cc: "vaishali" <vaishali@tiss.edu>, "tissdisability"
> <tissdisability@gmail.com>
[Quoted text hidden]

2 attachments

DHE-TISS - I Access -State Disability Rights Policy for Inclusion and Accessibility in Higher Education 2020 (W_O Watermark) (8) (3) (4) - Copy.pdf
8522K

DHE- मसुदा दिव्यांग धोरण I Access-State Disability Rights Policy for Inclusion and Accessibility in Higher Education 2020-10 (w_o watermark) (2) (4) (1).pdf
9044K

मसुदा दिव्यांग धोरण

I-Access[1]:State Disability Rights Policy for Inclusion and Accessibility in Higher Education

(An Initiative of I-Access Rights Mission, TISS)

Directorate of Higher Education, Department of Higher & Technical Education, Government of Maharashtra

1. प्रस्तावना:

1.1. भारतीय राज्य घटनेच्या कलम २४६(३)अन्वये, दुसऱ्या यादीतील / राज्य यादी तील, सातव्या अनुसूचीमध्ये नमूद केलेल्या विषयांवर, एखाद्या राज्याच्या विधानसभेला संपूर्ण राज्यासाठी किंवा राज्यातील एखाद्या भागासाठी कायदे आणि योजना तयार करण्याचे विशेष अधिकार आहेत. दुसऱ्या यादी/राज्य यादीमध्ये (7th Schedule) सातव्या अनुसूचीमध्ये मध्ये क्रमांक ९ वर "दिव्यांग व रोजगार मिळण्यास सक्षम नसलेल्या व्यक्तींना मदत"(Relief of the disabled and unemployable) असा विषय आहे. म्हणूनच, प्रत्येक राज्य शासनाला, दिव्यांगांचे घटनात्मक विश्वस्त म्हणून दिव्यांगत्व रोखण्यासाठी आणि दिव्यांग व्यक्तींना सन्मानाने जगता यावे म्हणून सक्षम करण्यासाठीआवश्यक ती सर्व पावले उचलण्याचे अधिकार आहेत.[2]

---

[1] 'आय-'अक्सेस' म्हणून परिभाषित केले आहे, 'मी' म्हणजे 'दिव्यांगव्यक्ती' आणि 'प्रवेश' म्हणजे दिव्यांग व्यक्तीची कोणतीही भरतीपूर्ण करण्यासाठी कोणत्याही उच्चशिक्षण संस्था (विद्यापीठ / महाविद्यालय) मध्ये प्रवेश करण्यास सक्षम असेल. [1] 'आय-'अक्सेस' : UNCRPD च्या लेखांच्या अनुरूप दिव्यांगव्यक्ती उच्च शिक्षण प्रणालीमध्ये प्रवेश करण्यास सक्षम आहे. हे (NEP,2020) एनईपीशी सुसंगत आहे

[2] प्रोफेसर कृष्ण महाजन, अडव्होकेट, सुप्रीम कोर्ट ऑफ इंडिया यांनी शिफारस केली

1.2. भारतीय राज्य घटनेच्या कलम २४६(३) चा संदर्भ घेऊन RPWD ACT आणि 2017 चे नियम, २०१६ मधील 'शिक्षण आणि रोजगार' या विषयावरील प्रकरण वाचावे लागेल. दिव्यांगांचा पूर्ण समावेश व त्यांना सुलभतेने समान संधी उपलब्ध होणे या उद्दीष्टाचे भान ठेवून २१ प्रकारच्या दिव्यांगत्वाची तरतूद राज्याच्या उच्चशिक्षण धोरणात केली आहे .हे सर्व समावेशक धोरण राज्य उच्च व तंत्रशिक्षण विभाग, उच्चशिक्षण संचालनालय, सरकार यांच्या अंतर्गत असलेल्या सर्व संस्थांना लागूआहे. महाराष्ट्र (मान्यताप्राप्त व अनुदानीत)[3].

1.3. हे धोरण RPWD ACT 2016 च्या संदर्भातील दिव्यांगत्व कायद्यांशी संबंधीत अशा सद्य न्यायावादाच्या व्यापक प्रकाशात कार्यरत आहे हे धोरण 'सर्वांसाठी शिक्षण' (EFA-Education for all) या उद्दिष्टावर भर देते. व त्यासाठी विद्यापीठांच्या संस्थात्मक व चिरंतन आराखड्याची आवश्यकता स्पष्ट करते.शिक्षण वअध्यापन, वर्गशिक्षण, शिकविण्याच्या पध्दती,पुस्तके, सुलभअभ्यासक्रम, प्रवेशासाठी मार्गदर्शन, निवास, ग्रंथालय, क्षमताबांधणी, शिक्षक, कर्मचारी आणि तळागाळातील कर्मचारी या संदर्भात दिव्यांग व्यक्तींचा समावेश आहे. हे धोरण आय सी टी चे महत्व आणि दिव्यांग विद्यार्थ्यांसाठी शिक्षण सर्वसमावेशक व सुलभ करण्याच्या त्याच्या उदयोन्मुख भूमिके बद्दल माहिती देते.

1.4. डीसेबल्ड राईट्स ग्रुप वि. युनियन ऑफ इंडिया या सर्वोच्च न्यायालयाच्या महत्वाच्या निकालाच्या (रिट याचिका क्र.२९२/२००६ दि१५/१२/२०१७) अनुसार सर्व उच्चशिक्षणसंस्थांना कालबद्ध प्रवेशप्रक्रिया राबविणे, आरक्षणासंबंधीच्या तरतुदी पाळणे,

[3] प्रोफेसर शिरीष देशपांडे,विजिटिंग फैकल्टी, NLU, नागपुर आणि डॉ वैशाली कोल्हे, TISS, द्वारा अनुशंसित

तसेच सुलभ अभ्यासक्रम व सर्वसमावेशक शिक्षणासाठी अडथळाविरहीत वातावरण निर्माण करणे बंधनकारक असेल.

1.5. हे धोरण उच्च शिक्षणाच्या क्षेत्रात दिव्यांग व्यक्तींसाठी 'समावेश' होणे व उच्च शिक्षण घेणे त्यांच्यासाठी सुलभ करणे यावर भर देते.

कलम 16: "शासनातर्फे अनुदान दिल्या जाणार्याकिंवा विना अनुदानित अशा सर्व शैक्षणिक संस्थांमध्ये दिव्यांग मुलांना सर्व समावेशक शिक्षण दिले जाईल, यासाठी योग्य ते सरकार आणि स्थानिक अधिकारी प्रयत्न करतील." (RPWD Act, 2016)

1.6. उच्च शिक्षणाच्या क्षेत्रात सर्वसमावेशकता आणणे हा या आय-अक्सेस' परिपत्रकाचा उद्देश आहे. जेणे करून विद्यापीठाच्या सर्वभागधारकांसह यासंबंधी कार्यवाही करून धोरणात्मक पुढाकार घेता येईल. आणि दिव्यांग विद्यार्थ्यांच्या विद्यापीठ पातळीवरील शैक्षणिक दैनंदिन जीवनातील अडचणी लक्षात घेऊन सकारात्मक कृतीद्वारे त्यांना उच्च शिक्षणामध्येसमाविष्ट करून घेता येईल.

1.7. हे धोरण शाश्वत विकासाच्या उद्दिष्टांपैकी उद्दिष्ट ४ (न्याय्य व गुणवत्तापूर्ण शिक्षण, आजीवन शिक्षणाचीसंधी) वउद्दिष्ट ८- (चांगले काम, शाश्वत आर्थिक विकास)वउद्दिष्ट १०- (असमानता कमी करणे) यांच्याशीसुसंगत राहून सर्वसमावेशक उच्च शिक्षणाची खात्री देणे हे या धोरणाचे ध्येय आहे.

1.8. हे धोरण दिव्यांगाच्या संवेदनशीलतेची दाखल घेऊन व दिव्यांग विद्यार्थ्यांच्या संवेदनाक्षम गरजा ओळखून त्या अभ्यासक्रमात समाविष्ट करुन घेणे आवश्यक आहे हे आरपीडब्ल्यूडीकायदा २०१६ मधील कलम २ (वाय) चा अंतर्भाव करते. हे कलम सांगते की योग्य तऱ्हेने सामील करून घेणे म्हणजे कोणत्याही प्रकारचे अवाजवी किंवा अनावश्यक दडपण न येता दिव्यांगांना आपले हक्क इतरांबरोबर समानतेने वापरता येणे.

1.9. हे धोरण खालील परिभाषांवर आधारित आहे:-

a) “विद्यार्थी” म्हणजे अधिकृतपणे कोणत्याही किंवा संस्थेच्या कोणत्याही व्यावसायिक अभ्यासक्रम, कौशल्य विकास, ऑनलाइन, दूरस्थ शिक्षण अभ्यासक्रम, पदवी, पदव्युत्तर शिक्षण, एमफिल, पीएचडी कार्यक्रम संस्था / विद्यापीठाने दिलेला कार्यक्रमात अधिकृतपणे नोंदणी केलेली व्यक्ती.

b) कलम 2(r): “बेंचमार्क दिव्यांगत्व असलेली व्यक्ती” म्हणजे ज्या व्यक्तीचे दिव्यांगत्व किमान ४० टक्के(40% or more) किंवा त्यापेक्षा जास्त आहे, (जेथे निर्देशित दिव्यांगत्व मोजले जाऊ शकत नाही.) व जेथे निर्देशित दिव्यांगत्व मोजले जाण्याची परिभाषा उपलब्ध आहे, तेथे प्रमाणित अधिकाऱ्यांनी प्रमाणित केलेली व्यक्ती. (RPWD Act, 2016)

c) कलम 2(s): “दिव्यांगव्यक्ती” म्हणजेदीर्घकालीन शारिरीक, मानसिक, बौद्धिक किंवा संवेदनेसंबंधीची दुर्बलता असलेलीव्यक्ती; ज्यामुळे अशा व्यक्तीला समाजात वावरताना अडथळ्यांशी सामना करावा लागतो व समाजात इतरांप्रमाणे पूर्णपणे व प्रभावीपणे सहभागी होता येत नाही. (RPWD Act, 2016)

d) कलम 2(y): हे कलम सांगते की योग्य तऱ्हेने सामील करून घेणे म्हणजे कोणत्याही प्रकारचे अवाजवी किंवा अनावश्यक दडपण न येता दिव्यांगांना आपले हक्क इतरांबरोबर समानतेने वापरता येणे. (RPWD Act, 2016)

e) कलम 2(ze): “युनिव्हर्सल डीझाईन” (सार्वत्रिक रचना)म्हणजेउत्पादने, वातावरण, कार्यक्रमआणिसेवायांची अशी रचना, जेणेकरून या रचनेत कोणताही विशिष्ट बदल न करता गोष्टी सर्वांना वापरणे जास्तीत जास्त सुलभ होईल. तसेच दिव्यांग व्यक्तींना या गोष्टी वापरता याव्यात म्हणून जी सहाय्यक उपकरणे या व्यक्ती वापरतात, अशा सहाय्यक उपकरणांसाठी सुद्धा हे डीझाईन (ही रचना) अनुकूल असते.(RPWD Act, 2016)

f) “दिव्यांगकर्मचारी” म्हणजे उच्चशिक्षण क्षेत्रात कार्यरत असणारे शिक्षक, कर्मचारी वर्ग, प्रशासनसेवेतील कर्मचारी, शिक्षकेतर कर्मचारी (कायमस्वरुपी, तात्पुरते आणि / किंवा करारतत्वावर नेमलेले)

g) University and College stakeholders: Registrars, Equal opportunity cell heads, Faculty, HOD, Director Student Welfare, Dean, Computer section officials, Finance Head,Website Officials, Data management center, Exam Controllers, exam staff, Librarian & staff, Students with Disability, special educators, Skill Councils, Skill development department, Job placement officers, government officials, Subject experts in Disability, NGOs, NSS, teachers, peers, administration, Parents, hostel wardens, Canteen, staff, Security guards, Counsellors, Health Professionals.

h) Accessible Format: Accessible web site and accessible document should be defined as Web site compliant with Web Content Accessible Guidelines 2.1 level AA. Accessible document means Document in EPUB format compliant to EPUB Accessibility guidelines.

2. धोरणाचातर्क व वस्तुस्थितीः

The Policy envision the equal opportunities to students with disability in higher education. The internal and external factors affecting the inclusion of students with disabilities are observed while working with various universities of Maharashtra during the dialogues with students with disabilities and university stakeholders. The overall factors affecting equal access to learning of the students with disability in education system are stereotypical mindsets of society, lack of awareness on disability concepts in academia, lack of disability related services, lack of Transportation from residence to university, within university campus navigations to classrooms is tough for students with disability due to Inaccessible infrastructure, Lack of barrier free environment in classrooms structure like furniture, blackboard, library, conference hall,

dining halls are not accessible, Attitudes of Higher Education Authorities, Lack of online learning facilities, assistive technology, inaccessible books, reading material, inaccessible library, lack of coordination of services at the university equal opportunity cell, untrained staff/teacher in equal opportunity cell. Lack of systematic governance mechanism, inconsistent reservation to include PWD are the key problems. Because Lack of awareness among university authorities makes it tough for students with disability to reach at level of higher education system & skilled vocational courses. Even if they enter Universities, the overall higher education system is inaccessible to them in their day to day learning, hence drop out is there, due to lack of accessibility to information, inaccessible websites or inaccessibility of print media, books and inaccessible libraries especially in context of rural areas This Socially economically disadvantaged group due to Poverty and disability experiences lack of social acceptance by non-disabled peers and face bullying and stigma in society. Hence its essential to develop this policy by including "***Disability Inclusion" as an important academic agenda of Universities and higher education institutions in India with in-built budgetary governance mechanism for equal accessibility of all students towards sustainable development of the country"***. Hence, it's important to develop this policy to mainstream persons with disability in higher education and create body of knowledge in disability studies, accessible technology and develop skilled highly qualified Students with Disability as future generation professionals for mainstream education, employment & entrepreneurs to contribute to the GDP, inclusive employment, Human Resource Development and sustainable development of the country.(University Accessibility Assessment Report, Kolhe.V, 2019,) दिव्यांग व्यक्तींमध्ये एकूण पदवीधर लोकसंख्या 1246857 आहे. पुरुषांची संख्या 839702 आणि महिलांची संख्या 407155 आहे (भारतीय जनगणना , 2011).पदवीधरांमधील पुरुष महिला लोकसंख्या गुणोत्तर 3:1आहे.दिव्यांग पदवीधारकांपैकी

एकतृतीयांश पदवीधारक दिव्यांग महिला आहेत. दिव्यांगमहिलांची तिहेरीगैरसोय, त्यांच्या दुर्बलतेमुळे असणारी त्यांची असुरक्षितता आणि आर्थिक मदतीचाअभाव ही दिव्यांग महिला पदवीधरांची संख्या कमी असण्याची मुख्य कारणे आहेत. (Kolhe.V,2017). As per the study of NCPEDP less than 1% population of students with disability reach till higher education to study. These logic and rationale suggest to develop Disability inclusion Policy in Higher Education.

3. <u>संदर्भ:</u>

3.1.UNCRPD च्या आराखड्यानुसार सुलभता ही दिव्यांग विद्यार्थ्यांच्या हक्कांपैकी एक आहे.दिव्यांग विद्यार्थ्यांना उच्च शिक्षण सुलभतेने घेणे शक्य व्हावे व त्याकरता विद्यापीठ स्तरावर UNCRPD आराखडा लागू करावा अशी कल्पना आहे. UNCRPDअंतर्गत (लेख 9: प्रवेशयोग्यता, अनुच्छेद 8: जागरूकता वाढविणे सुनिश्चित करते, अनुच्छेद 20: मानवी हक्क म्हणून वैयक्तिक गतिशीलता) याची खात्री करुन घेण्याच्या दृष्टीने महत्वाचे लेख ओळखण्याच्या दिशेने कार्य करा & मुद्रण दिव्यांग असलेल्या विद्यार्थ्यांना समान संधी मिळवून देण्यासाठी नवीन माराकेश करार.

3.2.2013 मध्येसुरूझालेल्या आय अक्सेस राईट्स मिशनने दिव्यांग धोरण राबविण्यासाठी पुढाकार घेऊन संचालक, उच्च शिक्षण संचालनालय, यांच्या आदेशानुसार महाराष्ट्रात अंमलात आणण्यासाठी कृती-मार्गदर्शकसूचनामागविल्याआहेत. दिव्यांग विद्यार्थ्यांना कोणत्याही अडचणीशिवाय , सुलभतेने शिक्षण घेण्यासाठी मदत व्हावी असा उद्देश असणारा हा भारतातीलएकअग्रगण्यप्रकल्पआहे.हा प्रकल्प दिव्यांग विद्यार्थ्यांसाठी संरचनात्मक, शैक्षणिक, सामाजिक, आर्थिकआणितांत्रिक सुलाभताही विचारातघेतो. उच्च शिक्षण क्षेत्रातील भागधारकांचे(संबंधीत व्यक्तींचे) संवेदिकरण करणे, व भारतीय नागरिक म्हणून दिव्यांग विद्यार्थ्यांच्या वैयक्तिक तसेच व्यावसायिक प्रगती ला उत्तेजन

देण्याच्या, टप्प्याटप्प्याने पूर्ण करावयाच्या या उद्दिष्टात दिव्यांग विद्यार्थ्यांनाही सहभागी करून घेणे हा या प्रकल्पाचा उद्देश आहे.

3.3. उच्च शिक्षण संचालनालयाच्या, महाराष्ट्र सरकारच्या सर्वबिगरकृषी विद्यापीठांच्या प्रतिनिधींसह, दिनांक ४ नोव्हेंबर २०१९ आणि १३ जानेवारी २०२० रोजी झालेल्या बैठकीत या धोरणाच्या तरतुदींसंबंधी चर्चा झाली.(Annexure -1 मध्ये जोडलेले मिनिटे).

4. <u>दिव्यांगत्वा बद्दलचे कायदे:</u> India has signed and ratified to the 'United Nations Convention for Rights of Persons with Disabilities 'in 2006 which were implemented in India in 2007 by issuing rules for amendment of the Indian laws as per UNCRPD. This resulted in process of harmonisation of Indian laws and constitution as per UNCRPD framework which encourages to include PWD in formulation of rules, laws ie. 'Nothing about us without us'. The Ministry of Social Justice and Empowerment, Dept of Empowerment of the Persons with Disability in consultation with National Law Universities and National level govt and non govt institutions organised national level consultations that resulted in formation of Draft RPWD Bill 2011 followed by amendments. The Disability Law finally passed in Parliament as RPWD Act 2016 with UNCRPD as foundation of the disability law. This Policy seeks to implement various provisions under the UNCRPD, RPWD Act 2016, Education for All, Equal access and Inclusion principles of NEP 2020. However keeping in mind that less than 1% of PWD are able to reach at higher education as per NCPEDP study in 2015.

या धोरणात UNCRPD आणि RPWD ACT 2016 मधील विविधतरतुदींची अंमलबजावणी करण्याचाविचार केला आहे. तसेच The National Trust for Welfare of Persons with Autism, Cerebral palsy. Mental Retardation and Multiple Disabilities Act of 1999 read with the 2000 rules and Board of Trust Regulations 2001, Marrakesh VIP Treaty, Biwako Millennium Framework. The Indian Lunacy Act-1912, The Mental Health Care Act 2017 which may be applied wherever necessary. हे दिव्यांगत्वाशी संबंधित इतरकायदे आहेत. हे धोरण RPWD ACT 2016 मधील दिव्यांगांचे अधिकार आणि University Grants Commission (UGC) ने सांगितलेली सर्वसमावेशकता व सुलभता याबाद्दची मार्गदर्शक तत्वे यांची दाखल

घेते.राष्ट्रीय विद्यापीठ धोरण, ज्याच्या तरतुदी प्रमाणे विद्यापीठ प्रतिवर्षी आपल्या पायाभूत सुविधा व प्रशासनामध्ये आवश्यक ते बदल करते व विद्यापीठाच्या एकूण अर्थसंकाल्पापैकी ५ टक्के हे दिव्यांग सर्वसामावेशाकते साठी व दिव्यांगजनां साठी असलेल्या सोयींसाठी राखून ठेवणे हे महत्वाचे आहे The Policy is in coherence with NEP 2020 with special emphasis on principles of 'Inclusion and Accessibility' as a National University Policy. This policy considers The Social Model of Disability. As per this policy the Government/aided University and colleges makes changes in its infrastructure and administration and academic regulations. This Policy suggests to provide 5% budget as disability inclusion budget of the Total University Budget on yearly basis of their total university budget for sustainable development of facilities for persons with disabilities

5. <u>पॉलिसी स्ट्रक्चर</u>

5.1. हे धोरण दिव्यांगत्वाच्या २१ प्रकारांचे वर्णन करते आणि उच्चशिक्षणामध्ये दिव्यांग व्यक्तींचा पूर्ण समावेश करण्याचे उद्दीष्ट साकार करते. हे धोरण, RPWD Act 2016 च्या संदर्भात दिव्यांगत्व कायद्यांशी संबंधीत वर्तमान न्यायशास्त्राच्या प्रकाशात दिव्यांगत्वाची संकल्पना व्यापक व्हावी असे सुचवते.

5.2. या धोरणात सर्वशिक्षा अभियानाचा दृष्टीकोन स्पष्ट करण्यात आला आहे. दिव्यांग विद्यार्थ्यांना समाविष्ट करून घेण्यासाठी उच्च शिक्षण व विद्यापीठ यांच्याकडे संस्थात्मक व शाश्वत आराखडा असला पाहिजे यावर विशेष भर देण्यात आला आहे. शिक्षक, कर्मचारी यांची क्षमताबांधणी व प्रशिक्षण याद्वारे हे साध्य करता येईल असे म्हटले आहे. दिव्यांग विद्यार्थ्यांसाठी शिक्षण हे सर्वसमावेशक व सुलभ करण्यामधील आय सी टी च्या महत्वाच्या भूमिकेबद्दल हे धोरण थोडक्यात सांगते.

5.3 दिव्यांग विद्यार्थ्यांसाठी उच्च शिक्षण घेणे सुलभ व्हावे म्हणून जे उपाय योजालेले आहेत, त्यांचीअंमलबजावणी सुलभ करण्याच्या उद्देशाने UNCRPD आणि UGC ने मार्गदर्शक तत्वे दिली आहेत.

6. <u>दिव्यांगत्व अभ्यास आणि कृतीसाठी केंद्रः</u> Centre for Disability Studies and Action

6.1. 'I-Access Rights Mission' (I-ARM) हा Tata Institute of Social Sciences (TISS चा Centre for Disability Studies and Action), मधीलएकप्रकल्प (Field Action Project) आहे. दिव्यांग विद्यार्थ्यांच्या सभोतालची (ठिकाणाची) परिस्थिती समजून घेणे हा या प्रकल्पाचा एक भाग आहे.ज्यामुळे विद्यापीठातील शिक्षक, बरोबरीचे इतर विद्यार्थी, प्रशासन, यांच्याबरोबर संवाद साधताना, तसेच ग्रंथालय, जेवणाचे हॉल, वसतिगृहे इत्यादी ठिकाणी वावरताना त्यांना कोणत्या अडचणी येतात हे जाणून घेता येईल. व दिव्यांग विद्यार्थ्यांसाठी सर्वसमावेशकता व सुलभता हे उद्दिष्ट अधिक परिणामकारक रित्या राबवता येईल. विद्यापीठातील भागधाराकांचा (Stakeholders) दिव्यांगांच्या प्रश्नाकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन बदलणे, संवेदनशीलता विकसित करणे व समुदाय आधारित सहभागाकडे वाटचाल करणे हा ही या प्रकल्पाचा उद्देश आहे.

दिव्यांगांना समाविष्ट करून घेण्याची सुरुवात वर्गातील शिक्षण, म्हणजे शिक्षकांचे शिकविणे व त्या वर्गातील शिकविण्या मध्ये बरोबरीच्या विद्यार्थ्यां बरोबर सहभागी होणे(Disabled and non disabled together) या गोष्टीपासून होऊ शकेल. या 'Peer Engagement Program मुळे वर्गामध्ये एकत्र असणाऱ्या दिव्यांग आणि अव्यंग विद्यार्थ्यां मध्ये जिव्हाळा निर्माण होऊन सौहार्दपूर्ण वातावरण तयार होईल. दिव्यांगांच्या प्रश्नाविषयी जनजागृती करण्यासाठी व्यासपीठ उपलब्ध करून देणे. व त्यासाठी सर्जनशील अध्यापन पध्दती वापरून त्यांच्यातील मिळून-मिसळून राहण्याची वृत्ती वाढवणे व सर्वसमावेशक संस्कृतीकडे वाटचाल करणे. सर्वसमावेशक संस्कृती मुळे दिव्यांग व अव्यंग विद्यार्थी एकत्र येऊन एकत्रित पणे शिकणे, खेळणे यामुळे दिव्यांगांमधील आत्मसन्मानाची भावना वाढीस लागते.

दिव्यांग विद्यार्थ्यांच्या गरजा ओळखून त्यांना शिक्षक, बरोबरीचे विद्यार्थी यांच्या बरोबर सहभागी करून घेताना, ग्रंथालय, परीक्षा याबाबतीत त्यांच्या सोयीचा विचार करण्याचा दृष्टीकोन हा समान संधी आणि सर्वसमावेशक शिक्षण यांच्या आराखड्याशी सुसंगत आहे.

दिव्यांगांच्या संवेदनात्मक गरजांचा अंतर्भाव अभ्यासक्रमामध्ये तसेच अध्यापन पध्दतीमध्ये करणे हे ही समान संधी च्या उपलब्धतेसाठी आवश्यक आहे. कारण त्यामुळे त्याना वर्गामध्ये रोज शिकताना व शिकवताना पूर्णपणे सहभागी होता येईल. दिव्यांगांसाठी सुविधा आणि सेवांचे संस्थापन करणे, हे या आराखड्याचे उद्दिष्ट आहे. तसेच उच्चशिक्षणाच्या क्षेत्रात सकारात्मक कृतीआणि योग्य रीतीने सामाविष्ट करून घेणे यासाठी सर्वसमावेशक धोरण विकसित करणे.

6.2. उच्चशिक्षणामध्ये दिव्यांग विद्यार्थ्यांचा समावेश करणे आणि त्यांचे शैक्षणिक वातावरण सुलभ आणि त्यांच्या वैयक्तिक गरजांबाबत संवेदनशील बनविणे हे या धोरणाचे मुख्य उद्दीष्ट आहे.

कलम 16 (iii): "व्यक्तीच्या आवश्यकतेनुसार योग्य प्रकारे समाविष्ट करून घेण्याची व्यवस्था करते;" (RPWD Act, 2016)

कलम 16 (iv): "वैयक्तिकरित्या (Individualized or otherwise in environments) किंवा अन्यथा संपूर्ण समावेशाच्या उद्दीष्टानुसार शैक्षणिक आणि सामाजिक विकासास (academic and social development) जास्तीत जास्त हातभार लावते."(RPWD Act2016)

" वातावरण अनुरूप नसल्याने दिव्यांगांसाठी अनेक अडथळे निर्माण होतात व त्यांना सहजपणे सहभागी होता येत नाही. (WHO 2011). उच्च शिक्षण क्षेत्रामध्ये दिव्यांगांसाठी सुलभता व सर्वसामावेशकतेचे धोरण विद्यापीठ पातळीवर राबवले गेले पाहिजे. त्यासाठी

आय अक्सेस मिशन खालीलप्रमाणे मार्गदर्शक तत्वे सांगत आहे, जी उच्च शिक्षण संचालनाल, महाराष्ट्र, यांच्या आदेशानुसार राबवली जातील.

7. <u>उच्च शिक्षणातील दिव्यांग असलेले विद्यार्थी</u>

7.1. 21 प्रकारचे दिव्यांगत्व RPWD Act 2016 नुसार वर्गीकृत केले गेले आहे, कलम 2(s) नुसार "दिव्यांगव्यक्ती" म्हणजेदीर्घकालीन शारिरीक, मानसिक, बौद्धिककिंवासंवेदनेसंबंधीची दुर्बलता असलेलीव्यक्ती; ज्यामुळे अशा व्यक्तीला समाजात वावरताना अडथळ्यांशी सामना करावा लागतो व समाजात इतरांप्रमाणे पूर्णपणे व प्रभावीपणे सहभागी होता येत नाही.": दिव्यांगत्वाचे २१ प्रकार खालीलप्रमाणे.

a) अंधत्व (Blindness)
b) अधू दृष्टी(Low Vision)
c) कुष्ठरोगातून बरे झालेले दिव्यांग (Leprosy Cured persons)
d) पूर्ण बहिरेपणा किंवा कमी ऐकू येणे.(Deafness or Hard of Hearing)
e) LocomotorDisability (एका ठीकाणहून दुसऱ्या ठिकाणी जाण्यास असमर्थ असणे.
f) Dwarfism
g) बुद्धीमंदत्व (Intelectual Disability)
h) मानसिक आजार(Mental Illness)
i) ऑटीझम(Autism Spectrum Disorder)
j) सेरेब्रल पाल्सी (Cerebral Palsy)
k) MuscularDystrophy
l) Chronic Neurological conditions
m) Specific LearningDisabilities
n) Multiple Sclerosis

o) Speech and Language disability

p) Thalassemia

q) Hemophilia

r) Sickle Cell Disease

s) MultipleDisabilities (including deaf blindness)

t) Acid Attack victim

u) Parkinson's disease.

म्हणून,

7.2. विद्यापीठाला RPWDAct 2016 नुसार २१ प्रकारचे दिव्यांगत्व असलेल्या विद्यार्थ्यांबरोबर काम करावे लागेल. 'सर्वसमावेशकता आणि सुलभता ही उच्च शिक्षणात राबवायची तत्वे उत्तम रीतीने अंमलात आणण्यासाठी प्रत्येक अभियांत्रिकी महाविद्यालयाने 'डीसेबिलीटी डिझाईन चॅलेंज (State level Divyang Avishkar Projects, Innovative Technology and Accessistive Technology design Projects at Engineering colleges and students can encouraged to take innovative projects Graduation fully funded by science and technology funds of university. Divyang Innovation Awards may be started in each university) प्रकल्प सुरु करावा. या प्रकल्पाद्वारे दिव्यांग विद्यार्थ्यांना उत्तम प्रकारे व विना अडथळा उच्च शिक्षण घेता यावे म्हणून आधुनिक तंत्रज्ञानाची मदत घेऊन नवनवीन साधने व प्रणाली विकसित केल्या जातील.

कलम 17 (j): "शिक्षण सुधारण्यासाठी संशोधनास प्रोत्साहित करण्यासाठी;" (RPWD Act, 2016)

कलम 28: "दिव्यांग व्यक्तींच्या सक्षमीकरणासाठी आवश्यक असलेल्या अशा इतर मुद्द्यांवरील एखादी व्यक्ती किंवा संस्थेकडून केल्या जाणारया संशोधानास, जे संशोधन

दिव्यांग व्यक्तींच्या उभारणीस व पुनर्वसनासाठी सहाय्यभूत ठरेल, अशा संशोधानास योग्य ते सरकार उत्तेजन देईल. "(RPWD Act2016)

उदाहरणार्थ - महाविद्यालयाच्या परिसरातील फिरणे, विद्यापीठाचा स्पर्शाचा नकाशा, वर्गातील नोंदवही किंवा तत्सम साधन, वेबसाइट पाहता येणे, स्वयंचलित कमी किंमतीची व्हीलचेयर, सहज प्रवेश करता व वापरता येण्याजोग्या लिफ्ट, सुलभ वाहतूकव्यवस्था, आकृती सुलभता, प्रवेशयोग्य वर्ग, पुस्तके शोधण्यासाठी ग्रंथालय साधने, कॅन्टीनमधील प्रवेशयोग्यता शौचालय, आयसीटी डिव्हाइस आणि ॲप्स, बोलणारी चित्रे, अंध व्यक्तीसाठी प्रवेशयोग्य रंग. कर्णबधिर समुदायासाठी भाषा शिकण्याचे साधन.

7.3. फर्निचरची पुनर्रचना, सुलभतेने वापरण्यायोग्य टेबल खुर्ची, संलग्न स्वच्छतागृह, दिव्यांग व्यक्तीना भोजनगृहाचा वापर सुलभतेने करता यावा म्हणून आवश्यक त्या सोयी केलेल्या आहेत का ते पाहणे (अन्न पुरविण्याची पध्दत , स्वच्छतागृह सुविधा.) विविध क्षेत्रातील दिव्यांग विद्यार्थ्यांसाठी या सर्व गोष्टींचा सहजतेने वापर करणे शक्य व्हावे म्हणून केलेल्या सर्व उपायांचा आढावा, म्हणजे शिक्षण सामग्री, आयसीटी चे अध्यापन) अध्यापन व अभ्यासक्रम.

***कलम 40**: "(Accessibility) केंद्रसरकार मुख्य आयुक्तांशी सल्लामसलत करून दिव्यांग व्यक्तींसाठी त्यांच्या आजूबाजूच्या वातावरणातील गोष्टी त्यांन सुलभतेने उपलब्ध होण्यासंबंधीचे निकष, वाहतूकव्यवस्था, माहिती व तंत्रज्ञान, तसेच शहरी व ग्रामीण भागात उपलब्ध असणार्या इतर सुविधा व सेवा दिव्यांगांनाही सहजतेनी उपलब्ध होण्याबद्दलचे नियम निश्चित करतील.."(RPWD Act2016)*

7.4. दरवर्षी 3 डिसेंबर पासून एक आठवडा दिव्यांग साप्ताह म्हणून अनिवार्यपणे पाळण्यात यावा. दिव्यांगत्वाच्या प्रश्नांबाबत जास्तीत जास्त जागरूकता(Awareness) निर्माण

व्हावी आणि आकलन व्हावे या उद्देशाने यू.एन.ने हा निर्णय घेतला. शैक्षणिक संस्थांनी आठवडा पाळला पाहिजे आणि जागरूकता निर्माण करण्यासाठी तसेच दिव्यांग विद्यार्थ्यांचा समावेश करण्यासाठी कार्यक्रमांची योजना आखली पाहिजे.

कलम39 (1): "सुयोग्य शासन मुख्यायुक्त किंवा राज्यायुक्त यांच्या सल्ल्याने दिव्यांग व्यक्तींना या अधिनियमाद्वारे मिळणार असलेल्या अधिकारांच्या संरक्षण व्हावे यासाठी जागृती अभियान आणि संवेदना निर्मिती कार्यक्रम आयोजित करील, प्रोत्साहन, पाठिंबा देईल, किंवा त्यांचे वर्धन करील." (RPWD Act, 2016)

कलम39(2):"उपकलम (1) खाली निर्देशित कार्यक्रम आणि योजना यांची उद्देश खालीलप्रमाणे असतील. (RPWD Act, 2016)

कलम392 (a): "समावेशकता,, सहनशीलता, सह अनुभूती, विविधतेविषयी आदर या मूल्यांना प्रोत्साहन देणे;" (RPWD Act, 2016)

8. <u>दिव्यांग विद्यार्थ्यांसाठी असलेल्या दिव्यांगत्व सुलभता व समावेशकता धोरणामधील तरतुदी (I-Access Rights Mission: Policy Recommendations धोरणातील शिफारसी):</u>

8.1. **दिव्यांगत्व अंदाजपत्रक (Disability Budget):** दिव्यांग असलेल्या विद्यार्थ्यांसाठीसुविधा, दिव्यांग व्यक्तींसाठी असलेल्या सेवा विकसित करण्यासाठी व सर्वसमावेशकतेचे आणि सुलभतेचे धोरण राबविण्यासाठी एक शास्वत चौकात करणे गरजेचे आहे. विद्यापीठाच्या एकूण वार्षिक अंदाजपत्रकापैकी **5% Budget of Total University/College Budget as Disability Budget** यासाठी राखून ठेवावे. This shall be done under Section 16 (ii)(vii), Section17(b),(c),(g),(h), Section 18, Section 19,(2,a), Section 37(2) (a)(c) of The RPWD Act 2016 to develop facilities for Students with Disability of 21 categories. (Assistive technology such as computers with screen reading software, smart phone with screen reading software, refreshable braille

display and DAISY players connected to online libraries of books in accessible format. Preferably, these devices need to be provided to every person with disability as their personal equipment while studying in university/college/school, which can provide through Disability Budget and latter kept back as resource at University once the student with disability graduates).(Assistive Devices e.g. Daisy Player, Jaws, Iris Devices screen reader, Scanner, Polygraph, Accessible White Board,Low Vision Devises, Alternative and Augmentative Communication Technology, Technology for Deaf Blind, Books in Accessible Format, ICT,screen reader, magnifier, Accessible buildings, Ramps, Accesssible Lifts, Smart Cane, Campus Navigation devices, Motorised Wheelchair), प्रवेशयोग्य सहाय्यक डिव्हाइस उदा. डेझी प्लेअर स्कॅनर, स्क्रीन रीडर आणि मॅग्निफायर, प्रवेशयोग्य इमारती, रॅम्प, प्रवेशयोग्य शौचालय, प्रवेशयोग्य लिफ्ट, पीडब्ल्यूडी आणि ग्रंथालय सेवांसाठी संसाधन केंद्राचे अपग्रेडेशन, शैक्षणिक संसाधनांमध्ये प्रवेशयोग्य स्वरूपात रूपांतरित करण्यासाठी आवश्यक पुस्तके आणि सॉफ्टवेअर, शिकवणे आणि शिकण्यासाठी आयसीटी सॉफ्टवेअर , जबड़े, ब्रेल प्रिंटर, प्रवेशयोग्य विज्ञान / व्यावहारिक प्रयोगशाळा, एसटीईएम शिक्षण, प्रवेशयोग्य खेळ साहित्य, प्रवेशयोग्य खेळाचे मैदान, प्रवेशयोग्य वसतिगृहे, शौचालय, स्वयंचलित व्हीलचेअर्स, प्रवेशयोग्य वेबसाइट, वर्गातील प्रवेशयोग्यता साधने, अपंग विद्यार्थ्यांची संवेदनाक्षम गरजा, अपंग सुविधा व महिला या धोरणाच्या प्रत्येक कलमांतर्गत नमूद केलेल्या सर्व सुविधा) Accessible Website, Classroom Accessibility Devices as per sensory needs of Student with disability, Women with disability facility and all the facilities for promoting inclusive higher education mentioned in each section of this policy.

Section:16(ii),(vii) Duty of educational institutions*: The appropriate Government and the local authorities shall endeavor that all educational institutions funded or recognised by them provide inclusive education to the children with disabilities and towards that end shall— (ii)make*

building, campus and various facilities accessible; (vii) monitor participation, progress in terms of attainment levels and completion of education in respect of every student with disability (RPWDAct,2016). Here the Children with Disability refers to Students with Disability in higher education .

***Section 17: Specific measures to promote and facilitate inclusive education**: The appropriate Government and the local authorities shall take the following measures for the purpose of section 16, namely Section 17 (b) to establish adequate number of teacher training institutions; Section 17 (c) to train and employ teachers, including teachers with disability who are qualified in sign language and Braille and also teachers who are trained in teaching children with intellectual disability; Section 17 (g) to provide books, other learning materials and appropriate assistive devices to students with benchmark disabilities free of cost up to theageof eighteen years;*

Section 17 (h) to provide scholarships in appropriate cases to students withbenchmarkdisability;(RPWD,Act,2016).

***Section 18. Adult education**: The appropriate Government and the local authorities shall take measures to promote, protect and ensure participation of persons with disabilities in adult education & continuing education programmes equally with others. (RPWDAct,2016).*

***Section 19(2) Vocational training and self-employment**: The schemes and programmes referred to in sub-section (1) shall provide for Section 19 (2)(a) inclusion of person with disability in all mainstream formal and non-formal vocational and skill training schemes and programmes,(RPWDAct,2016).*

***Section 37: Special schemes and development programmes**: The appropriate Government and the local authorities shall, by notification, make schemes in favour of persons with benchmark disabilities, to*

provide- Section 37(2)(a) five per cent. reservation in allotment of agricultural land and housing in all relevant schemes and development programmes, with appropriate priority to women with benchmark disabilities; Section 37(2)(c) five per cent. reservation in allotment of land on concessional rate, where such land is to be used for the purpose of promoting housing, shelter, setting up of occupation, business, enterprise, recreation centres and production centres (RPWD Act, 2016).

8.2. (Addmissions)प्रवेशधोरण/ प्रवेश घेणे सोपे कसे होईल?-: सर्व 21 प्रकारच्या दिव्यांग व्यक्तीं ना समाविष्ट करून घेण्यासाठी प्रवेश सुलभ व दिव्यांगांना वापरता येतील अशा प्रवेश परीक्षा विषयक तरतुदी व वेबसाईट उपलब्ध करून दिल्या जाव्यात. त्यातील मुख्य शिफारसीं पैकी एक म्हणजे संस्थेचे प्रॉस्पेक्टस दिव्यांग व्यक्तींसाठी सहजतेने वाचण्या/वापरता येण्याजोगे असावे. असे प्रॉस्पेक्टस संस्था /विद्यापीठ / महाविद्यालय यांच्या वेबसाइटवर उपलब्ध असावे. प्रवेशपरीक्षा दिव्यांग विद्यार्थ्यां ना सुलभतेने देता येईल अशा प्रकारे म्हणजे त्यांच्या संवेदन गरजा व कायद्यात दिलेले दिव्यांगत्वाचे प्रकार यांचा विचार करून आखलेली असावी. (लेखीपरीक्षा, गटचर्चा, उद्देशप्रकार, केसस्टडी किंवा इतर कोणतेही) मूकबधीर विद्यार्थ्यांसाठी प्रवेशपरीक्षा कालावधीत संकेतभाषा येणारे दुभाषे व्यावसायिक उपलब्ध करुन द्यावेत.

कलम 16 (i): "त्यांना कोणत्याही भेदभावाशिवाय प्रवेश द्या) RPWD Act 2016)

कलम 32 (1): "उच्च शिक्षणातील सर्व सरकारी संस्था आणि शासनाकडून मदत मिळविणाऱ्या अन्य उच्च शिक्षण संस्थांमध्येना बेंचमार्क दिव्यांग असलेल्यांसाठी किमान पाच टक्के जागा राखीव असतील." (RPWD Act 2016)

कलम 32 (2): "बेंचमार्क दिव्यांग व्यक्तींना उच्च शिक्षण संस्थांमध्ये प्रवेशासाठी पाच वर्षांची उच्च वयाची सवलत देण्यात येईल." (RPWD Act2016)

8.3. **परीक्षा धोरण / मूल्यांकन** सर्व परीक्षा हॉलमध्ये दिव्यांग विद्यार्थ्यांना सहजतेने पोहोचता येईल व बैठक व्यवस्थाही त्यांच्यासाठी सोयीस्कर अशी असेल. विद्यापीठ व महाविद्यालयाच्या परीक्षानियंत्रकांना दिनांक ४.३.२०१७ च्या जी आर मध्ये नमूद अनिवार्य तरतुदीनुसार 21 प्रकारचे दिव्यांगत्व असलेल्या विद्यार्थ्यांसाठी आवश्यक त्यां सोयी व त्यांना परीक्षेच्या वेळाच्या प्रत्येक तासामागे वीस मिनिटे वेळ जास्त देणे आवश्यक आये. (परिशिष्ट - 3) दिव्यांग विद्यार्थ्यांना त्यांच्या संवेदन गरजेनुसार बहुपर्यायी प्रवेशपरीक्षा असावी. मूकबधीर विद्यार्थ्यांसाठी प्रवेशपरीक्षा कालावधीत संकेतभाषा येणारे दुभाषे व्यावसायिक उपलब्ध करुन द्यावेत.

कलम 17 (i): " दिव्यांग विद्यार्थ्यांच्या गरजा भागविण्यासाठी अभ्यासक्रम आणि परीक्षा पद्धतीत योग्य ते बदल करणे, जसे की परीक्षा पेपर पूर्ण करण्यासाठी अतिरिक्त वेळ, लेखनिकाची सुविधा किंवा अमानुसेसिसची सुविधा, द्वितीय आणि तृतीय भाषेच्या अभ्यासक्रमातून सूट;"(RPWD Act,2016)

8.4. **विद्यापीठे / उच्चशिक्षणसंस्थां मध्येप्रवेश योग्य पायाभूत सुविधा / अडथळे मुक्त वातावरण.** भारतसरकारची 'Barrier Free' वातावरणीय मार्गदर्शक सूचना वर्ग, वसतिगृहे, ग्रंथालय, जेवणाचेहॉल, वॉशरूम, क्रीडांगणे, ॲम्फीथिएटर, कॉन्फरन्सहॉल, आरोग्यकेंद्र, गेस्टहाऊस यासारख्या ठिकाणी कठडयासाहित रॅम्पस, प्रवेश्सुलभ लिफ्ट्स, जोखीम टाळण्यासाठी चेतावणी देण्याच्या पट्ट्या, स्पर्शज्ञान सुविधा असणारे पदपथ या वैशिष्ट्यांसह राबविल्या जातील, दिव्यांग महिलांच्या सन्मानाच्या रक्षणासाठी वॉशरूम प्रत्येक इमारतीत आणि प्रत्येक मजल्यावर त्यांना प्रवेश करण्यास व वापरण्यास सुलभ अशी स्वच्छतागृहे बांधणे अनिवार्य असेल. अडथळामुक्त मार्गदर्शक सूचनांनुसार अशा

सर्व स्वच्छतागृहांमध्ये सॅनिटरी पॅडस देणारे मशीन उपलब्ध करून दिलेले असेल. दिव्यांग महिलांना वसतिगृहांमध्ये सन्मानाने स्वावलंबीपणाने राहत्रा यावे म्हणून त्यांच्या सुरक्षिततेसाठी आवश्यक त्या तरतुदी असतील. दिव्यांग महिला व पुरुषांसाठी वसतिगृहात इंटरनेट व इंटरकॉम सुविधांची व्यवस्था केली जाईल. (जीआर दि. 27.08.2018)

कलम 16 (ii): "इमारत, कॅम्पस आणि विविध सुविधा वापरण्यास योग्य बनविणे;"(RPWD Act,2016)

8.5. **दिव्यांगांची गतिशीलता आणि विद्यापीठाच्या परिसरात वावरणे**

परिसरात वावरणे व गतीशीलतेसाठी मित्र/ स्वयंसेवक कार्यक्रमाद्वारे दिव्यांग विद्यार्थ्यांना विद्यापीठाच्या आवारात प्रवास करण्यासाठी मुख्यगेट व मागील बाजूस सुलभ वाहतुकीची व मानवी मदतीची सुविधापुरविलीजाईल. Transport facility will be advisable for easy and quick access to classroom during entry and exit.

कलम 41. 2 (C): "वैयक्तिक गतिशीलता आणि सहाय्य." (RPWD Act2016)

8.6. **प्रवेशसुलभ वर्ग, सोयीस्कर फर्निचर** आणि आसनव्यवस्था, प्रयोगशाळा, विज्ञानप्रयोगशाळा, व्यावहारिक, क्षेत्रभेट आणि संशोधन. ही ठिकाणे प्रवेशसुलभ व दिव्यांगांना सहज वापरता येतील अशी करण्यासाठी संबंधीत व्यक्ती म्हणजे शिक्षक, इतर विद्यार्थी, कर्मचारी वर्ग, सुतार, इलेक्ट्रईशिअन, यांच्यासाठी प्रशिक्षण अआयोजित करणे आवश्यक आहे. संस्थांच्या डेटाव्यवस्थापन प्रणालींसह वरील क्षेत्राशी संबंधित विविधभागधारकांसाठी प्रशिक्षण घ्यावे. Online Line Learning shall be made accessible to Students with Disability by making the online learning website, web app, web portal accessible with content accessibility as per Government of India norms of web accessibility.

कलम 16 (ii): "इमारत, परिसर आणि विविध सुविधा वापरण्यास सोप्या बनविणे;" (RPWD Act, 2016)

कलम 16(iv) "संपूर्ण समावेशाच्या उद्दीष्टाशी सुसंगत असलेले व दिव्यांगांच्या शैक्षणिक व सामाजिक विकासास आधारभूत ठरेल असे सहाय्य व्यक्तीशः किंवा अन्यप्रकारे करा. ;" (RPWD Act, 2016)

8.7. **सुलभ अभ्यासक्रम/अध्यापन पध्दती** - वैश्विक आराखड्याच्या तत्वांनुसार अभ्यासक्रमात रूपांतर आणि बदल. विद्यार्थ्यांशी संवाद साधण्याच्या पद्धतीनुसार सर्वसमावेशक शिक्षण आणि शिकवण्याच्या पद्धती सक्षम करणे, (Braille, Sign Language, Tactile, Multi sensory learning tools) Universal' 'Designतत्त्वे वापरुन दिव्यांग विद्यार्थ्यांच्या वैयक्तिक गरजा ओळखून अध्यापनशास्त्रात बदल करणे. Teaching Padagogy constitutes inclusion of multisensory approach for sensory disability such as deafness, blindness and others. The teaching method/pedagogy and Education for persons with deafness are of three options 1. Auditory Oral communication for deaf, 2. Total Communication using all possible materials and use of sign language 3. Bilingual communication.Training of University Teachers and Staff on Teaching Padagogy can be provided by special educators working with that specific disability field either in schools, colleges, education department or NGOs. Mapping of Special Schools and Inclusive schools in that district/region will facilitate better training of University Teachers and inclusion of Students with Disabilities. University can prepare a list of Special Educators working in their district in the field of Blindness, Visual Impairment, Hearing Impairment, Autism, Intellectual Disability, Multiple Disability, Cerebral Palsy, Neurological Disabilities, Assistive Technology ICT Technology, Haemophilia, Sickle Cell Disease, Thalassemia, Multiple Sclerosis. Locomotor Disability and organise training regularly. Special Educators may give orientation and train university teachers with use appropriate pedagogies of teaching and learning of the student with specific disability. This will facilitate knowledge building process at universities knowledge repository to create inclusive culture and inclusive higher

education. व्यक्तीनुसार तयार केलेली शैक्षणिक योजना उपयुक्त ठरेल आणि शिक्षक विद्यार्थ्यांच्या विषयानुसार गरजा ओळखून अशी योजना विकसित करू शकतात. 'Shadow Learningही दिव्यांग विद्यार्थ्यांच्या गरजांवर आधारित अशी वर्ग निरीक्षणाची एक पद्धत आहे. ज्यामुळे दिव्यांग विद्यार्थ्यांचे शिकणे सोपे होते.

कलम 2(y): योग्य तऱ्हेने सामील करून घेणे म्हणजे कोणत्याही प्रकारचे अवाजवी किंवा अनावश्यक दडपण न येता दिव्यांगांना आपले हक्क इतरांबरोबर समानतेने वापरता येणे., *(RPWD Act, 2016)*

कलम 17 (i): " *" दिव्यांग विद्यार्थ्यांच्या गरजा भागविण्यासाठी अभ्यासक्रम आणि परीक्षा पद्धतीत योग्य ते बदल करणे, जसे की परीक्षा पेपर पूर्ण करण्यासाठी अतिरिक्त वेळ, लेखनिकाची सुविधा किंवा अमानुसेसिसची सुविधा, द्वितीय आणि तृतीय भाषेच्या अभ्यासक्रमातून सूट;"(RPWD Act,2016)*

कलम 16(v): "याची खात्री करुन घ्या की दिव्यांग व्यक्ती जर अंध किंवा बहिरी असेल, किंवा अंधपणा व बहिरेपणा ही दोन्ही व्यंगे असलेली असेल तर अशा व्यक्तीला सुयोग्य भाषा आणि संवाद साधण्याची पद्धती व साधने वापरून शिक्षण दिले गेले आहे." (RPWD Act, 2016)

8.8. **दिव्यांग व्यक्तींना वापरण्यायोग्य पुस्तके, Online Learning, Website, Webportal व शैक्षणिक सामग्री.** University Online Learning shall be made accessible to Students with Disability by making the online learning website, web app, web portal accessible with content accessibility standards as per Government of India norms of web accessibility. स्क्रिन रिडर्स सारखी सहाय्यक उपकरणे; NVDA आणि JAWS, DAISY, ब्रेलपुस्तके, स्पर्शाचे नकाशे, सुगम्य पुस्तकालय, सांकेतिक भाषा दुभाषे यांची नेमणूक प्रत्येक संस्थेने करणे बंधनकारकराहील. University shall make sure that persons with disabilities are able to access such accessible books and instructional materials in their desired format such as large

print, audio, braille, tactile graphics, sign language, etc through assistive technology devices such as computer with screen reading software, smart phone with screen reading software, DAISY player, refreshable braille display, etc. Hard copy of materials such as tactile graphics or braille books may be provided. Assistive technology devices necessary for accessing books and digital content shall be provided as a personal device to every student with disability.

कलम 42: "हे सुनिश्चित करण्यासाठी योग्य सरकार उपाययोजना करेल"-(RPWD Act, 2016)

कलम 42 (i): "ऑडिओ, प्रिंट आणि इलेक्ट्रॉनिक मीडियामध्ये उपलब्ध सर्व सामग्री प्रवेश सहजपणे वापरण्यायोग्य स्वरूपात आहेत (RPWD Act, 2016)

8.9. **ग्रंथालयाची रचना व शैक्षणिक साधने दिव्यांगांसाठी सहजतेने उपलब्ध होतील.** प्रत्येक ग्रंथालयाला मुक्त स्त्रोत, बुकशेअर डॉट कॉम व सुगम्य पुस्तकालय उपलब्ध करुन देण्यात येतील. All digital content and learning management system, etc. shall be usable by all by complying to accessibility standards such as WCAG2.1, EPUB accessibility guidelines, Unicode, etc. This is in coherence with NEP 2020. Note: above is applicable to all content and not just for content created specifically for persons with disabilities.

कलम 42 (ii): "दिव्यांग व्यक्तींना ऑडिओ वर्णन, खुणांच्या भाषेचे स्पष्टीकरण आणि क्लोज कॅप्शानिंग (म्हणजे बोललेले शब्द अक्षर स्वरूपात दिसणे) या गोष्टी वापरण्यासाठी उपलब्ध असतील."(RPWD Act, 2016)

कलम 42 (iii): "इलेक्ट्रॉनिक वस्तू आणि उपकरणे जे दररोज वापरासाठी असतात सार्वत्रिक डिझाइनमध्ये उपलब्ध असतील."(RPWD Act, 2016)

8.10. **सुगम वेबसाइट :**महाराष्ट्र शासन सामान्य प्रशसन विभाग (महितीतंत्रज्ञान) क्र. मटास 2018/ प्रा-के 102 / एसई-4/39 मंत्रालयदिनांक- 18.09.2018.

सरकारच्या दिव्यांग व्यक्तींसाठी सुलभ तंत्रज्ञानाच्या संदर्भात. भारतीय अनुपालन या जीआर मध्ये डिजिटल अक्सेसीबीलिटी आवश्यकतेबद्द्लचा तपशील, लीपीबाद्द्लाचे पर्याय , बदल, रंगाचे संदर्भ, अक्षरांचा आकार बदलणे, की बोर्ड सुलभतेने वापरता येणे, प्रादेशिक भाषेसाठी युनिकोड चा बंधनकारक वापर , ऑडिओवर्णन किंवा मीडियाविकल्प, रुपांतर, मजकूराचीप्रतिमा, मथळेस्तर, संवेदीवैशिष्ट्ये, शीर्षक आणि लेबल, यात जी आय जी डब्ल्यू- वेबसाइट सामान्य मार्गदर्शकतत्त्वांचे अनुपालन मॅट्रिक्सदेखील आहे. Visual and Audio Captcha which can be converted into accessible format under Section 40 and section 42. प्रत्येक विद्यापीठ आणि उच्चशिक्षण महाविद्यालयांना ही पूर्तता वेळेत पूर्ण करावीलागते आणि दिव्यांगत्व बजेटमधून खर्च करता येटेल. (Annexure-)

कलम 40: "केंद्र सरकार मुख्य आयुक्तांशी सल्लामसलत करून दिव्यांग व्यक्तींसाठी शारीरिक तंत्रज्ञान, वाहतूक, माहिती व संप्रेषणांसाठी योग्य तंत्रज्ञानाची व प्रणालींसह व अन्य सुविधा व सेवांसह उपलब्धतेचे मानदंड ठरवून नियम तयार करेल. शहरी आणि ग्रामीण भागातील लोकांसाठी." (RPWD Act, 2016)

8.11.**अध्यापन व कर्मचाऱ्यांचे दिव्यांगत्वाबाबत प्रशिक्षण व** आणि RPWD कायदा 2016 उच्च शिक्षणामध्ये समावेश करण्याविषयी जागरूकता. Training of teachers and staff, library staff in preparing lectures/courses content development in accessible format by expert training and using "accessible web site and digital documents"All digital content and learning management system, etc. shall beusable by all by complying to accessibility standards such as WCAG2.1, EPUBaccessibility guidelines, Unicode, etc. This is in coherence with NEP 2020. Note: above is applicable to all content and not just for content created specifically for persons with disabilities.

कलम 39 (D): "दिव्यांगत्वाच्या मानवी स्थिती आणि दिव्यांग व्यक्तींच्या हक्कांबद्दल शाळा, महाविद्यालय, विद्यापीठ आणि व्यावसायिक प्रशिक्षण पातळीवर अभिमुखता आणि संवेदनशीलता निर्माण करा. " (RPWD Act,2016)

8.12. **कॅम्पस प्लेसमेंट्स आणि सर्वसमावेशक जॉबफेअर**

a) सरकारी आरक्षणाच्या धोरणानुसार विद्यापीठांमध्ये दिव्यांग व पीडब्ल्यूडीची अंतर्गतनियुक्ती **असलेल्या कौशल्यविकासासाठी उष्मायनकेंद्रे.**(इनक्युबेशन सेन्टर्स)

b) **समावेशक जॉब प्लेसमेंट सेल**: प्लेसमेंट सेल ने नोकरीच्या मुलाखतीची पद्धत दिव्यांग असलेल्या विद्यार्थ्यां साठी योग्य आहे का याची खात्री करून घ्यावी. अशी पध्दत दिव्यांग विद्यार्थ्यांना समान संधी पर्याय उपलब्ध करुन सक्षम बंविन्याकाराता सुनिश्चित करणे आवश्यक आहे. नोकरीच्या प्लेसमेंट एजन्सीने अंतिम निवड झाल्यापासून 60 दिवसांच्या कालावधीत नोकरीचे नियुक्ती पत्र योग्य नोकरीचे वर्णन आणि दिव्यांग व्यक्तींच्या नोकरीतील कामाचे स्पष्ट स्वरूप यांसह प्रदान करावे लागेल.

c) **रोजगारामध्ये समान संधी धोरणः** निवडप्रक्रिये दरम्यान दिव्यांगत्वाच्या आधारावर कोणताही भेदभाव केला जाणार नाही. भरती संस्था किंवा कंपनीचे समानसंधी धोरण, दिव्यांग कर्मचारी म्हणून समान नोकरीसाठी समानवेतन आणि समान नोकरीच्या संधी उपलब्ध करुन देण्यासाठी सुसज्ज माहिती आणि रेकॉर्ड ठेवण्या साठी विद्यापीठाला सादर करेल.

d) **नोकरीचे मेळे**: सर्वसमावेशक रोजगारक्षमता आणि शाश्वत विकासाच्या क्षेत्रात कार्यरत असलेल्या व्यावसायिकांसमवेत जॉबफेअरचे आयोजन दरवर्षी केले जाऊ शकते.

कलम19 (1):"सुयोग्य प्रशासन विशेष करून दिव्यांग व्यक्तींच्या रोजगार प्रशिक्षण आणि स्वयम रोजगारासाठी विविध योजना व कार्यक्रम उदा. सवलतीच्या दरांत कर्ज पुरवणे आणि रोजगारात साहाय्य करणे, राबवेल." (RPWD Act, 2016)

कलम19 (a): "मुख्यधारेच्या सर्व औपचारिक व अनौपचारिक रोजगार व कौशल्य प्रशिक्षण योजना व कार्यक्रमांमध्ये दिव्यांग व्यक्तींना सामील करून घेणे" (RPWD Act, 2016)

कलम19 (b): "दिव्यांग व्यक्तींना विशिष्ट प्रशिक्षण उपलब्ध होण्यासाठी पुरेसे साहाय्य व सोयी असल्याचे सुनिश्चित करणे." (RPWD Act, 2016)

कलम19 (c): "विकासात्मक, बौद्धिक, बहुविकलांग व ऑटिझ्म असलेल्या दिव्यांग व्यक्तींसाठी बाजाराशी सक्रीय संबंधा सह विशिष्ट कौशल्य प्रशिक्षण कार्यक्रम राबवणे."(RPWD Act,2016)

e) **विद्यापीठ इनक्युबेशन/ इनोव्हेशन सेंटर व जिल्हा कौशल्य परिषद- पीडब्ल्यूडी भागीदारीसाठी. -** याचे उद्दिष्ट विद्यापीठातर्फे दिव्यांग व्यक्तीसाठी कौशल्य आधारीत अभ्यासक्रम तयार करण्यासाठी जिल्हा कौशल्य व्यासपीठ तयार करणे असे आहे.

f) **दिव्यांग व्यक्तींना प्राधान्य दिले जाईल.** - विद्यापीठाच्या इनक्युबेशन सेंटर तर्फे स्टार्टअप्स विकसित करण्यासाठी दिव्यांग व्यक्तींना प्राधान्य दिले जाईल. सुरुवातीला लागणारे पैसे इनक्युबेशन सेंटर तर्फे नियमाप्रमाणे पी डब्ल्यू डी ला पुरवले जातील.

8.13. **दिव्यांग विद्यार्थ्यांची विशेष शाळा आणि नियमित शाळा - उच्च शिक्षणासाठी नाविन्यपूर्ण कार्यक्रम**-विद्यापीठातील दिव्यांग विद्यार्थ्यांची उच्च शिक्षणासाठी थेट नावनोंदणीसाठी नाविन्यपूर्ण पूल कार्यक्रम: **शाळा-युनिव्हर्सिटी ब्रिज कार्यक्रम**:-

उच्च शिक्षणात प्रवेश घेण्यासाठी अपंग असलेले विद्यार्थी जवळपासची महाविद्यालये किंवा विद्यापीठांमधील त्यांच्या आवडीच्या आणि कौशल्याच्या आधारे प्रवेश घेऊ शकतात. ब्रिज प्रोग्रामचे लक्ष्य 5% आरक्षण अपंगत्व कोट्या अंतर्गत त्यांच्या पसंतीच्या विद्यापीठातील अपंग विद्यार्थ्यांना थेट नोंदणी करून समान संधी प्रदान करणे आहे. दहावीपर्यंत विशेष शाळेत शिक्षण घेतल्यानंतर विद्यार्थी कोणत्याही विषयात निवड करण्याच्या उच्च शिक्षणासाठी कोणत्याही महाविद्यालय / विद्यापीठात अर्ज करू शकतात. कोणत्याही अपंगत्वाचे विद्यार्थी थेट उच्च शिक्षणासाठी विद्यापीठ पूल कार्यक्रमात दाखल होऊ शकतात.

उदाहरणार्थ, बहिरेपणा असणार्या दिव्यांग विद्यार्थ्यांना १० वी व १२ वी नंतर महाविद्यालयात किंवा विद्यापीठात प्रवेश मिळवणे अवघड जाते कारण त्यांना

भाषा सामाजान्यामध्ये व दुसर्याशी संवाद साधण्यामध्ये अडचणी येतात. या कार्यक्रमाद्वारे त्यांची १० वी व १२ वी नंतर महाविद्यालयात किंवा विद्यापीठात थेट नावनोंदणी होऊ शकणार आहे 5% आरक्षण व्यवस्था राखण्यासाठी

कलम 2(y): योग्य तऱ्हेने सामील करून घेणे म्हणजे कोणत्याही प्रकारचे अवाजवी किंवा अनावश्यक दडपण न येता दिव्यांगांना आपले हक्क इतरांबरोबर समानतेने वापरता येणे.;" *(RPWD Act, 2016)*

कलम 2 (एस) "दिव्यांग*त्व असणारी व्यक्ती" म्हणजे दीर्घकालीन शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक किंवा संवेदनेचे* दिव्यांग*त्व असणारी व्यक्ती ज्यामुळे, अडथळ्यांशी संवाद साधताना, समाजात इतरांच्या बरोबरीने पूर्ण आणि प्रभावी सहभाग घेण्यात तीज अडथळा होतो.; (RPWD Act 2016)*

कलम 2 (म) "सर्व समावेशक शिक्षण" याचा अर्थ, अशी शिक्षण प्रणाली ज्यामध्ये दिव्यांग *असणारे व नसणारे विद्यार्थी एकत्रित शिक्षण घेतात आणि शिकविण्याची आणि शिक्षण घेण्याची पध्दती ही विविध प्रकारच्या* दिव्यांग *विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक गरजा भागविण्यासाठी योग्यप्रकारे अनुकूल आहे, असा आहे;(RPWD Act 2016)*

कलम17 (E): "शालेय शिक्षणाच्या सगळ्या पातळींवर शैक्षणिक संस्थाना प्रशिक्षीत करण्यासाठी संसाधन केंद्रांची पुरेशा प्रमाणात स्थापना करणे;" (RPWD Act, 2016)

8.14. **दिव्यांग डाटा मॅनेजमेंट आणि दिव्यांग इन्फर्मेशन पोर्टल on University website** याचा उपयोग दिव्यांगत्वाबद्दलची सर्व माहिती अद्ययावत करण्यासाठी होईल. दिव्यांगत्वाबद्दलच्या माहितीचे त्रैमासिक अहवाल नियमितपणे वेबसाईट वर टाकले जातील. प्रत्येक विद्यापीठ व महाविद्यालया तर्फे दिव्यांग विद्यार्थी व दिव्यांग कर्मचारी याम्च्याबाद्द्लाची माहिती नोंदवून ठेवली जाईल आणि वेबसाईट वर नियमितपणे टाकली जाईल.

8.15. उच्च शिक्षणात दिव्यांग व्यक्तींसाठी **5% आरक्षणा** /*उच्च शिक्षण संस्थांमध्येना बेंचमार्क दिव्यांग असलेल्यांसाठी किमान पाच टक्के जागा राखीव असतील.* (जीआर दिनांक 27.08.2018; RPWD कायदा 2016)

कलम32 (1): "उच्च शिक्षणातील सर्व सरकारी संस्था आणि शासनाकडून मदत मिळविणाऱ्या अन्य उच्च शिक्षण संस्थांमध्येना बेंचमार्क दिव्यांग असलेल्यांसाठी किमान पाच टक्के जागा राखीव असतील." (RPWD Act 2016)

8.16. उच्च शिक्षणातील दिव्यांग विद्यार्थ्यांसाठी **संसाधन केंद्र** लायब्ररीत सुलभ आणि समान प्रवेशासाठी स्थापित केले जाईल. **E-Learning and Content Development Centers with Accessibility Standards & Resource Center** for Students with Disabilities in Higher Education shall be established in the library for easy and equal access to books and academic resources inder Section 40 Accessibility of RPWD Act 2016.Marrakesh Treaty is a treaty signed by GOI for preparing study material in accessible format. This applies also for students with disability with reference to curriculum accessibility. Subjects like Science, Technology, Engineering and Mathematics (STEM) education shall be made accessible using ICT and alternate communication design/ Universal Design and content development team shall be set up in libraries of universities to prepare library books into accessible standards and accessible formats, e-contents to be accessible for all. In addition to that, The University and their colleges shall provide these services on case to case basis as per users accessibility needs. This further may be structured at the resource centre cum equal opportunity cell facilities as mandatory facilities and provisions in higher education institutes. This includes accessibility facilities for learning of STEM education, The Content Development Centre cum Resource Centre requires to develop the library academic content such as books, journals, in accessibility standards of govt of India norms. All digital content and learning management system, etc.shall be usable by all by complying to accessibility standards such as WCAG2.1, EPUB accessibility guidelines, Unicode, etc. This is in coherence with NEP. Note: above is applicable to all content and not just for content created specifically for persons with disabilities

कलम 2(y): "योग्य तऱ्हेने सामील करून घेणे म्हणजे कोणत्याही प्रकारचे अवाजवी किंवा अनावश्यक दडपण न येता दिव्यांगांना आपले हक्क इतरांबरोबर समानतेने वापरता येणे. *(RPWD Act, 2016)* *Section 29:*

Section 29, Culture and Recreation: The appropriate Government and the local authorities shall take measures to promote and protect the rights of all persons with disabilities to have a cultural life to participate equally with others.

Section 29 (f) redesigning courses in cultural and arts subjects to enable participation and access for persons with disabilities; Section 29(g)developing technology, assistive devices and equipment's to facilitate access and inclusion for persons with disabilities including recreational activities.

8.17. दिव्यांग व्यक्तींच्या नोंदींचे **दरवर्षी** सर्वेक्षण करणे. वर्ग, वसतिगृह, कँटीन, क्रीडांगणावर दिव्यांगां च्या सहज प्रवेश व वापरासाठी शासनाच्या सूचना . भारत (जीआर दि. 27.08.2018).

कलम22 (1): "प्रत्येक आस्थापन केंद्रशासनाने विहित केलेल्या पद्धती आणि स्वरूपामध्ये या अध्यायाच्या तरतुदींनुसार रोजगार, दिल्या गेलेल्या सोयी आणि इतर आवश्यक माहिती संबंधी दिव्यांगव्यक्तींच्या अभिलेखांची नोद ठेवेल." (RPWD Act, 2016)

कलम 22 (c): "म्हणजे अडथळा""संप्रेषण, सांस्कृतिक, आर्थिक, पर्यावरण, संस्थागत, राजकीय, सामाजिक, दृष्टिकोन किंवा संरचनात्मक घटकांचा समावेश असलेला घटक ज्याचामुळे समाजातील दिव्यांगांच्या समावेश संपूर्ण आणि प्रभावी सहभागास बाधा येते.; अडथळामुक्त वातावरणात काम करणे; (RPWD Act, 2016)

8.18. दिव्यांगत्व सिद्धांत, गरजा आणि दिव्यांगत्वाच्या विविध क्षेत्रांवरील अभ्यासक्रमात विद्यापीठांमध्ये पुरावा-आधारित ज्ञान भांडार विकसित करण्यासाठी विद्यापीठांमध्ये दि**व्यांग अभ्यासाचे अध्ययन केंद्र 'Centre for Disability Studies'** विकसित करणे आणि शिफारसी सुचविणे.

कलम 47 (2): "सर्व विद्यापिठे, अशा अभ्यासांसाठी अभ्यासकेंद्रांच्या स्थापनेसह दिव्यांगत्व विषयक अभ्यासक्रम शिकवणे व संशोधन यास प्रोत्साहन देतील."(RPWD Act, 2016)

कलम39 (f): "दिव्यांग व्यक्तींच्या हक्कांचा, विद्यापीठ, महाविद्यालय आणि शाळांच्या अभ्यासक्रमा मध्ये समावेश होण्याचे सुनिश्चितकरणे.;" (RPWD Act, 2016)

8.19. विद्यापीठ/ उच्च शिक्षणमधील **दिव्यांग विद्यार्थ्यांना खेळता येण्याजोगे खेळ.** विद्यापीठाच्या खेळाच्या सामन्यांमध्ये दिव्यांग विद्यार्थी खेळू शकतील अशा खेळांचे आयोजन करणे तसेच वार्षिक खेळ दिवस व इतर करमणूक कार्यक्रम यांच्यात दिव्यांग विद्यार्थ्यांना भाग घेता येईल असे कार्यक्रम आयोजित करणे. उदारणार्थ 'दिव्यांग कला महोत्सव.'

कलम 30 (A): "सर्व क्रीडा स्पर्धांमध्ये दिव्यांग व्यक्तींचा प्रवेश, समावेश आणि सहभाग निश्चित करण्यासाठी अभ्यासक्रम आणि कार्यक्रमांची पुनर्रचना;"(RPWD Act, 2016)

8.20. **मित्र, बरोबरीचे इतर विद्यार्थी व स्वयंसेवक यांच्याबरोबर चा कार्यक्रम:** वर्गातील वातावरण दिव्यांग व सामान्य विद्यार्थ्याने एकत्र शिकाण्यायोग्य असावे. ज्यावेळी बरोबरीचे सामान्य विद्यार्थी दिव्यांग विद्यार्थ्यांना वर्गात नोट्स घेणे, प्रॅकटीकलस अशा शैक्षणिक व इतर कृतींसाठी त्याच्या संमतीने (Help With Consent of Student with Disability)मदत करून सकारात्मक वातावरण निर्माण करतील, तेंव्हा हा कार्यक्रम राबविणे शक्य होईल.

कलम 2 (म) "सर्व समावेशक शिक्षण" याचा अर्थ, अशी शिक्षण प्रणाली ज्यामध्ये दिव्यांग *असणारे व नसणारे विद्यार्थी एकत्रित शिक्षण घेतात आणि शिकविण्याची*

आणि शिक्षण घेण्याची पध्दती ही विविध प्रकारच्या दिव्यांग *विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक गरजा भागविण्यासाठी योग्यप्रकारे अनुकूल आहे, असा आहे;(RPWD Act 2016)*

कलम 39 (A): "समावेशकता, सहनशीलता, सह अनुभुती, विविधते विषयी आदर या मूल्यांस प्रोत्साहन देणे;"(RPWD Act, 2016)

8.21. समुपदेशन केंद्रासह विद्यापीठाचा **शारीरिक आणि मानसिक कल्याण कार्यक्रम.** (फिट इंडिया चळवळीने, योग आणि ध्यान केंद्रे. टेलिफोनिक समुपदेशन आणि संकट हस्तक्षेप सुविधा विद्यार्थ्यांच्या सकारात्मक मानसिक आरोग्यासाठी विकसित केल्या जातील (Fit India Movement/Programme, Yoga and Meditation Centre shall be established) जेणेकरून सकारात्मक वातावरण निर्माण करतील) *कलम 47.1. (ब) शाळा, महाविद्यालये आणि विद्यापीठीय शिक्षक, डॉक्टर, परिचारिका, निमवैद्यकीय कर्मचारी, समाज कल्याण अधिकारी, ग्रामीण विकास अधिकारी, आशा कामगार, अंगनवाडी कर्मचारी, अभियंता, स्थापत्यविद, इतर व्यावसायिक आणि सामुदायिक कर्मचाऱ्यांसाठी सर्वशैक्षणिक पाठ्यक्रमांसाठी अपंगत्व एक घटक म्हणून समाविष्ट करेल;*

8.22. विद्यापीठां मध्ये घेण्यात आलेल्या विद्यार्थ्यांच्या निवडणुकां मध्ये **मतदान करता येणे (Accessible voting).**

कलम16 (vii): "प्रत्येक दिव्यांग विद्यार्थ्याच्या बाबतीत सहभाग, शिक्षणाची परिपूर्ती आणि क्षमतेच्या पातळ्यांनुसार प्रगतीचे निरीक्षण केले जाईल." (RPWD Act, 2016)

कलम11: "भारतीय निवडणूक आयोग आणि राज्य निवडणूक आयोगाने हे सुनिश्चित केले पाहिजे की सर्वमतदान केंद्रे ही दिव्यांग व्यक्तींसाठी सुगम्य असतील आणि निवडणूक प्रक्रियेशी संबंधित सर्व सामग्री त्यांना सहज समजण्यायोग्य असेल व उपलब्ध होऊ शकेल." (RPWD Act, 2016)

8.23. **(Course Content with Accessibility Standards)** दिव्यांग विद्यार्थ्यांसाठी सुगम व सुलभ अभ्यासक्रम व अभ्यास सामग्री तयार करण्यासाठी **Marrakesh Treaty.** (माराकेश करार) विज्ञान, तंत्रज्ञान, इंजीनिअरिंग व गणित(STEM) या विषयातील शिक्षण ICT आणि संवाद साधण्याचे इतर पर्याय , जे सार्वत्रिक आराखड्याद्वारे सुचवलेले आहेत ते वापरून सुलभ केले जाईल. विद्यापीठ आणि त्यांची महाविद्यालये प्रत्येक केस च्या गरजेनुसार संसाधन केंद्र समान संधी कक्षा च्या सहाय्याने सेवा प्रदान करतील. यात STEM शिक्षणाच्या प्रवेश सुविधांचा समावेश आहे. STEM शिक्षणाचा अभ्यासक्रम मुद्रण दिव्यांगत्व, अंधत्व, शिक्षण दिव्यांगत्व, अनेक प्रकारचे दिव्यांगत्व आणि इतर दिव्यांगांसाठी सुगम व सुलभ बनविला जाईल. त्यासाठी शैक्षणिक संसाधने आणि विज्ञानप्रयोगशाळा या सहाय्यक उपकरणे, डिजिटल सोल्यूशन्स आणि / किंवा वैकल्पिक माध्यमातून व योग्य साधनांद्वारे वापरण्यास योग्य बनवल्या जातील. जेणेकरून दिव्यांग विद्यार्थ्यांना सर्व प्रकल्प व अभ्यासक्रम समान पातळीवरून पूर्ण करता येतील. RPWD Act 2016 मध्येअनुसूचितकेलेल्या (जी.आर. दि. 04.03.2017)

कलम 2(y): "योग्य तऱ्हेने सामील करून घेणे म्हणजे कोणत्याही प्रकारचे अवाजवी किंवा अनावश्यक दडपण न येता दिव्यांगांना आपले हक्क इतरांबरोबर समानतेने वापरता येणे.;" *(RPWD Act, 2016)* *कलम40.*

Section 40: Accessibility: "The Central Government shall, in consultation with the Chief Commissioner, formulate rules for persons with disabilities laying down the standards of accessibility for the physical environment, transportation, information and communications, including appropriate technologies and systems, and other facilities and services provided to the public in urban and rural areas."(RPWD Act, 2016)

47.1. (ब) शाळा, महाविद्यालये आणि विद्यापीठीय शिक्षक, डॉक्टर, परिचारिका, निमवैद्यकीय कर्मचारी, समाज कल्याण अधिकारी, ग्रामीण विकास अधिकारी, आशा कामगार, अंगनवाडी कर्मचारी, अभियंता, स्थापत्यविद, इतर व्यावसायिक आणि सामुदायिक कर्मचाऱ्यांसाठी सर्वशैक्षणिक पाठ्यक्रमांसाठी अपंगत्व एक घटक म्हणून समाविष्ट करेल; (RPWD Act 2016)

8.24. दिव्यांग अनुकूल शौचालयांमध्ये स्वच्छतेच्या सुसंगतते नुसार **स्वच्छ भारत अभियान** राबविण्यात येईल.[4]

8.25. भारत सरकारच्या निकषानुसार **दिव्यांगत्वाचे प्रमाणपत्र** असलेले दिव्यांग असलेले व्यक्ती उच्च शिक्षणामध्ये दिव्यांग धोरणाखालील लाभांसाठी पात्र ठरतील अपंग व्यक्तीकडे अपंगत्वाचे प्रमाणपत्र नसल्यास अपंगत्व प्रमाणपत्र मिळविण्यासाठी विद्यापीठ 9 महिन्यांचा कालावधी देऊ शकेल आणि तोपर्यंत सिव्हिल सर्जन प्रमाणपत्र किंवा कोणतेही शासकीय रुग्णालय प्रमाणपत्र अस्थायी प्रमाणपत्र म्हणून वापरले जाऊ शकते.

8.26. दिव्यांग धोरणांतर्गत **तक्रार निवारण यंत्रणेत** दिव्यांग विद्यार्थ्यांसाठी संस्थेचे प्रमुख, समान संधी कक्ष, प्रवेशयोग्यता समिती आणि अंतर्गत समितीची स्थापना केली जाईल. संस्थेचे कुलगुरू / प्राचार्य किंवा संस्थेचे सर्वोच्च अधिकारी या तक्रारीची दखल घेऊन निर्णय देऊ शकतात. जर ९० दिवसांच्या आत संस्था पातळीवर तक्रारीकडे लक्ष दिले गेले नाही तर ही बाब राज्य दिव्यांग आयुक्तांकडे नोंदविली जाऊ शकते.

---

[4]वकील ॲडव्होकेट कंचन पमनानी मुंबई उच्च न्यायालययां नी शिफारस केली

Above Section 8 & 9 - I Access Rights Mission Policy Guidelines & **दिव्यांगत्व समावेश धोरण आणि त्याची अंमलबजावणी यंत्रणा-** Dr Vaishali Kolhe, TISS, Mumbai नी शिफारस केली

कलम23(1): "कलम १९ च्या पूर्ततेसाठी प्रत्येक शासकीय आस्थापन एकातक्रार निवारण अधिकाऱ्याची नेमणूक करेल आणि अशा अधिकाऱ्याच्या नेमणुकीबद्दल, जरुरी प्रमाणे प्रमुख आयुक्त किंवा राज्य आयुक्ताला माहितीदेईल.;" (RPWD Act, 2016)

8.27. उच्च शिक्षणातील दिव्यांग विद्यार्थ्यांसाठी **समान संधी कक्ष, Schemes, Scribes, Scholarships आणि स्त्रोत केंद्र** वर्ग नोट्सची काळजी घेईल, विषय शिक्षकांच्या मदतीने प्रत्येक विषयाची नोट बँक तयार करेल, गणित व विज्ञान हे विषय सहजपणे शिकता येण्याची सोय, उपचारात्मक प्रशिक्षण, परीक्षेची आवश्यकता, वाचक-लेखक. वरील विभागांची अंमलबजावणी करण्याची जबाबदारी प्रत्येक विभाग, एक संकाय असेल व नोट बँक आणि संदर्भ पुस्तके ई-कॉपी च्या स्वरूपात ग्रंथालायात उपलब्ध करून द्याव्यात. This shall be facilitated by informing all teachers to assess the key requirements of each student with disability in their classroom and fill Template 1 and Template 2 of this policy by taking accessibility statement of student with disability and submit one copy of template 1 and 2 to EOC, copy to HOD and copy to Exam Controller and Each teacher having students with disability ensures that with coordinaton with Exam controllers that the student's exam specific needs are met in exam and exam centres. The teacher, HOD, Director Student Welfare, Exam Controller, University Registrar are key stakeholders responsible to ensure that individual's accessibility needs of each 21 types of disability is addressed by university at classroom and exams. HOD's will ensure that teachers develop e-resources for students with disabilities i.e. class notes, create notes banks of every subject through the course teacher, e-resource. Accessibility of Subjects like Maths and Science subjects and other Engineering and Medical College Subjects shall be made accessible to Students with Disability with help of Artificial Intelligence, Apps and Accessible devices, website and e-document technology. Provision of remedial coaching, examination requirements, reader-writer shall be ensured by each course teacher using budgetary provision from disability budget and HOD, Dean and Principal of College. All digital content and learning management

system,etc.shall be usable by all by complying to accessibility standards such as WCAG2.1,EPUB accessibility guidelines, Unicode, etc. This is in coherence with NEP 2020. Note: above is applicable to all content and not just for content created specifically for persons with disabilities and in coherence with NEP 2020 recognizes equal access of all including disability. **All Govt of India disability schemes, Scribe Services, Scholarships, Overseas Scholarships for SWD shall be implemented by EOC in coordination with administration dept, Admission dept, Ground level Implementation Committee.**

कलम 2(y): योग्य तऱ्हेने सामील करून घेणे म्हणजे कोणत्याही प्रकारचे अवाजवी किंवा अनावश्यक दडपण न येता दिव्यांगांना आपले हक्क इतरांबरोबर समानतेने वापरता येणे.;" *(RPWD Act, 2016)*

कलम3(1): "सुयोग्य शासन, दिव्यांग असलेल्या व्यक्तींना समानतेने व, सन्मानपूर्वक जीवन जगता येईल आणि त्यांचे हक्क प्रामाणीक पणे इतरांसारखेच व इतरांबरोबर बजावता येतील हे सुनिश्चित करेल." (RPWD Act, 2019)

कलम21(1): "प्रत्येक आस्थापन केंद्रशासनाने विहित केल्याप्रमाणे या अध्यायानुरूप उचलण्यासाठीच्या प्रस्तावित पावलांचे स्पष्टीकरण करणार्या समान संधी धोरणाची अधिसूचना देईल.;"(RPWD Act,2016)

8.28. **दिव्यांगत्व असलेले कर्मचारी: Teachers, faculty, Staff,** (कायम स्वरूपी आणि करार तत्वावरील): उच्चशिक्षणातील अध्यापन, शिक्षकेतर, प्रशासकीयकर्मचारी. Teachers, Staff, class IV staff, Staff under Teaching, Non-Teaching, Administration staff in Higher Education. The Selection Committee for recruitment of person with disability in universities/colleges shall have representation of person with disability as member of selection committee, preferably from legal background, for appropriate selection of the post for person with disability following reservation of 5% norms in recruitment.

कलम 20 (1): "कोणतीही सरकारी आस्थापना नोकरीशी संबंधित कोणत्याही बाबतीत दिव्यांग असलेल्या व्यक्तीशी भेदभाव करू शकत नाही:

परंतु एखाद्या आस्थापानेमधील कामाचे स्वरूप जर विशिष्ट प्रकारचे असेल तर अशा आस्थापनेला नोटिफिकेशन जारी करून या कालामातून सवलत देता येईल. " (RPWD Act, 2016)

कलम 20 (2): "प्रत्येक सरकारी आस्थापना दिव्यांगत्व असलेल्या कर्मचाऱ्यांना योग्य प्रकारे सामावून घेईल व योग्य, अडथळामुक्त आणि अनुकूल वातावरण प्रदान करेल." (RPWD Act, 2016)

कलम 20 (3): "केवळ दिव्यांगत्वाच्या कारणावरून कोणालाही पदोन्नती नाकारली जाणार नाही." (RPWD Act, 2016) कलम

कलम 34.आरक्षण (1)सुयोग्य शासनाने प्रत्येक शासकीय आस्थापनेत प्रत्येक गटातील, त्या श्रेणीतील एकूण पदांच्या निदान 4%पदे तरी लक्षणीय अपंगत्व असलेल्या व्यक्ती नेमूनच भरावीत. ज्यातील प्रत्येकी 1% पदे लक्षणीय अपंगत्व सदराच्या कलम (ए,) (बी) आणि (सी) खाली येणाऱ्यांसाठी आरक्षीत असावीत आणि 1% पदे लक्षणीय अपंगत्व सदराच्या कलम (डी) व (ई) खाली येणाऱ्यांसाठी आरक्षीत असली पाहिजेत, जी असतात,

(a) अंधत्व आणि अल्पदृष्टी.

(b) बहिरेपणा आणि श्रवण शक्तीचा अभाव.

(c) हात-पायांच्या हालचालींची असमर्थता सेरेब्रल पाल्सीसह, बरा झालेला कुष्टरोग, बुटकेपणा, ॲसिड हल्ल्यातले बळी आणि स्नायूदुर्बलता.

(d) आत्मकेंद्रीपणा, बौद्धिक असमर्थता, विशिष्ट शैक्षणिक असमर्थता आणि मानसिक आजार.

(e) प्रत्येक श्रेणीतील ज्ञात पदांमधून बहुविध असमर्थता कलम (a) पासून (d) पर्यंत बधिरता-अंधत्व यांसह. जर, सुयोग्य शासनाने वेळोवेळी जारी केलेल्या सूचनांनुसार असल्यास, राखीव जागांमधून बढत्या द्याव्यात.

कलम 20 (4): "कोणतीही सरकारी आस्थापने आपल्या सेवेच्या काळात दिव्यांगत्व प्राप्त करणाऱ्या कमर्चा-याना रँक देण्यास नकार देऊ करू शकत नाही. किंवा त्यांची रँक कमी करू शकत नाही. (RPWD Act, 2016)

कलम 33. आरक्षणयोग्य पदांची ओळख सुयोग्य शासनांनी असे करावे:

(i) नोकरीच्या संदर्भात सदर श्रेणीतील लक्षणीय अपंगत्व असलेल्या व्यक्तींकडून भरली जाऊ शकतील अशी आस्थापनां मधली पदे हेरून विभाग 34 मधील तरतुदींप्रमाणे राखीव ठेवावीत.

(ii) अशी पदे ओळखण्यासाठी लक्षणीय अपंगत्व असलेल्या व्यक्तींच्या प्रतिनिधीसह एक तज्ज्ञ समिति स्थापावी, (RPWD Act 2016)

8.29. RPWD Act 2016 मध्ये नमूद केलेले (अनुसूचित) रक्ताशी संबंधित दिव्यांगत्व प्रकार, असे सिकलसेल रोग, हेमोफिलिया, थॅलेसीमिया आणि इतर कोणतेही तीव्र दिव्यांगत्व: उच्चशिक्षण संस्थांकडून त्यांच्या अभ्यासक्रमाच्या कालावधीत योग्य वैद्यकीय सुविधा आणि आपत्कालीन सेवा पुरविल्या जातील. रक्ताशी संबंधित विकारांना विशिष्ट काळजी आणि जीवन समर्थन सेवांची आवश्यकता असते. या जीवनाधार सोयींमुळे असे दिव्यांग विद्यारथी कॅम्पस मध्ये नोंदणी दरम्यान चांगला अभ्यास करण्यास सक्षम होतात. आपत्कालीन वैद्यकीय सेवांच्या खर्चाची दिव्यांगत्व बजेटमधून संस्था काळजी घेईल. This can also be taken care under the medical insurance scheme issued for students at the university/college level or from the medical facilities and services provisions under

university campus. *Section25(1&2).Healthcare: (1) The appropriate Government and the local authorities shall take necessary measures for the persons with disabilities to provide,– Section 25 (2): The appropriate Government and the local authorities shall take measures and make schemes or programmes to promote healthcare and prevent the occurrence of disabilities and for the said purpose shall– Section 25,(2)(i): healthcare during the time of natural disasters and other situations of risk;Section25 (2)(j):essential medical facilities for life saving emergency treatment and procedures.(RPWD Act 2016)*

8.30.सर्वसमावेशकतेसाठी फौंडेशन कोर्सेस (Disability Inclusion Foundation Courses):-

a) मूकबधीर दिव्यांगांसाठी असलेली सांकेतिक भाषा शिकण्यासाठी विद्यापीठातील सर्व विद्यार्थ्यांसाठी एक फौंडेशन कोर्स सुरु करण्यात यावा.

b) ब्रेल लिपी शिकण्यासाठी विद्यापीठातील सर्व विद्यार्थ्यांसाठी एक फौंडेशन कोर्स सुरु करण्यात यावा.

c) 'दिव्यांगत्व अभ्यासाची तोंडओळख' असा एक फौंडेशन कोर्स विद्यापीठातील सर्व विद्यार्थ्यांसाठी सुरु करण्यात यावा.

d) 'मैदानी खेळ व दिव्यांगत्व' असा एक फौंडेशन कोर्स विद्यापीठातील सर्व विद्यार्थ्यांसाठी सुरु करण्यात यावा.

कलम 39. (2f): ''दिव्यांग व्यक्तीचे हक्क विद्यापीठ, महाविद्यालये व शाळा यांच्या अभ्यासक्रमात समाविष्ट केले आहेत किंवा नाहीत याची खात्री करून घ्यावी..'' (RPWD Act, 2016)

कलम 47. (1b): " विद्यापीठे, शाळा, माहाविद्यालये, डॉक्टर, परिचारिका, पॅरामेडीकल , विद्यापीठ शिक्षक, समाजकल्याण अधिकारी, ग्रामविकास अशीकारी, आशा कार्यकर्त्या, अंगण।वाडी कार्यकर्त्या यांच्या सर्वांच्या अभ्यासक्रमात 'दिव्यांगत्व' या घटकाचा समावेश सन्मानाने केला जावा. .'' (RPWD Act, 2016)

9. दिव्यांगत्व समावेश धोरण आणि त्याची अंमलबजावणी यंत्रणा:

9.1. राज्य अंमलबजावणी संस्था

उच्च व तंत्रशिक्षण विभाग आणि उच्च शिक्षण संचालनालय विभागाचे विषय तज्ञ आणि कायदेशीर तज्ञ (Department of Higher and Technical Education and Directorate of Higher Education)यांचा समावेश असलेला स्टेट एपेक्स मॉनिटरिंग बॉडी. The Drafting committee of this policy will be the State Disability Committee of Higher Education that will work with Directorate of Higher Education as Monitoring Body.

9.2. विद्यापीठ अंमलबजावणी संस्था आणि अधिकारी

a) कुलगुरू/ कुलसचिव यांच्या द्वारा नामांकन केलेली विद्यापीठ दिव्यांगत्व समावेश आणि सुलभता समिती

b) विद्यापीठ / महाविद्यालयीन अंतर्गत समिती, यूजीसी / समान संधी कक्षाने नमूद केल्याप्रमाणे

c) शिक्षकांची अभ्यासक्रम सुगामातेसाठीची समिती, ज्यात प्रत्येक विभागप्रमुख किंवा नामांकन केलेल्या शिक्षकांचा समावेश असेल. ही समिती वैयक्तिकृत शैक्षणिक योजना आणि व दिव्यांगांच्या गरजेनुसार अध्यापन पध्दतीत करावयाचे बदल यावर काम करेल.

d) 5-10 संगणक, सहाय्यक उपकरणे असलेले ग्रंथालय कक्ष व सुगम पुस्तकालय, नोट्स बँका. पुस्तके सामायिकरीत्या वापरणे, ग्रंथालयातील पुस्तकांचे वापरता येण्याजोग्या स्वरूपात रूपांतरण व हे सर्व कोणत्याही दिव्यांग विद्यार्थ्यांसाठी उपलब्ध करून देण्याची सोय.

e) प्रत्येक वर्गात दिव्यांग विद्यार्थ्यांसाठी असणार्या मित्र व स्वयंसेवक वाचन व लेखन सहाय्याकाम्ची यादी प्रत्येक वर्गात असावी. प्रत्येक विभागप्रमुख यासंदर्भातील तिमाही अहवाल तयार करेल.

f) संस्था प्रमुखांनी नामांकित केल्याप्रमाणे पीडब्ल्यूडी साठी तक्रार निवारण समिती नेमण्यात येईल. या समितीत पीडब्ल्यूडीचे प्रतिनिधी असतील.

g) दिव्यांगत्व अभ्यास या विषयातील कुशल, आपल्या विषयात पारंगत असलेल्या पदवीधर व्यक्तींची नेमणूक विद्यापीठात करण्यात येईल. दिव्यांग विद्यार्थ्यांसाठीच्या सर्वसमावेशकता धोरणाची अंमलबजावणी करणे, संबंधीत व्यक्तींचे प्रशिक्षण करणे, कायादापात्रांची पूर्तता करणे, आर पी ड्ब्ल्यू डी या कायद्यात नमूद केलेल्या वेगवेगळ्या दिव्यांगत्वासंबंधीच्या तरतुदीनची अंमलबजावणी करणे या साठी अशी नेमणूक केली जाईल. . **Section 44: Mandatory observance of accessibility norms:** (*1*) No establishment shall be granted permission to build any structure if the building plan does not adhere to the rules formulated by the Central Government under section 40. Accessibility norms.

9.3. **दिव्यांग धोरणाच्या नोंदी ठेवण्यासाठी विद्यापीठातील रजिस्टर**

दि. 15.12.2017 रोजी सर्वोच्च न्यायालयातील न्यायमूर्ती ए.के. सिक्री यांच्या महत्त्वपूर्ण निर्णयानुसार तिमाही आधारावर सर्व क्रियाप्रकलापांची नोंद करण्यासाठी

दिव्यांग विद्यापीठ असे रजिस्टर ठेवतील आणि माननीय कुलगुरू व कुलसचिव हे उच्च शिक्षण संचालनालयाकडे सादर करतील under section 44 RPWD Act.

9.4. **धोरणाची ग्राउंडलेव्हल वरील अंमलबजावणी**

a.I-Access: Admissions: उच्चशिक्षण घेताना दिव्यांग व्यक्तींना प्रवेश आणि समावेशा सह अडचणींचा सामना करावा लागतो. दिव्यांग व्यक्तींच्या गरजेनुसार त्यांचा समावेश व सुलभता प्राप्त करून देणे या कायद्यानुसार योग्य प्रक्रिया आहेत. या कायदेशीर तरतुदी दिव्यांग विद्यार्थ्यांना समजावून देण्यासाठी व त्यांना या बाबतीत मदत करण्यासाठी कायदेशीर कक्ष असावा. दिव्यांग विद्यार्थ्यांना संस्थेच्या संकेतस्थळावर उपलब्ध असणारे प्रॉस्पेक्टस सहजपणे उपलब्ध असावे व याचे पालन बंधनकारक असावे.

कलम16 (iv): "वैयक्तिकरित्या (Individualized or otherwise in environments) किंवा अन्यथा संपूर्ण समावेशाच्या उद्दीष्टानुसार शैक्षणिक आणि सामाजिक विकासास (academic and social development) जास्तीत जास्त हातभार लावते."(RPWD Act2016)

b.(I-Access Classroom)/आय अक्सेस वर्ग

(i) All digital content and learning management system, etc. shall be usable by all by complying to accessibility standards such as WCAG2.1, EPUB accessibility guidelines, Unicode, etc. This is in coherence with NEP 2020. Wherever required. Teachers in their regular curriculum should make adaptations as per the Individualized needs of students with disability made adaptation using reasonable accommodation. Implementation of the GR dated 27.8.2018 should be made in the classroom as well.

This will be operationalized by equal participation of every teacher of university/College/Department who has a student with disability in their class. He/she will prepare inclusion criteria on weekly basis. For this the

teacher can avail the accessibility statement of student with disability to make changes as per his/her sensory needs. Teacher shall document each class adaptations done in their classroom, in their lecture plan, to demonstrate the measures taken to understand needs of students with disability, adaption of an inclusive pedagogy by teacher and assist to develop the subject wise accessible curriculum in the University.

Under Section 2 (m): "inclusive education" means a system of education wherein students with and without disability learn together and the system of teaching and learning is suitably adapted to meet the learning needs of different types of students with disabilities" (RPWD Act, 2016)

(ii) दिनांक 27.8.2018 च्या जी आर नुसार सर्वसामावेशाकातेच्या धोरणाचे पालन करण्यासाठी शिक्षक दिव्यांगविद्यार्त्यांच्या गरजेनुसार अभ्यासक्रमात बदल करतील. Each Curriculum with Inclusion Criteria and Accessibility Statement: Each subject/Course curriculum shall be structured and designed with the teaching methodology and subject content in accessible format (example E copy of each subject) by including the sensory needs of students with disability. The same inclusion criteria may be developed for exams and assessments by including Accessibility Statement of Student with Disability based on his sensory needs for example, if a student with low vision asks for a larger font size Question Paper/Class Notes of 20 size Arial font. Then the teacher can consider this as a sensory need of student with low vision under inclusion criteria and provide the larger size question paper/Class Notes facility. The practical/practice-based component of the course shall also include the Sensory Needs of students with disability as per the Accessibility Statement expressed by each student with disability for equal access to learning in classroom. The Accessibility Statement is based on sensory needs expressed by each student with disability shall be considered to develop the above inclusion criteria. **'Inclusion Criteria' is developed through the Participatory Pedagogy of the Teacher and Student with disability together through considering Student's Accessibility Statement in bringing the inclusion process within the classroom ecosystem of Higher Education** by acknowledging the inclusion narratives

of students with disabilities. This will be helpful for teachers to get clarity and insights into the sensory needs of each students with disability within their classroom and hence, may be considered as 'Inclusion Criteria' to implement the UNCRPD framework of 'Nothing about us, Without us' in higher education. This 'Inclusion Criteria' of each course curriculum will be prepared by each course teacher by inclusion of Accessibility Statement/needs of students with disability under their course plan with specific changes and adaptations done in the course under section of 'Reasonable Accommodation' of the RPWD Act, 2016.The 'Curriculum Inclusion Criteria' shall be submitted by each course teacher in a descriptive note to the Head of the Department (HOD) on weekly basis and thereafter, the HOD will submit it to the resource centre and/or equal opportunity cell on Monthly basis. These monthly reports will be part of the Disability Quarterly report on Inclusion and Accessibility of the University/colleges.

Section 16 (iv): *वैयक्तिकरित्या (Individualized or otherwise in environments) किंवा अन्यथा संपूर्ण समावेशाच्या उद्दीष्टानुसार शैक्षणिक आणि सामाजिक विकासास (academic and social development) जास्तीत जास्त हातभार लावते."(RPWD Act2016)*

Section 16 (vii): "प्रत्येक दिव्यांग विद्यार्थी सहभागी होतो की नाही, तसेच त्याची प्रगती, व अभ्यासक्रम पूर्ण करणे यावर शिक्षक लक्ष ठेवतील. RPWD Act, 2016)

ज्या वर्गात दिव्यांग विद्यार्थी आहेत, त्यां वर्गाचे शिक्षक या गोष्ठी कृतीत आणतील. असे शिक्षक एक नोंदवही तयार करतील व त्या वहीत दर आठवड्याला दिव्यांग विद्यार्थ्यांच्या गरजेनुसार त्यांनी अध्यापन पध्दतीत, व इतर गोष्टीत काय बदल केले याची नोंद करतील. .

कलम 2 (m): "सर्वसमावेशक शिक्षण म्हणजे ज्या पध्दतीत दिव्यांग व सामान्य विद्यार्थी एकत्रितपणे शिक्षण घेऊ शकतील व दिव्यांग विद्यार्थ्यांच्या गरजांनुसार शिकवण्याच्या पध्दतीत बदल केले जाऊ शकतील." (RPWD Act, 2016)

कलम 2 (r): "बेंचमार्कदिव्यांगत्व असलेली व्यक्ती" म्हणजे ज्या व्यक्तीचे दिव्यांगत्व किमान ४० टक्के किंवा त्यापेक्षा जास्त आहे, (जेथे निर्देशित दिव्यांगत्व मोजले जाऊ शकत नाही.) व जेथे निर्देशित दिव्यांगत्व मोजले जाण्याची परिभाषा उपलब्ध आहे, तेथे प्रमाणित अधिकाऱ्यांनी प्रमाणित केलेली व्यक्ती. (RPWD Act, 2016) *Section 40: Accessibility:"The Central Government shall, in consultation with the Chief Commissioner, formulate rules for persons with disabilities laying down the standards of accessibility for the physical environment, transportation, information and communications, including appropriate technologies and systems, and other facilities and services provided to the public in urban and rural areas."(RPWD Act, 2016)*

(iii) सर्वसमावेशकतेचा निकष असलेले व सर्वसमावेशकतेबद्दल सांगणारा प्रत्येक अभ्यासक्रम (Each Subject Curriculum with Inclusion Criteria and Accessibility Statement): Individualised Education Plan or Disability Specific inclusion criteria or Accessibility Provision as per Student's Accessibility Statement, प्रत्येक विषयाची व अभ्यासक्रमाची रचना सुगम व अध्यापनाच्या पध्दतीसह असेल. (example E copy of Class notes) व त्यामध्ये दिव्यांग विद्यार्थ्यांच्या संवेदन गरजांचा विचार केलेला असेल. परीक्षा व मूल्यमापनासाठीही हाच निकष विकसित केला जाईल. व त्यात एस डब्ल्यू डी संवेदन गरजांचाही समावेश असेल. उदाहरणार्थ, जर एखाद्या दृष्टी अधू(Low Vision) असलेल्या विद्यार्थ्याने शिक्षकांकडे एरीअल (Arial) फॉन्ट मधील २० साईझ (Arial, 20 Fornt size) असलेल्या लिखित साहित्याची मागणी केली तर शिक्षक ही त्याची संवेदन गरज आहे असे धरतील व त्यानुसार त्याला ती सुबिधा सेवा प्रदान करणे महत्वाचे आणि अनिवार्य आहे

. अभ्यासक्रमातील प्रॅक्टीकल्स या घटकामध्येही दिव्यांग विद्यार्थ्याच्या संवेदन गरजा लक्षात घेतल्या जातील. दिव्यांग विद्यार्थ्याच्या संवेदन गरजांनुसार वर्गातील अध्यापन पध्दतीत बदल करणे हे उच्च शिक्षण क्षेत्रात सर्वसमावेशकता धोरण अवलंबले असल्याचा एक निकष म्हणून धरले जाईल. हे शिक्षकांना दिव्यांग विद्यार्थ्याच्या संवेदन गरजा जाणून घेण्यासाठी व

UNCRPD चा आराखडयाचे अवलंबन करण्यासाठी उपयुक्त ठरेल. दिव्यांग विद्यार्थ्यांच्या संवेदन गरजा जाणून घेऊन प्रत्येक विषय शिक्षकाकडून हा सर्वसमावेशकतेचा निकष तयार केला जाईल. व त्यानुसार अभ्यासक्रमात आवश्यक ते बदल केले जातील. अभ्यासक्रम सर्वसमावेशकतेबद्दल प्रत्येक विषय शिक्षकाकडून एक साविस्तर नोंद तयार केली जाईल व ती दर आठवड्याला विभागाप्रमुखाकडे दिली जाईल. विभागप्रमुख दर महिन्याला त्याचा अहवाल संसाधन केंद्र किंवा समान संधी कक्षाच्या प्रमुखांकडे देतील. हे मासिक अहवाल विद्यापीठ व महाविद्यालयांच्या सर्वसमावेशकता व सुलभता यावरील त्रैमासिक अहवालाचा भाग असतील. .

Section 16 (iv): "*वैयक्तिकरित्या (Individualized or otherwise in environments) किंवा अन्यथा संपूर्ण समावेशाच्या उद्दीष्टानुसार शैक्षणिक आणि सामाजिक विकासास (academic and social development) जास्तीत जास्त हातभार लावते."(RPWD Act2016)*

Section 2 (y): "हे कलम सांगते की योग्य तऱ्हेने सामील करून घेणे म्हणजे कोणत्याही प्रकारचे अवाजवी किंवा अनावश्यक दडपण न येता दिव्यांगांना आपले हक्क इतरांबरोबर समानतेने वापरता येणे. (RPWD Act 2016)

c.**आय अक्सेस जागरूकता** - जागरूकता आणि सर्वसमावेशक संस्कृतीचा बरोबरीचे विद्यार्थी व इतर संबंधीत व्यक्ती यांमध्ये पुरस्कार करणे आवश्यक आहे. हे विद्यार्थी संघटना आणि समान संधी सेल कार्यान्वित करेल.

कलम 39 (1) ,"सुयोग्य शासन मुख्यायुक्त किंवा राज्यायुक्त यांच्या सल्ल्याने दिव्यांग व्यक्तींना या अधिनियमाद्वारे मिळणार असलेल्या अधिकारांच्या संरक्षणाची हमी मिळावी यासाठी जसे असेल त्या प्रमाणे, जागृती अभियान आणि संवेदना निर्मिती कार्यक्रम आयोजित करील, प्रोत्साहन, पाठिंबा देईल, किंवा त्यांचे वर्धन करील." (RPWD Act2016)

d. **आय अक्सेस ऑडीट** - आयसीटी, नाविन्यपूर्ण कृती आणि ऍक्सेस ऑडिट आणि विविधता.कलम 2(झze) च्या अंतर्गत "युनिव्हर्सल डीझाईन" (सार्वत्रिक रचना) म्हणजेउत्पादने, वातावरण,

कार्यक्रमआणिसेवायांची अशी रचना, जेणेकरून या रचनेत कोणताही विशिष्ट बदल न करता गोष्टी सर्वांना वापरणे जास्तीत जास्त सुलभ होईल. तसेच दिव्यांग व्यक्तींना या गोष्टी वापरता याव्यात म्हणून जी सहाय्यक उपकरणे या व्यक्ती वापरतात, अशा सहाय्यक उपकरणांसाठी सुद्धा हे डीझाईन (ही रचना) अनुकूल असते.(RPWD Act, 2016) आयसीटी कलम २ (एन) च्या अंतर्गत मध्ये दूरसंचार सेवा "माहिती आणि संप्रेषण तंत्रज्ञान", वेब आधारित सेवा, इलेक्ट्रॉनिक आणि मुद्रण सेवा, डिजिटल आणि आभासी सेवांसह माहिती आणि संप्रेषणाशी संबंधित सर्व सेवा आणि नवकल्पनांचा समावेश आहे. हे सिव्हील अभियंता आणि कॅम्पस डेव्हलपमेंट विभागासह इस्टेट मॅनेजर्स कार्यान्वित करतील.

e. **आय अक्सेस मित्र:-** सहकारी, स्वयंसेवक कार्यक्रम. दिव्यांग व्यक्तींना दैनंदिन कार्यक्रमात सुलभतेने भाग घेता यावा म्हणून स्वयंसेवक, मित्र कार्यक्रमात काम करतील. प्रत्येक विभागप्रमुख किंवा संबंधित शिक्षक हा कार्यक्रम कार्यान्वित करातील.

कलम 39 (a): समावेशकता, सहनशीलता, सह अनुभुती, विविधते विषयी आदर या मूल्यांस प्रोत्साहन देणे;"(RPWD Act, 2016)

f. आय अक्सेस परीक्षा- :दिनांक 04.03.2017 च्या GR मध्ये नमूद केलेल्या तारखेनुसार विशिष्ट परीक्षा असलेल्या दिव्यांग विद्यार्थ्यांसाठी सर्व परीक्षा हॉल प्रवेशयोग्य असतील. सुलभ प्रवेश सुनिश्चित करण्यासाठी दिव्यांग विद्यार्थ्यांना सहज वापरता येण्याजोगी ई-हॉल तिकिटे दिली जातील. प्रत्येक विद्यापीठ आणि महाविद्यालयाच्या परीक्षा नियंत्रकांनी दिनांक 04.03.2017 च्या दिशानिर्देशानुसार 21 प्रकारचे दिव्यांगत्व असलेल्या विद्यार्थ्यांसाठी सुविधा आणि दिव्यांगत्व-विशिष्टतरतुदी सुनिश्चित केल्या पाहिजेत. हे सर्व परीक्षांसाठी परीक्षानियंत्रक आणि प्रशासकीय रचनेद्वारे कार्यान्वित केले जाईल.

कलम 17 (i): "" दिव्यांग विद्यार्थ्यांच्या गरजा भागविण्यासाठी अभ्यासक्रम आणि परीक्षा पद्धतीत योग्य ते बदल करणे, जसे की परीक्षा पेपर पूर्ण

करण्यासाठी अतिरिक्त वेळ, लेखनिकाची सुविधा किंवा अमानुसेसिसची सुविधा, द्वितीय आणि तृतीय भाषेच्या अभ्यासक्रमातून सूट;"(RPWD Act,2016)

Definitions of 21 types of Disability scheduled in Act are as follows:

Section2(zc): SPECIFIED DISABILITY constitutes 21 types of disabilities as per the RPWD Act.

1. Physical disability. —

A. ***Locomotor disability*** *(a person's inability to execute distinctive activities associated with movement of self and objects resulting from affliction of musculoskeletal or nervous system or both), including—*

(a) ***"leprosy cured person****" means a person who has been cured of leprosy but is suffering from— (i)loss of sensation in hands or feet as well as loss of sensation and paresis in the eye and eye-lid but with no manifest deformity; (ii)manifest deformity and paresis but having sufficient mobility in their hands and feet to enable them to engage in normal economic activity; (iii)extreme physical deformity as well as advanced age which prevents him/her from undertaking any gainful occupation, and the expression "leprosy cured" shall construed accordingly;*

(b) ***"cerebral palsy"*** *means a Group of non-progressive neurological condition affecting body movements and muscle coordination, caused by damage to one or more specific areas of the brain, usually occurring before, during or shortly after birth;*

(c) ***"dwarfism"*** *means a medical or genetic condition resulting in an adult height of 4 feet 10 inches (147 centimeters) or less;*

(d) ***"muscular dystrophy"*** *means a group of hereditary genetic muscle disease that weakens the muscles that move the human body and persons with multiple dystrophy have incorrect and missing information in their genes, which prevents them from making the proteins they need for healthy muscles. It is characterised by progressive skeletal muscle weakness, defects in muscle proteins, and the death of muscle cells and tissue;*

(e) ***"acid attack victims****" means a person disfigured due to violent assaults by throwing of acid or similar corrosive substance.*

B. Visual impairment—

(a) ***"blindness"*** *means a condition where a person has any of the following conditions, after best correction—*

(i) total absence of sight; or

(ii) visual acuity less than 3/60 or less than 10/200 (Snellen) in the better eye with best possible correction; or

(iii) limitation of the field of vision subtending an angle of less than 10 degree.

(b) ***"low-vision"*** *means a condition where a person has any of the following conditons, namely: —*

(i) visual acuity not exceeding 6/18 or less than 20/60 upto 3/60 or upto 10/200 (Snellen) in the better eye with best possible corrections; or

(ii) limitation of the field of vision subtending an angle of less than 40 degree up to 10 degree.

C. ***Hearing impairment****—*

(a) "deaf" means persons having 70 DB hearing loss in speech frequencies in both ears;

(b) "hard of hearing" means person having 60 DB to 70 DB hearing loss in speech frequencies in both ears;

D. ***"speech and language disability****" means a permanent disability arising out of conditions such as laryngectomy or aphasia affecting one or more components of speech and language due to organic or neurological causes.*

2. ***Intellectual disability****, a condition characterised by significant limitation both in intellectual functioning (rasoning, learning, problem solving) and in adaptive behaviour which covers a range of every day, social and practical skills, including—*

(a) ***"specific learning disabilities****" means a heterogeneous group of conditions wherein there is a deficit in processing language, spoken or written, that may manifest itself as a difficulty to comprehend, speak, read, write, spell, or to do mathematical calculations and includes such conditions as perceptual disabilities, dyslexia, dysgraphia, dyscalculia, dyspraxia and developmental aphasia;*

(b) ***"autism spectrum disorder"*** *means a neuro-developmental*

condition typically appearing in the first three years of life that significantly affects a person's ability to communicate, understand relationships and relate to others, and is frequently associated with unusal or stereotypical rituals or behaviours.

3. Mental behaviour, —

***"mental illness"** means a substantial disorder of thinking, mood, perception, orientation or memory that grossly impairs judgment, behaviour, capacity to recognise reality or ability to meet the ordinary demands of life, but does not include retardation which is a conditon of arrested or incomplete development of mind of a person, specially characterised by subnormality of intelligence.*

4. Disability caused due to—

*(a**) chronic neurological conditions**, such as—*

*(i) **"multiple sclerosis"** means an inflammatory, nervous system disease in which the myelin sheaths around the axons of nerve cells of the brain and spinal cord are damaged, leading to demyelination and affecting the ability of nerve cells in the brain and spinal cord to communicate with each other;*

*(ii) **"parkinson's disease"** means a progressive disease of the nervous system marked by tremor, muscular rigidity, and slow, imprecise movement, chiefly affecting middle-aged and elderly people associated with degeneration of the basal ganglia of the brain and a deficiency of the neurotransmitter dopamine. (b) Blood disorder—*

*(i) **"haemophilia"** means an inheritable disease, usually affecting only male but transmitted by women to their male children, characterised by loss or impairment of the normal clotting ability of blood so that a minor would may result in fatal bleeding;*

*(ii) **"thalassemia"** means a group of inherited disorders characterised by reduced or absent amounts of haemoglobin.*

*(iii) **"sickle cell disease"** means a hemolytic disorder characterised by chronic anemia, painful events, and various complications due to associated tissue and organ damage; "hemolytic" refers to the destruction of the cell membrane of red blood cells resulting in the release of hemoglobin.*

*5. **Multiple Disabilities** (more than one of the above specified disabilities) including deaf blindness which means a condition in which a person may have combination of hearing and visual impairments causing severe communication, developmental, and educational problems.*

6. Any other category as may be notified by the Central Government.(RPWD Act 2016)

g. आय अक्सेस शैक्षणिक संसाधने, ग्रंथालय व पुस्तके- : ग्रंथालय इमारतीत सुलभतेने प्रवेश करता येणे, वाचनासाठी जागा, सोफ्टवेअर्स सहजपणे उपलब्ध असणे, पुस्तके सुलभतेने मिळणे, शैक्षणिक स्त्रोतांमध्ये पुस्तके, जर्नल्स, क्लास नोट्स आणि इतर साहित्य समाविष्ट आहेत [विद्यार्थ्यांची शैक्षणिक आवश्यकता, हे ग्रंथालय द्वारे कार्यान्वित केले जाईल

*कलम 2(y): "*योग्य तऱ्हेने सामील करून घेणे म्हणजे कोणत्याही प्रकारचे अवाजवी किंवा अनावश्यक दडपण न येता दिव्यांगांना आपले हक्क इतरांबरोबर समानतेने वापरता येणे.*;" (RPWD Act, 2016)*

कलम 42: "वरील साधनांच्या उपलब्धतेसाठी सुयोग्य प्रशासन यासाठी पावले उचलेल.,–" (RPWD Act, 2016)

कलम 42 (i): "श्राव्य, मुद्रित आणि इलेक्ट्रोनिक माध्यमे सहजपणे वापरता येतील अशा स्वरूपात उपलब्ध असतील." (RPWD Act, 2016)

कलम 42 (ii): "दिव्यांग व्यक्तींना इलेक्ट्रोनिक माध्यमे सहजपणे वापरता यावीत म्हणून मजकूर ऐकू येण्याची सोय, सांकेतिक भाषा अन्वयार्थ आणि मोठ्या अक्षरात दृश्य स्वरूपात मजकूर उपलव्ध करून देण्यात येईल." (RPWD Act, 2016)

कलम 42 (iii): "दैनंदिन वापरासाठीचे इलेक्ट्रॉनिक साहित्य आणि उपकरणे वैश्विक आरेखना मध्ये दैनंदिन वापरासाठी उपलब्ध असणे."(RPWD Act, 2016)

h.**कायदेशीरसेवाः**[5] दिव्यांग विद्यार्थ्यांना प्रवेशाच्या अटी समजावून देणे, कागदपत्रांची पूर्तता कशी करावी, दस्तऐवजांचे प्रमाणीकरण आणि नंतर प्रवेशाच्या वेळी हे कसे आणि कुठे दाखल करावे यासाठी त्यांना मदत करण्यासाठी कायदेशीर सेवा शाखा असावी. कायदेशीर सेवा विभाग कायद्यातील शिक्षक कायदेशीर सेवाप्राधिकरण अधिनियमांतर्गत नजीकच्या विधी महाविद्यालय / विद्यापीठ / विभागातील जिल्हा किंवा कायदेशीर सेवाप्राधिकरणाद्वारे चालवला जाऊ शकतो. दिव्यांगांसाठी कार्य करणाऱ्या जिल्हा कायदेशीर सेवाप्राधिकरणातील कायदा शिक्षक आणि वकील यांना कायद्याचे शिक्षण घेणारे विद्यार्थी मदत करू शकतात. कायदेशीर सेवा उपलब्ध असल्याचा उल्लेख संस्थेच्या प्रवेशाच्या प्रॉस्पेक्टसमध्ये केला पाहिजे.(Prospectus in Accessible Format) .

कलम 16 (i): "त्यांना कोणत्याही भेदभावा शिवाय दाखल करून घेतील आणि इतरां सारखेच शिक्षण देतील व खेळ आणि मनोरंजक उपक्रमांत सहभागी होण्यासाठी समान संधी पुरवतील." (RPWD ACT 2016)

i. लक्षणीय दिव्यांगत्व असणाऱ्या व्यक्तींसाठीचे लाभ फसवणुकीने मिळविण्याबद्दल शिक्षा. कायदेशीर सेवा शाखा प्रमाणपत्रे ही डुप्लिकेट किंवा खोटी आहेत का हे तपासून पाहील. जर ती खोटी आहेत असे निदर्शनास आले तर पुढील निर्णयांसाठी राज्य दिव्यांग आयुक्तांकडे ही बाब सोपवली जाईल**.**

कलम 91: "ज्याने लक्षणीय दिव्यांगत्व असलेल्या व्यक्तीं साठीचे खोटे फायदे मिळविण्याचा प्रयत्न केला आहे किंवा त्याचा लाभ घेण्याचा प्रयत्न केला असेल, तो जास्तीत जास्त दोन वर्षापर्यंतच्या कारावासास किंवा एक लाख रुपयांपर्यंतच्या दंडाची शिक्षा किंवा दोन्ही शिक्षांस पात्र आहे." (RPWD ACT, 2016)

j. **गैरवर्तन निवारण यंत्रणा:**[6] प्रत्येक उच्चशिक्षण संस्थेत आवश्यक असलेले दुसरे आवश्यक घटक म्हणजे दिव्यांग व्यक्तींनी केलेल्या गैरवर्तनाचा सामना करण्यासाठी असलेली यंत्रणा जर त्यांना दिव्यांग व्यक्ती म्हणून अधिकार दिले गेले असतील तर मग या अधिकारांचा गैरवापर न करणे हे

---

[5]प्रोफेसर कृष्ण महाजन, अधिवक्ता, सुप्रीमकोर्ट ऑफ इंडियायां नी शिफारस केली.

[6]प्रोफेसर कृष्णमहाजन, डव्होकेट, सुप्रीमकोर्ट ऑफ इंडिया यांनी शिफारसकेली

त्यांचे कर्तव्य आहे. गैरवापर / किंवा गैरवर्तन आढळल्यास त्या घटनेशी संबंधित दिव्यांग व्यक्तीस त्याची बाजू मांडायाची संधी देऊन गैरवर्तन सिद्ध झाल्यास योग्य ती शिक्षा दिली गेली पाहिजे. गैरवर्तन म्हणजे कोणत्याही प्रकारचे अनैतिक वर्तन (लैंगिकतेवरून शेरेबाजी, घाणेरडी लींगसूचक भाषा वापरणे, लैंगिक धमकी किंवा आक्रमकता), सामाजिकरित्या अस्वीकार्य वर्तणूक (खोटया तक्रारी, हिंसाचारास उत्तेजनदेणे, ओरडणे आणि शांततेत अडथळा आणणे), कायद्याचे उल्लंघन उदा.सार्वजनिक मालमत्तेस हानी पोहचवणे) किंवा असे वर्तन ज्यामुळे सस्थेस कमीपणा येईल. यावर शिक्षा म्हणजे चेतावणीदेणे, नुकसानभरपाईची भरपाई भरणे किंवा दंड आकारणे आणि आवश्यक असल्यास संस्थेमधून काढून टाकणे. या शिक्षेसह समुपदेशन आणि कोणत्याही मानसिक उपचारांचीही / जोड आवश्यकता असल्यास दिली जाते. त्यामुळे या शाखेमध्ये ज्या व्यक्तीना दिव्यांग व्यक्तींबद्दल सहानुभूती आहे, ज्या व्यक्ती अनुभवी आणि व्यावसायिक आहेत, अशाच व्यक्तींचा समावेश व्हावा. जेणेकरून निर्णय प्रामाणिकपणे घेतले जातील.

कलम 91: "ज्याने लक्षणीय दिव्यांगत्व असलेल्या व्यक्तीं साठीचे खोटे फायदे मिळविण्याचा प्रयत्न केला आहे किंवा त्याचा लाभ घेण्याचा प्रयत्न केला असेल, तो जास्तीत जास्त दोन वर्षापर्यंतच्या कारावासास किंवा एक लाख रुपयांपर्यंतच्या दंडाची शिक्षा किंवा दोन्ही शिक्षांस पात्र आहे." (RPWD ACT,

9.5 <u>A. Ground level Policy Implementation Mechanism/Accessibility Committee:</u> aims to work in coordination with all stakeholders: I. *Constitutes Equal Opportunity Heads of University/Colleges, HODS, Librarians, Class Teachers/Subject Teachers with Student with Disability, Finance Head, Exam Controllers, Administration Deputy Registrars, Director Student Welfare, Civil and Public works department Engineers, Architects experts in Barrier Free Environment, Computer IT Division head, Website In charge of University/College, Library Head, Accessibility expert from Sugmaya Pustakalaya and DAISY forum of India, Content Development Department of DAISY forum of India, Disability Studies expert. Admission Dept head, Education Department Board of Studies Chairman, Students with Disabilities.*

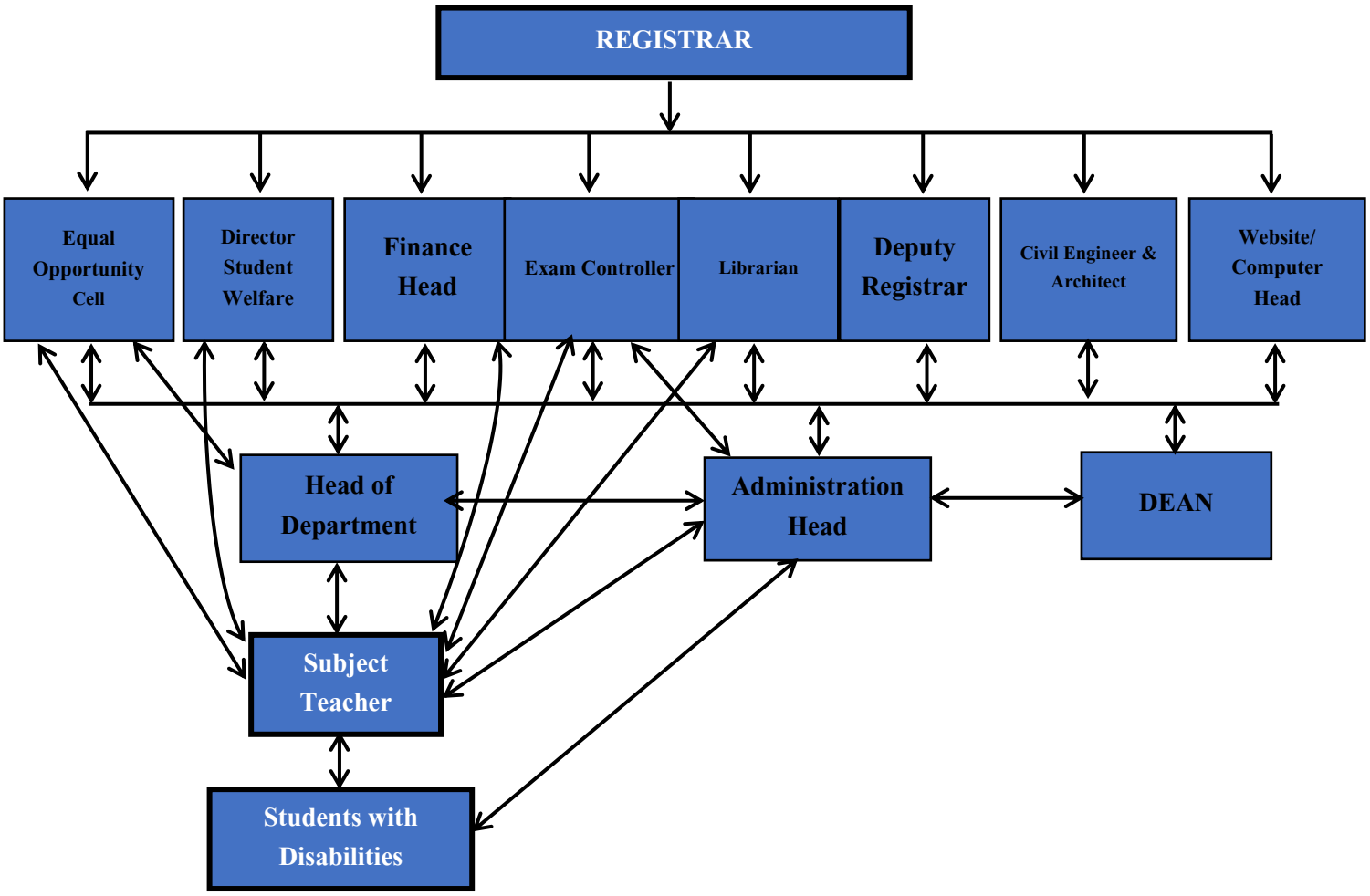

Figure: 9.5 Ground level Policy Implementation Mechanism/Accessibility Committee

9.5 ***II.Overall head of this committee is Registrar of University and Principal of College ensuring needs are fulfilled using Disability Budget of 5% of Total budget and equal access to Students with Disability are provided in online and offline learning in Participation with each other. III. whats app group of all above committee members may facilitate fast track problem solving & innovative solution to deliver effective outcome to benefit SWD. IV. Minutes of meeting shall be submitted to Registrar by Head of Departments, Equal opportunity Cell Head, Finance Head, Administration Head, Library Head, Exam controller head, Director Student welfare. Others members mentioned above will be equally***

responsible to submit necessary documents to EOC Head as per his/her instructions from time to time.V. The Disability Inclusion Quarterly report shall be submitted by University Registrar to The Director, Directorate of Higher Education &copy to I Access Rights Mission TISS.

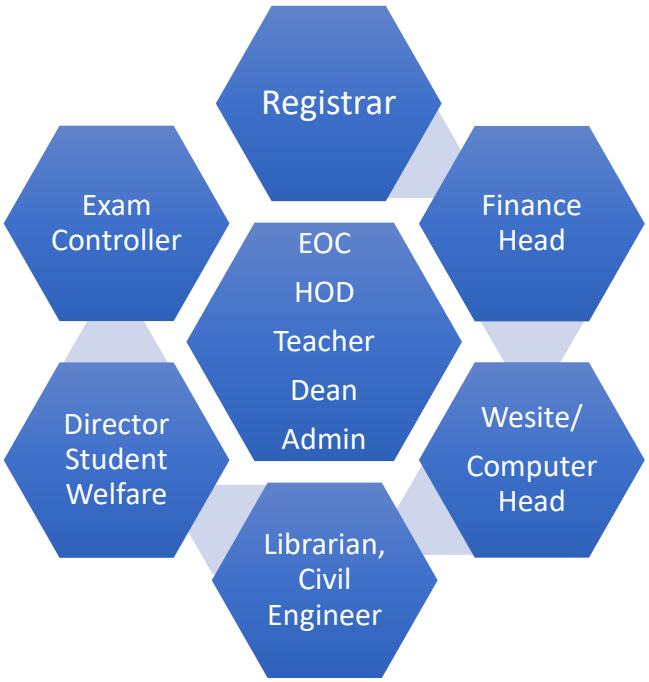

9.5 B. Role of Ground level Policy Implementation Mechanism/Accessibility Committee

1. Registrar/Principal is Head of the University Ground level Implementation Machanism/ and Accessibility committee will develop monthly action plan as per requirement and implement the action plan using disability budget in consultation with Finance Head, EOC, Course Teachers & SWD.
2. EOC Coordinates all sections 8.1 to 8.30 and Sections 9 with Ground level Policy Implementation Mechanism/Accessible Committee as given in above organogram, where each member is equally responsible to implement the sections from sections 8.1 to 8.30 and sections 9 based on their concerned duties of the department and develop facilities and provisions for Students with Disability with records. The Ground level Accessible Committee includes EOC, Director Student Welfare, Librarian, Finance head, Exam Controller, Librarian, Civil Engineer, Architect, Computer Head, Website head, Administration head to facilitate and provide necessary/need based services to persons with disability in time bound manner. Finally, the Registrar's office with EOC, Director Students Welfare and Exam Controller will prepare the Quarterly report Template 5 of this policy in every three months period.

3. *Overall head of this committee is Registrar of University and Principal of College ensuring needs are fulfilled using Disability Budget of 5% of Total budget and equal access to Students with Disability (SWD) are provided in online , offline learning in Participation with each other.*
4. *whats app group of all above committee members may facilitate fast track problem solving & innovative solution to deliver effective outcome to benefit SWD.*
5. HoD and Dean ensuring that each department services are reached to the Person with disability and monitor implementation of services under section 8.6. 8.7, 8.11,8.12,8.16, 8.29
6. EOC/Centre for Disability Studies can implement Foundation Courses as Sec 8.30 and 8.11
7. HOD will keep the department record of student with disability services provided by University of his/her respective department. Also ensure that services provided to student during teaching, online learning, e-books, classnotes and exam provisions reaches to student with disability in collaboration with course teacher as per student accessibility statement Template 1 & 2. The HOD will bridge the gaps between Student with Disability & Teacher, Library services & facilitate implementation of Section 9.4 (a, b, e, f) in the respective course teacher in their respective classroom: I Access Classroom, Buddy system, I Access Admissions, I Access Exams are implemented in their respective department effectively in coordination with Dean, EOC, Exam Controller with records. A copy of work done is submitted to EOC and Registrar's office for the purpose of quarterly report.
8. Every Course/Subject Teacher having Student with Disability in their class will coordinate with ground level mechanism authorities (i.e. Librarian, Finance, Exam Controller, Computer Head, Administration) with flexibility or directly whenever required to provide necessary/need based services to persons with disability under section 8.6, 8.7, 8.8, 8.12, 8.13 8.29 & submit the copy of work done and Template 1, 2 of this Policy to HOD, EOC, Registrar for smooth functioning of Committee.
9. Exam Controller, Dean (Administration, Admissions), Director Student Welfare with I.T. Computer Department, Website department coordinate admission related matters and ensure section 8.13 is implemented along with sections 8.2, 8.3, 8.8, 8.14
10. IT Computer dept and website department ensures web accessibility standards as per GOI norms, University Library dept and College portal shall ensure important documents on disability display on website with accessible document as per accessibility standards and as per Sec-8.2, 8.3,8.6, 8.8, 8.11, 8.10. and 9. The Ground level committee till Registrar's office will coordinate effectively with computer dept to implement the above sections.
11. Library dept ensure to implement Sugamya Pustakalaya and section 8.7, 8.8, 8.9, 8.11 coordinate with all HOD, Teachers and EOC for effective implementation.
12. Grievance redressal committee will be headed by Registrar and EOC with Ground level Accessibility committee members.

13. Civil Engineer and Architect will implement Section 8.4 Section 8.5 and Section 8.6 for barrier free environment.
14. Director Student Welfare with Administration Head will work towards smooth functioning of Ground Level Committee and work in consultation with EOC, HOD, teachers towards implement of Section 8.5, 8.12, 8.15, 8.16, 8.19, 8.20, 8.25 and submit the work done report to Exam Controller and Registrar office.
15. Finance Head will work with all ground level committee members to implement section 8.1, 8.6, 8.8 and all sections from 8.1 to 8.30
16. Registrar office will implement sec 8.28: Teachers/employees with disability & legal issues.

10. <u>निष्कर्ष:</u>

2007 पर्यंत भारताने यु.एन.सी.आर.पी.डी.ला मान्यता दिली आहे आणि भारत 2014 Marrakesh व्हीआयपी करारावर स्वाक्षरी केली आहे. समावेशकता आणि सुलभता हे या प्रोटोकॉलचे दोन मुख्य विषय आहेत; भारतातील शैक्षणिक यंत्रणेने दिव्यांग विद्यार्थ्यांकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन सुधारून सर्वसमावेशक शिक्षणाला प्राधान्य देण्याची गरज आहे. आज सर्वसमावेशक वर्ग खोल्यांची आवश्यकता आहे जेथे शिक्षक अनेक प्रकारच्या विद्यार्थ्यांच्या अनेक संवेदन गरजांशी सुसंगत अशा मल्टिसेन्सरी / मल्टि-कम्युनिकेशन पध्दतीचा वापर करीत आहेत आणि दिव्यांग विद्यार्थ्यांच्या विविध गरजा पूर्ण करण्यासाठी विद्यार्थी केंद्रित दृष्टीकोन स्वीकारत आहेत. तसेच, विद्यार्थ्यांच्या दिव्यांगत्वाच्या आवश्यकतेनुसार व्याख्याने, वाचनसंमेलने, वर्ग नोट्स सुगम स्वरुपात प्रदान करण्यासाठी ते प्रशिक्षित आणि सुसज्ज असावेत. तसेच, दिव्यांग विद्यार्थ्यांची संवेदन क्षमतेनुसार परीक्षा आणि मूल्यांकन शैलीत बदल करून सुविधा पुरवल्या जावयात. ग्रंथालयात सर्व शैक्षणिक स्त्रोत, पुस्तके दिव्यांगाना वापरता येतील अशा योग्य स्वरुपामध्ये उपलब्ध करून द्यावीत. तसेच, त्यात विविध विद्यार्थ्यांच्या समुदायासाठी सॉफ्टवेअर युनिट सक्षम बनविण्यासह सक्षम प्रवेशासाठी सॉफ्टवेअर आणि आयसीटी असणे आवश्यक आहे. सुगम वेबसाइट आणि WCAG 2.0

शैक्षणिक परिपत्रके, मार्गदर्शक तत्त्वे आज या देशाच्या कायद्यानुसार अनिवार्य आहेत, विद्यापीठाच्या सर्व वेबसाइट पीडब्ल्यूडीसाठी उपलब्ध असतील. तथापि, दिव्यांग विद्यार्थ्यांना शिक्षणापर्यंत पोचण्याची खात्री करण्याच्या या ध्येयाची पूर्तता करण्यासाठी धोरणात्मक पुढाकाराचा स्पष्ट अभाव आहे आणि NCPEDP 2015 च्या सर्वेक्षणात हे दिसून येते जेथे दिव्यांग विद्यार्थ्यांचा उच्च शिक्षण प्रवेशाचे प्रमाण फक्त O.56% आहे. PWD साठी असलेले 5% आरक्षणाचे धोरण आज अस्तित्त्वात असलेल्या दिव्यांगत्वाच्या व्यापक समस्यांसाठी तुटपुंजे आहे, कारण रोजगार किंवा कौशल्य प्रशिक्षण मिळण्याची शक्यता यात नाही. मागील अभ्यासानुसार असे दिसून आले आहे की दिव्यांग विद्यार्थ्यांसाठी आरक्षणाचे धोरणात जास्त करून हालचालीसाठी असमर्थ असलेले दिव्यांग किंवा अंधत्व प्राप्त झालेले दिव्यांग यांचाच समावेश झालेला दिसतो. परंतु आता दिव्यांगत्वाचे 21 प्रकार श्रेणी आहेत ज्यामध्ये थैलेसीमिया, हिमोफिलिया, सिकलसेल रोग, जसे रक्तासंबंधित विकार यांचा समावेश होतो. मानसिक आजार किंवा शिक्षण घेतानाची असमर्थता याप्रकारच्या दिव्यांगत्वामध्ये गुप्तता ठेवण्याची गरजाही असू शकते. उच्च शिक्षण संस्थांना सर्वसमावेशकतेचे धोरण शिक्षणात राबवताना अशा अनेक गहन प्रश्नांशी सामना करावा लागणार आहे. सर्वसमावेशकता वाढविण्यासाठी दिव्यांगत्वाकडे पूर्वग्रहदूषित नजरेने न पाहण्याचे धोरण विकसित करणे आवश्यक आहे. हे धोरण उच्च शिक्षण संचालनालय, महाराष्ट्र सरकार आणि I-Access Rights Mission, टाटा सामाजिक विज्ञान संस्था (टीआयएसएस) च्या Field Action Project व विद्यापीठाच्या प्रतिनिधींसोबत च्या सल्लागार बैठकीचे निकाल आहे. एका वर्षाच्या कालावधीत झालेल्या १५/०९/२०१८ - ०४/११/२०१९ पासून सल्लागार बैठकीचे निकाल आहे. संचालनालयांतर्गत विद्यापीठांमध्ये दिव्यांगसाठी अस्तित्त्वात असलेल्या सुविधांचा आढावा घेऊन. आदरणीय संचालक श्री माने यांनी धोरणाची गरज लक्षात घेतली. सल्लागार बैठकीचे निकाल नंतर TISS कडून डॉ.

वैशाली कोल्हे यांनी हे धोरण तयार केले आहे आणि मसुदा समिती विकसित केली. यांत प्रा.कृष्ण महाजन, प्रा.शिरीष देशपांडे आणि प्रा.संजय जैन यांच्या आणि धोरणाच्या मसुदा समितीच्या इतर मान्यवर सदस्यांसह मौल्यवान कायदेशीर माहिती घेतल्यानंतर हे धोरण तयार केले आहे. **हे दिव्यांग धोरण आरपीडब्ल्यूडी कायदा 2016, यूएनसीआरपीडी आणि नवीन शिक्षण धोरण २०२० (NEP 2020) च्या संदर्भात उच्च शिक्षणामध्ये दिव्यांग असलेल्या विद्यार्थ्यांसाठी समाविष्ट आणि प्रवेश करण्याच्या तत्त्वांसह तयार केले गेले आहे.**

11. संदर्भ/References:-

1. Marathi translation of RPWD Act,2016, NCPEDP https://www.ncpedp.org/sites/all/themes/marinelli/documents/RPWD%20Act%202016%20(MARATHI)_accessible.docx
2. शासनशिणवयक्रमांक- संकीणव – 2016/प्र.क्र.302/शवशि-3,- 27/08/2018
3. शासनशनणणयक्रमांक: सांकीणण- 2016/प्र.क्र. 302/शिशि-3,- 04/03/2017
4. I-Access Rights Mission, Call for Action guidelines of TISS 2018 https://www.tiss.edu/view/11/projects/all-projects/i-access-rights-mission/
5. Kolhe. V (2017), Access to higher education: Issues of students with disability in higher education, Aakar Publications; New Delhi.
6. Ministry of Law and Justice (2016) , Rights of Persons with Disabilities Act.
7. Ministry of Urban Development (2016), Harmonised Guidelines and Space standards for Barrier Free Built Environment for Persons with Disability and Elderly Persons; Government of India.
8. Fall in enrolment of differently-abled in higher education (Daily Pioneer, 2015) accessed from; https://www.dailypioneer.com/2015/india/fall-in-enrolment-of-differently-abled-in-higher-education.html
9. New Education Policy 2020. https://www.mhrd.gov.in/sites/upload_files/mhrd/files/NEP_Final_English_0.pdf,

तयार आणि सादर केले:

Best Regards

Dr Vaishali Kolhe
Associate Professor
Project Director -I Access Rights Mission
Centre for Disability Studies and Action
Tata Institute of Social Sciences
Mumbai-400088, Mobile-8850038149,
vaishali@tiss.edu

मसुदासमिती

1. Prof. Shrish Deshpande, NLU, Nagpur.
2. Shri S. K. Rungta, Senior Advocate, Supreme Court of India.
3. Prof. Krishan Mahajan, Ex-Additional Registrar and Senior Advocate of the SupremeCourt of India; Ex-Dean, School of Law, NLUO
4. Dr. Vaishali Kolhe, Associate Professor, Centre for Disability Studies and Action, Tata Institute of Social Sciences, Mumbai; Project Director, I-Access Rights Mission, TISS, Mumbai.
5. Dr. Sanjay Jain, Associate Professor, ILS, Law College, Pune.
6. Dr. Suni M. Mathew, Director, Ali Yavar Jung National Institute for Persons with Speech and Hearing Disabilities, Mumbai
7. Prof Shankar Das, Professor, Mental Health Expert, School of Health System Studies, TISS
8. Prof. Priti Saxena, LL.M. (Gold Medalist), Ph.D. in Law, Director, Center of Post Graduate Legal Studies, Ex-Head, Department of Human Rights, Former Dean, School for Legal Studies, Babasaheb Bhimrao Ambedkar University, (A Central University), Lucknow-25.
9. Solicitor, Advocate Kanchan Pamnani, Practicing Advocate, High Court.
10. Prof. Gaurav Raheja, Associate Professor, Department of Architectural Planing, IIT Roorkie.

ANNEXURE-1

महाराष्ट्र शासन
शिक्षण संचालनालय, (उच्च शिक्षण)
महाराष्ट्र राज्य, मध्यवर्ती इमारत, पुणे ४११ ००१

web-www.dhepune.gov.in E-Mail : vishi.dhepune@nic.in

फोन नं.०२०/२६१२२११९,२६०५१५१२,२६१३०६२७,२६१२४६३९

क्रमांक.युएनआय-२०१८/दिविसो/(१९५/१८)/विशि /702 दिनांक.१६.०१.२०२०

20 JAN 2020

प्रति,
१.कुलसचिव,
सर्व अकृषी विद्यापीठे
२.व्यवस्थापक, मालमत्ता विभाग(Estate Manger)/कार्यकारी अभियंता/
विद्यापीठ अभियंता/उपकुलसचिव (स्थापत्य)
सर्व अकृषी विद्यापीठे
३.संचालक, विद्यार्थी विकास, सर्व अकृषी विद्यापीठे

विषय : उच्च शिक्षण संस्थांमध्ये दिव्यांगाना सर्व प्रकारच्या सोयी व सवलती देणेबाबत झालेल्या बैठकीचे इतिवृत्तानुसार कार्यवाही करण्याबाबत...
आढावा बैठकीबाबत...

विषयांकित प्रकरणी पुम्बा सभागृह, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे येथे दिनांक.१३.०१.२०२० रोजी झालेल्या बैठकीचे इतिवृत्त सोबत जोडले असून, इतिवृत्तामध्ये नमूद केलेल्या बाबींवर आवश्यक ती कार्यवाही तात्काळ करुन केलेल्या कार्यवाहीचा अहवाल पुढील बैठकीमध्ये सादर करण्यात यावा.

(हरिभाऊ शिंदे)
वरिष्ठ प्रशासन अधिकारी
शिक्षण संचालनालय, उच्च शिक्षण,
महाराष्ट्र राज्य, पुणे-१

प्रत,
श्रीमती वैशाली कोल्हे, सहयोगी प्राध्यापक, सेंटर फॉर डिसेबलीटी स्टडीज अॅण्ड अॅक्शन, टाटा इन्स्टिट्यूट ऑफ सोशल सायन्सेस, मुंबई यांना माहितीस्तव.

उच्च शिक्षण संस्थामध्ये/विद्यापीठांमध्ये दिव्यांगाना सर्व प्रकारच्या सोयी व सवलती देणेबाबत दिनांक १३.०१.२०२० रोजी पुम्बा सभागृह, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे येथे आयोजीत आढावा बैठकीचे इतिवृत्त.

सदर बैठकीस उपस्थित असलेल्या अधिकारी/कर्मचारी यांची यादी सोबत जोडलेली आहे. सदर बैठकीस मुंबई विद्यापीठ, मुंबई, कवि कुलगुरु संस्कृत विद्यापीठ, रामटेक व गोंडवाना विद्यापीठ, गडचिरोली या विद्यापीठांचे प्रतिनिधी उपस्थित नव्हते.

आकांक्षा वर्धमान काळे व इतर यांनी महाराष्ट्र शासन व इतर यांच्याविरुध्द मा.उच्च न्यायालय, मुंबई येथे जनहित याचिका क्र १०५/२०१८ दाखल केली असून, मा.उच्च न्यायालय ,मुंबई यांचे दिनांक ३०.८.२०१८ चे आदेशान्वये शासन निर्णय दि.२७.८.२०१८ च्या अंमलबजावणी बाबतचा डिसेंबर २०१९ अखेरचा तिमाही अहवाल मा.न्यायालयामध्ये सादर करावयाचा असल्यामुळे प्रस्तुत विषयी विद्यापीठामार्फत केलेल्या वा करण्यात येत असलेल्या कार्यवाहीचा वस्तुस्थितीदर्शक आढावा घेण्यासाठी सदर बैठकीचे आयोजन करण्यात आले होते.

श्री. सुयश दुसाने, प्रशासन अधिकारी, उच्च शिक्षण, पुणे यांनी बैठकीस उपस्थितांचे स्वागत केले आणि बैठकीस सुरवात करण्यात आली. डॉ.वैशाली कोल्हे, सहाय्यक प्राध्यापक, टाटा इन्स्टिट्यूट ऑफ सोशल सायन्सेस, मुंबई यांनी दिव्यांगाबाबत अतिशय संवेदनशीलतेने आणि जाणीवपूर्वक सर्व विद्यापीठे काम करत असल्याबद्दल प्रथमत: आलेल्या सर्वांचे अभिनंदन केले. तसेच दिव्यांग हकक अधिनियम, २०१६ मधील कलमांची सर्व उपस्थितांना माहिती देऊन, सदर अधिनियमामध्ये नमूद केल्यानुसार दिव्यांगाबाबतचे राज्याचे उच्च शिक्षण विषयक धोरण निश्चित करण्याच्या दृष्टीने राज्य नियमांचा मसुदा तयार करण्यासाठी आवश्यक असलेल्या मुद्दयांवर सविस्तर चर्चा व मार्गदर्शन केले. तसेच सर्व विद्यापीठांना त्यांच्या एकूण अर्थसंकल्पापैकी ३% निधी दिव्यांगांसाठी राखून ठेवण्याबाबत पुन्हा सूचित केले. त्यानुसार बहुतांश विद्यापीठांनी यापूर्वीच त्यांच्या अर्थसंकल्पापैकी ३% तरतूद सदर प्रयोजनासाठी राखून ठेवली असल्याचे चर्चेदरम्यान दिसून आले. डॉ.कोल्हे यांनी सर्व संबंधित विद्यापीठे/महाविद्यालये यांची एकत्रित एक परिषद आयोजित करण्याबाबत सूचित केले.

तद्नंतर विद्यापीठ निहाय आढावा घेण्यात आल्या. त्यामध्ये यापूर्वी दिलेल्या सूचनांनुसार बहुतांश विद्यापीठांनी **३ डिसेंबर जागतिक दिव्यांग दिनानिमित्त विविध स्पर्धांचे व विविध कार्यक्रमांचे** आयोजन केले होते. ॲक्सेस ऑडिटमध्ये दिलेल्या सूचनांनुसार विद्यापीठांमध्ये दिव्यांगांना अडथळा विरहित वातावरण निर्मितीसाठी सर्वच विद्यापीठांमध्ये कार्यवाही सुरु आहे. दिव्यांगांसाठी विविध कार्यक्रमांचे आयोजन विद्यापीठांमध्ये केले जात आहे. तथापि यामध्ये सर्वच उपस्थितांनी महाविद्यालयांकडून याबाबत अल्प प्रतिसाद मिळत असल्याचे नमूद केले व त्यावर उपाय म्हणून संचालनालयामार्फत सर्व महाविद्यालयांना एकत्रित सूचना देण्यासाठी सर्व प्राचार्यांच्या बैठकीचे आयोजन केले जावे असे मत व्यक्त केले. डॉ.कोल्हे यांनी ज्या विद्यापीठांनी अद्याप टाटा इन्स्टिट्यूट सोबत सामंजस्य करार केला नाही त्यांनी दिनांक.२५.०१.२०२० पर्यंत करावा असे सांगितले. तसेच सन २०१९-२०२० मध्ये केलेल्या कार्यवाहीबाबतचा डॉ.कोल्हे यांनी तयार केलेला सर्व्हे फॉर्म सर्व विद्यापीठांना ई-मेलद्वारे पाठविलेला असून, तो पुढील १५ दिवसांत भरुन त्यांचेकडे सादर करण्याबाबत सूचित केले.

तद्नंतर श्री.सुयश दुसाने, प्रशासन अधिकारी यांनी सर्व उपस्थितांचे आभार मानून बैठक समाप्त करण्यात आली.

-***-

ANNEXURE-2

उच्च व तंत्र शिक्षण विभागाच्या अधिपत्याखालील सर्व अकृषी विद्यापीठे व संलग्नित महाविद्यालयांना केंद्र शासनाच्या "The Rights of Persons with Disabilities Act, २०१६" च्या तरतूदीनुसार कार्यवाही करणेबाबत.

महाराष्ट्र शासन
उच्च व तंत्र शिक्षण विभाग
शासन निर्णय क्रमांक- संकीर्ण-२०१६/प्र.क्र.३०२/विशि-३
मादाम कामा मार्ग, हुतात्मा राजगुरु चौक,
मंत्रालय, मुंबई - ४०० ०३२
दिनांक - २७ ऑगस्ट, २०१८

वाचा :-

१) The Rights of Persons with Disabilities Act, २०१६.
२) शासन निर्णय क्रमांक - संकीर्ण-२०१८/प्र.क्र.२३१/तांशि-४, दि.२५ जून, २०१८.
३) शासन निर्णय क्रमांक - संकीर्ण-१०१८/प्र.क्र.२०४/मशि-२, दि.२३ ऑगस्ट, २०१८.

प्रस्तावना :-

राज्यातील उच्च शिक्षण देणाऱ्या सर्व संस्थामध्ये विशेष गरजा असणाऱ्या (दिव्यांग) विद्यार्थ्यांचे अध्ययन, अध्यापन व मुल्यमापनाची पध्दती वेगळी असणे आवश्यक आहे. विशेष गरजा असणाऱ्या (दिव्यांग) विद्यार्थ्यांना शैक्षणिक मुल्यामापना बरोबरच इतर सोई सवलती सुध्दा मिळणे क्रमप्राप्त आहे. या संदर्भात केंद्रशासनाने The Rights of Persons with Disabilities Act, 2016 हा अधिनियम दि. २८ डिसेंबर, २०१६ रोजी राजपत्रात प्रसिध्द करुन तो सर्व शासकीय संस्थाना लागू केला आहे. सद्यस्थितीत मानव संसाधन व विकास विभागाने The Rights of Persons with Disabilities Act, 2016 लागू केला असून उच्च शिक्षण संस्थांना सुचना प्रस्तुत केल्या आहेत.

याच विषयाच्या अनुषंगाने Disable Rights Groups and Others विरुध्द Union of India and Others रिट पिटीशन क्र. (Civil) २९२/२००६ मध्ये मा. सर्वोच्च न्यायालयाने दि. १५ डिसेंबर, २०१७ रोजी ऐतिहासिक आदेश दिले असून The Rights of Persons with Disabilities Act, 2016 नुसार उच्च शिक्षण संस्था आणि विद्यापीठामध्ये आरक्षण, सुलभता व अध्यापन संबंधीचे शास्त्र इत्यांदी बाबत अंमलबजावणी करण्याचे निर्देश आहेत.

केंद्रशासनाने The Rights of Persons with Disabilities Act, 2016 हा अधिनियम दि. २८ डिसेंबर, २०१६ रोजी राजपत्रात प्रसिध्द करुन तो सर्व शासकीय संस्थाना लागू केला आहे. या अधिनियमातील कलम ३२ मध्ये पुढील प्रमाणे तरतूद आहे.

(1) All government institutions of higher education and other higher education institutions receiving aid from the Government shall reserve not less than five percent seats for persons with benchmark disabilities.
(2) The person with benchmark disabilities shall be given an upper age relaxation of five years for admission in institutions of higher education.

वरिल मुद्द्यांच्या अनुषंगाने शासनाने संदर्भ क्र. २ व ३ चे शासन निर्णय निर्गमित केले असून त्याची अंमलबजावणी सुरु केली आहे. तसेच Rights of Persons with Disabilities Act, 2016 मधील कलम २ मधील (झेड सी) नुसार विशेषीकृत अपंगत्वाच्या २१ प्रकरणी (Specified Disabilities) परिक्षेबाबत अंपगत्वनुसार सोई सुविधा उपलब्ध करुन देण्याबाबत दि. ४ मार्च, २०१७ अन्वये शासन निर्णय निर्गमित केला आहे.

तसेच मा. उच्च न्यायालय, मुंबई येथील याचिका क्र. १०५/२०१८ च्या सुनावणीमध्ये मा. उच्च न्यायालयाने The Rights of Persons with Disabilities Act, 2016 मधील कलम ४० आणि ४४ मध्ये दिलेल्या सूचनांची अंमलबजावणी करण्याचे पुढीलप्रमाणे आदेश दि. १८ जुलै, २०१८ रोजी दिले आहेत.

Section 40-Accessibility-

This is with reference to laying down the standards fo accessibility for the physical environment, transportation, information and communication, including appropriate technologies and other services provided to the public in urban and rural areas.

Section - 44 -

Mandatory observance of accessibilities norms-

a) No establishments shall granted permission to build any structure if the building does not adhere the rules formulated by Central Government under Section 40
b) No establishment should be issued a certificate of completion or allowed to take occupation of the building unless it has adhered to the rules formulated by the Central Government.

From the record placed before us, we find that several instructions were issued from Director of Higher Education for creating necessary facilities for barrier free access to handicapped persons in the establishments like universities, colleges, classrooms, canteens, staff rooms, ladies common room and washrooms etc. A reference has been made to National Building Code which needs to be complied with.

The State and the Director of Education shall issue instructions to all the Universities to call for compliance report from the educational institutions. In case any completion certificate in respect of the structures, institutions, establishment/buildings as

required by the Act are pending with the authorities then necessary compliance be sought for before issuing the occupancy or completion certificates. In case the occupancy or completion certificate of such buildings was already granted, then such authorities would take necessary steps for creating basic facilities like ramp, washrooms, barrier free access for handicapped persons in such buildings.

मा. उच्च न्यायालय, मुंबई यांचे वरील आदेशाच्या अनुषंगाने उच्च शिक्षण संचालनालयाने दि. ०६/१२/२०१४ व दि ०१/०८/२०१८ च्या परिपत्रकान्वये राज्यातील सर्व अकृषी विद्यापीठांच्या कुलसचिवांना कार्यवाही करण्याचे निर्देश दिले आहेत.

The Rights of Persons with Disabilities Act, 2016 मधील तरतुदी, मा. सर्वोच्च न्यायालयाचे रिट पिटीशन क्रमांक २९२/२००६ मधील आदेश व मा. उच्च न्यायालयाने जनहित याचिका क्रमांक १०५/२०१८ मधील आदेश विचारात घेता शासन स्तरावरुन सर्व अकृषी विद्यापीठे, संलग्नित शासकीय व अशासकीय सर्व अनुदानित महाविद्यालये/परिसंस्थांना खालील तीन मुद्द्यांच्या संदर्भात सुचना देण्याची बाब शासनाच्या विचाराधीन होती.

शासन निर्णय :-

The Rights of Persons with Disabilities Act, 2016 मधील तरतुदी, मा. सर्वोच्च न्यायालयाचे रिट पिटीशन क्रमांक २९२/२००६ मधील आदेश व मा. उच्च न्यायालयाने जनहित याचिका क्रमांक १०५/२०१८ मधील आदेश विचारात घेता खालीलप्रमाणे शासन निर्णय घेण्यात येत आहे.

१) <u>प्रवेश सुलभता व विना अडथळा परिचालन :-</u>

सर्व अकृषी विद्यापीठे, संलग्नित शासकीय व अशासकीय अनुदानित महाविद्यालयांनी दिव्यांगाना विद्यापीठे, महाविद्यालये, वर्गखोल्या, उपहारगृहे, अध्यापक/कर्मचारी कक्ष, महिला विश्राम व स्वच्छतागृहे इत्यादी ठिकाणी त्यांचे व्यंगानुसार विना अडथळा सुलभ प्रवेश होण्यासाठी सुविधा उपलब्ध करुन देण्यात याव्यात. तसेच अकृषी विद्यापीठे व महाविद्यालयांच्या इमारतीमध्ये दिव्यांगांचा प्रवेश सुलभ आहे किंवा कसे याबाबत दिव्यांग क्षेत्रातील तज्ञाकडून लेखापरिक्षण (Audit) करुन घेण्यात यावे व त्यानुसार महाविद्यालयीन इमारतीमध्ये राष्ट्रीय इमारत संहितेनुसार वर्षभरात आवश्यकतेनुसार फेरबदल करुन घेण्यात यावेत.

२) <u>अध्यापन शास्त्र व अभ्यासक्रमामधील सुलभता:-</u>

दिव्यांग विद्यार्थ्यांसाठी शिकविण्यात येणारा अभ्यासक्रम हा दिव्यांग सुलभ असावा. दिव्यांग विद्यार्थ्यांना त्यांचे शिक्षण परिणामकारकरित्या होण्यासाठी त्यांचे व्यंगानुसार वर्गखोल्या, संशोधन व प्रयोगशाळा इत्यांदीमध्ये अध्यापन शास्त्र व इतर सोई सुविधा उपलब्ध करुन देण्यात याव्यात. विद्यापीठांनी दिव्यांग विद्यार्थ्यांना त्यांचे शिक्षण परिणामकारक रित्या पूर्ण करण्यासाठी त्यांना आवश्यक असलेली सुलभ साधने उपलब्ध करुन देण्यात यावीत.

The Rights of Persons with Disabilities Act, 2016 मधील तरतुदी, मा. सर्वोच्च न्यायालयाचे रिट पिटीशन क्रमांक २९२/२००६ मधील आदेश व मा. उच्च न्यायालयाने जनहित याचिका क्रमांक १०५/२०१८ मधील आदेश विचारात घेवुन संचालक, उच्चशिक्षण व संचालक, तंत्रशिक्षण यांनी उच्च शिक्षण संस्थामध्ये दिव्यांगाना सर्व प्रकारच्या सोई व सवलतीबाबतचा आढावा घेण्यासाठी कालबद्ध कार्यक्रम तयार करावा.

सदर शासन निर्णय महाराष्ट्र शासनाच्या www.maharashtra.gov.in या संकेतस्थळावर उपलब्ध करण्यात आला असून त्याचा संकेतांक २०१८०८२७१६४५४७३३०८ असा आहे. हा आदेश डिजीटल स्वाक्षरीने साक्षांकित करुन काढण्यात येत आहे.

महाराष्ट्राचे राज्यपाल यांच्या आदेशानुसार व नावाने,

Siddharth Kharat

Digitally signed by Siddharth Kharat
DN: c=IN, o=Government Of Maharashtra, ou=Higher And Technical Education Department, postalCode=400032, st=Maharashtra, 2.5.4.20=6f8cb55012423727bece629d95471 3c1ec2962a9ca9b90964317 0e56321cfd24, cn=Siddharth Kharat
Date: 2018.10.08 12:59:24 +05'30'

(सिध्दार्थ खरात)

सह सचिव, महाराष्ट्र शासन

प्रति,

१. मा.राज्यपाल यांचे सचिव, राजभवन, मुंबई.
२. मा. मुख्यमंत्री यांचे अप्पर मुख्य सचिव, मंत्रालय, मुंबई.
३. मा. मंत्री, उच्च व तंत्रशिक्षण यांचे विशेष कार्य अधिकारी, मंत्रालय, मुंबई.
४. मा. राज्यमंत्री, उच्च व तंत्रशिक्षण यांचे खाजगी सचिव, मंत्रालय, मुंबई
५. प्रधान सचिव, नगरविकास विभाग, मंत्रालय, मुंबई.
६. प्रधान सचिव,सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभाग, मंत्रालय, मुंबई
७. सर्व अकृषी विद्यापीठांचे कुलगुरु / कुलसचिव.

८. सर्व स्वयंअर्थसहाय्यीत विद्यापीठांची अध्यक्ष/कुलसचिव, महाराष्ट्र.

९. संचालक, उच्चशिक्षण व संचालक,तंत्रशिक्षण, महाराष्ट्र.

१०. सर्व सहसंचालक, उच्च व तंत्रशिक्षण, महाराष्ट्र राज्य.

११. उप सचिव (विशि) (मशि) (तांशि), उच्च व तंत्र शिक्षण विभाग,मंत्रालय, मुंबई.

१२. निवड नस्ती - कार्यासन विशि-३.

ANNEXURE-3

उच्च शिक्षण घेणाऱ्या दिव्यांग विद्यार्थ्यांना
परिक्षेमध्ये सोयी-सवलती देणेबाबत.

महाराष्ट्र शासन
उच्च व तंत्र शिक्षण विभाग
शासन निर्णय क्रमांक : संकीर्ण-२०१६/प्र.क्र. ३०२/विशि-३
मादाम कामा मार्ग, हुतात्मा राजगुरु चौक,
मंत्रालय विस्तार भवन, मुंबई - ४०० ०३२.
दिनांक :- ०४ मार्च, २०१७.

प्रस्तावना:-

राज्यातील सर्व उच्च शिक्षण देणाऱ्या संस्थामध्ये विशेष गरजा असणाऱ्या (दिव्यांग) विद्यार्थ्यांचे अध्ययन, अध्यापन व मुल्यमापनाची पध्दती वेगळी असणे आवश्यक आहे. विषेश गरजा असणाऱ्या (दिव्यांग) विद्यार्थ्यांना शैक्षणिक मुल्यमापनामध्ये गरजेनुरूप सोयी सवलती देण्यासंदर्भात धोरण निश्चितीसाठी शासन स्तरावरुन समिती गठीत करण्यात आली होती. सदर समितीच्या बैठकीमध्ये सर्व अकृषी विद्यापीठाचे परिक्षा नियंत्रक व दिव्यांगांशी संबंधीत असलेल्या विविध संस्थांचे तज्ञ प्रतिनिधी उपस्थित होते. सदरहू बैठकीमध्ये दिव्यांग विद्यार्थ्यांना उच्च शिक्षणामध्ये येणाऱ्या अडचणी व परिक्षा पध्दतीमध्ये त्यांना दिल्या जात असलेल्या व आवश्यक असलेल्या सोयी सुविधांबाबत सविस्तर चर्चा करण्यात आली व त्यानुसार आवश्यक त्या सूचना व अभिप्राय मागविण्यात आले. प्राप्त अभिप्राय व सूचनांचा विचार करून उच्च शिक्षण/विद्यापीठीय शिक्षण घेणाऱ्या दिव्यांग विद्यार्थ्यांना सोयी-सुविधा देण्याबाबतचा शासन निर्णय निर्गमित करण्याचे शासनाच्या विचाराधीन होते. त्यानुसार खाली नमूद केल्याप्रमाणे शासन निर्णय घेत आहे.

शासन निर्णय:-

विशेष गरजा असणाऱ्या (दिव्यांग) विद्यार्थ्यांची खालीलप्रमाणे वर्गवारी आहे.

१. पूर्णत: अंध (Blindness)
२. अंशत: अंध (Low vision/ Partial Blind)
३. कुष्ठरोग निवारित (Leprosy Cured Persons)
४. कर्णबधिर (Hearing Impairment - deft and hard of hearing)
५. लोकोमोटर डिसेबिलिटी अस्थिव्यंगासह (Locomotor Disability including Orthopedic disability)
६. शारिरीक वाढ खुंटणे (Dwarfism)
७. बौध्दिक अक्षम (मतिमंद/गतिमंद) (Intellectual Disability -Mentally challenged/Slow Learners)
८. मानसिक आजार (Mental Illness)
९. स्वमग्न (Autism Spectrum Disorder)
१०. सेरेब्रल पाल्सी (Cerebral palsy)
११. स्नायुंची विकृती (Muscular Dystrophy)
१२. मज्जासंस्थेचे तीव्र आजार (Chronic Neurological Conditions)
१३. अध्ययन अक्षम (Specific Learning Disabilities)
१४. बहुविध दधन अपदयरर (Multiple Sclerosis)
१५. भाषण (वाचा) व भाषा अक्षमत्व (Speech and Language Disability)
१६. थॅलस्सेमिया (Thalassemia)/ कॅन्सर (Cancer)
१७. हिमोफिलिया (Hemophilia)
१८. सिकल सेल आजार (Sickle Cell Disease)
१९. बहुविकलांग (Multiple Disabilities)

२०. ॲसिड ॲटॅक व्हिक्टीम (Acid Attack Victim)
२१. पार्किंसन्स आजार (Parkinson's disease)

(१) उपरोक्त सर्व प्रकारातील उच्च शिक्षण संस्थांमधील/ विद्यापीठ स्तरावरील शिक्षण घेणाऱ्या दिव्यांग विद्यार्थ्यांना खालील नमूद समान सोयी-सुविधा व सवलती उपलब्ध करुन देण्यात याव्यात :-

अ) विद्यार्थ्यांच्या सोयीनुसार जवळचे परीक्षा केंद्र देय राहील. (शक्यतो विद्यार्थी ज्या महाविद्यालयामध्ये शिक्षण घेत आहे तेच महाविद्यालय किंवा त्याच्या घराजवळचे महाविद्यालय परिक्षाकेंद्र असावे) सर्व प्रकारच्या दिव्यांग विद्यार्थ्यांच्या उत्तरपत्रिका पी.डब्ल्यू.डी. शिक्का मुद्रित करुन तपासणी करिता वेगळया ठेवण्याची व्यवस्था करावी.

ब) विद्यार्थ्यांना सर्व प्रकारच्या परीक्षेच्या (Internal, External, Practical) प्रश्नपत्रिका सोडविण्यासाठी प्रति तास २० मिनिटे अधिक वेळ देय राहील.

क) अनुत्तीर्ण होणाऱ्या विद्यार्थ्यांना सत्रातील प्रत्येक परीक्षेमध्ये लेखी, तोंडी, प्रात्यक्षिक, अंतर्गत व प्रकल्प संशोधन परिक्षेमध्ये एकूण गुणांच्या ३ टक्के गुणांची सवलत एकाच विषयामध्ये किंवा सर्व विषयांमध्ये विभागून देण्यात यावी.

ड) परिक्षेसाठी विद्यार्थ्यांना महाविद्यालयाचे प्राचार्य/संचालक यांचे पूर्व परवानगीने लेखनिक घेता येईल. मात्र लेखनिकांची व्यवस्था पालकांनी महाविद्यालयाचे सहकार्याने करावी अन्यथा शक्य झाल्यास महाविद्यालयाने लेखनिकांची यादी ठेवावी व या यादीतून लेखनिक देण्यात यावा. यासाठीचा पत्रव्यवहार परिक्षा आवेदनपत्र सादर करतेवेळी करण्यात यावा. आवश्यकतेनुसार सांकेतिक भाषा विश्लेषक (Sign Language Interpreter) उपलब्ध करुन द्यावा.

इ) जे विद्यार्थी आरोग्य व शारीरिक शिक्षण, समाजसेवा, बालवीर /वीरबाला/ छात्रसेना (N.C.C.) संरक्षण अभ्यास (Defence Studies) / मुलकी संरक्षण व रस्ता सुरक्षा गस्त (Civil Defence and Road Safety Patrol) इत्यादी विषय पूर्ण करु शकत नाहीत, त्या विद्यार्थ्यांना या विषयात सवलत मिळण्यासाठी अर्ज दिव्यांग प्रमाणपत्रासह संबंधित महाविद्यालयामार्फत विद्यापीठाकडे पूर्व मान्यतेसाठी पाठवावा किंवा संबंधित विद्यापीठाने अशी सवलत मिळण्याबाबतचे नियम तयार करून सर्व महाविद्यालयांचे निदर्शनास आणावेत.

ई) सर्व प्रकारच्या दिव्यांग मुलांसाठी स्पेलींग, व्याकरण, विरामचिन्हे याबाबतीत गुणदान कमी करण्यात येवू नये.

उ) यापैकी काही वर्गवारीसाठी विद्यार्थ्यांना परीक्षेसाठी वर्गात आवश्यक असलेली हजेरी/उपस्थिती बंधनकारक राहणार नाही. त्यासाठी संबंधित महाविद्यालयाच्या प्राचार्यांची परवानगी बंधनकारक राहील.

वरीलप्रमाणे सर्वसाधारण सोयी-सवलती सर्व दिव्यांग विद्यार्थ्यांना देय राहतील. याशिवाय त्यांचे दिव्यांगत्वाच्या प्रकारानुसार काही विशेष सोयी-सवलती खालीलप्रमाणे देय राहतील :-

२. पूर्णत: अंध (Blindness) व अंशत: अंध (Partial Blind) विद्यार्थ्यांकरीता सवलती :-

१) परिक्षा कालावधीमध्ये गणितीय पाटीचा (Trailor Frame) वापर करता येईल.
२) परिक्षा कालावधीत आवाजाच्या गणकयंत्राचा (Talking Calculator) वापर करता येईल.
३) अंशत: अंध विद्यार्थ्यांना उत्तरपत्रिका लिहिण्यासाठी स्केचपेनचा व प्रश्नपत्रिका वाचण्यासाठी ग्लास मॅग्नीफायरचा वापर करता येईल.
४) अंशत: अंध विद्यार्थ्यांसाठी मोठया अक्षरातील (Arial २० size) प्रश्नपत्रिका छापण्यात यावी.

पृष्ठ ११ पैकी २

५) परिक्षेच्या वेळी गरजेनुसार ॲबॅकस व भूमितीय साहित्य साधनाचा वापर करता येईल. आकृत्या, नकाशे, तक्ते इ. न काढण्याची सवलत देय राहील, त्याचे गुण त्या विद्यार्थ्याला त्या प्रमाणात देण्यात येतील अथवा आकृत्या , नकाशे , तक्ते इ. प्रश्नांसाठी पर्यायी प्रश्न देण्यात यावेत.

६) प्रात्यक्षिक परीक्षेऐवजी या विद्यार्थ्यांना या विषयाची तोंडी परीक्षा/बहूपर्यायी उत्तरे असलेली लेखी परिक्षा (प्रात्यक्षिकांवर आधारित) देता येईल. तोंडी परीक्षेत प्रात्यक्षिकांवर आधारित प्रश्न विचारले जावेत.

७) जर एखादया विद्यार्थ्यांला संगणकाच्या द्वारे परिक्षा दयावयाची असल्यास स्क्रीन रिडींग सॉफ्टवेअर असलेला संगणक- NVDA Software/तत्सम इतर संगणक प्रणालीचा वापर करता येईल. परंतु त्यासाठी विद्यापीठाची पूर्व परवानगी घेणे आवश्यक राहील.

८) विदयार्थ्यांना टेपरेकॉर्डरद्वारे प्रश्न देण्यात यावेत आणि त्यांनी प्रश्नांना दिलेली उत्तरे टेपरेकॉर्डवर रेकॉर्ड करण्यात यावीत व त्यांच्या बसण्याची स्वतंत्र व्यवस्था असावी.

९) ज्यावेळी दृष्टीहीन मुलगा बऱ्याच वेळेपासून ब्रेलमध्ये लिहित असेल आणि ज्यामुळे त्याला थकवा जाणवत असेल अशावेळी त्यास काही काळ विश्रांती देण्यात यावी, तथापि ही वेळ सवलतीच्या एकूण वेळेपेक्षा जास्त नसावी.

१०) ज्यावेळी ब्रेलवाचन, लेखन चाचणी असेल अशावेळी ब्रेललिपीतील चुकांबाबत गुण कमी करु नयेत. तसेच गरज असेल अशावेळी मौखिक पध्दतीने प्रश्नांची उत्तरे विचारुन त्याला कितपत ज्ञान आहे याबद्दल चाचणी घेण्यात यावी. चित्र/आकृत्या/नकाशे याऐवजी पर्यायी प्रश्न देण्यात यावेत. वस्तुनिष्ठ प्रश्नांसाठी सुस्पष्ट सूचना देण्यात याव्यात.

११) ज्यावेळेस निबंधात्मक प्रश्न असतात आणि ते प्रश्न ब्रेलमध्ये लिहितात अशावेळी सदर प्रश्नावर गुणदान करतांना उत्तरे मोठ्या प्रमाणात लिहिलेले आहे हे न पाहता मुख्य मुद्यांवर (Key Points) वर लक्ष देण्यात यावे. महाविद्यालयाने याविषयीचा पत्रव्यवहार विद्यापीठाशी करणे अत्यावश्यक आहे.

१२) प्रकल्पावर आधारित लेखी परिक्षेऐवजी तोंडी परिक्षा घेण्यात यावी.

(३) कुष्ठरोग निवारित (Leprosy Cured Persons) विद्यार्थ्यांसाठी सवलती :-

१. ज्या महाविद्यालयात हे विद्यार्थी शिक्षण घेत आहेत ते किंवा जवळचे महाविद्यालय या विद्यार्थ्यांना परीक्षेसाठी परीक्षा केंद्र म्हणून देण्यात यावे.

२. शिकत असलेल्या महाविद्यालयातच शरीराची योग्य स्थिती आणि बसण्याच्या व्यवस्थेसाठी अनुकुल तयार केलेले टेबल, टायपिंग मशीन, खुर्च्या यांची या विद्यार्थ्यांसाठी व्यवस्था करण्यात यावी. यासाठी संबंधित महाविद्यालयाने विद्यापीठाची मान्यता/पूर्वपरवानगी घ्यावी.

३. अचानक उपचार करावे लागतील अशी स्थिती उत्पन्न झाली ; परीक्षेच्या कालावधीतच उपचारासाठी हॉस्पिटल मध्ये दाखल व्हावे लागले तर अशा प्रसंगी विद्यार्थ्यांच्या भविष्याचा विचार करुन त्यास पुन:परीक्षेची (Re-Exam) परवानगी देण्यात यावी. विषय शिक्षक, महाविद्यालयाचे प्राचार्य व परीक्षा विभागाचे प्रमुख यांनी यासाठी समन्वय साधावा.

४. विद्यार्थ्यांना लिहायला सोयीचे व्हावे यासाठी वेगळया प्रकारची पेन्सिल, पेन, ग्रीपर, संगणक देण्याची व्यवस्था उपलब्ध व्हावी.

५. गरजेनुसार लेखनिक घेण्याची परवानगी देण्यात यावी.

(४) कर्णबधिर विद्यार्थ्यांसाठी (Hearing Impairment-deft and hard of hearing) सवलती :-

१) प्रश्नाचे उत्तर अपेक्षित शब्दमर्यादेपेक्षा कमी शब्द मर्यादेत लिहिता येईल. दीर्घोत्तरी प्रश्नांची उत्तरे मुद्यांमध्ये लिहिता येतील. दिर्घोत्तरी प्रश्नांमध्ये मुख्य मुद्यांच्या अनुषंगाने (Key points) उत्तर लिहील्यास परिक्षकांनी उत्तरामध्ये थोडक्यात विषयाच्या अनुषंगाने माहिती/उत्तरे दिली आहेत का ते तपासून गुणदान करावे.

२) या मुलांसाठी स्पेलींग, व्याकरण, विरामचिन्हे या बाबतीत गुणदान कमी करण्यात येऊ नयेत.

३) सर्व विषयाच्या प्रश्नपत्रिकेमध्ये प्रश्नांची शब्दरचना सरळ व सोपी असावी.मौखिक मुल्यमापनासाठी लेखीचा पर्याय असावा.

४) आवश्यकता असल्यास अशा विद्यार्थ्यांना वाचनिक/ सूचक (Prompter) देण्यात यावा.

५) गरजेनुसार विद्यार्थ्याला त्यास हव्या त्या भाषेत पेपरी लिहिण्याची परवानगी देण्यात यावी.

(५) लोकोमोटर डिसेबिलिटी अस्थिव्यंगासह (Locomotor Disability Including Orthopedic Disability), बहुविकलांगता (Multiple Disabilities) व सेरेब्रल पाल्सी (Cerebral Palsy) विद्यार्थ्यांसाठी सवलती :-

१) ज्या महाविद्यालयात हे विद्यार्थी शिक्षण घेत आहेत तेच महाविद्यालय या विद्यार्थ्यांना परीक्षेसाठी परीक्षा केंद्र म्हणून देण्यात यावे. शिकत असलेल्या महाविद्यालयातच शरीराची योग्य स्थिती आणि बसण्यासाठी अनुकुल असे तयार केलेले टेबल, टायपिंग मशीन, खुर्च्या यांची या विद्यार्थ्यांसाठी व्यवस्था करावी लागेल. तथापि, यासाठी संबंधित महाविद्यालयाने विद्यापीठाची मान्यता/पूर्व परवानगी घ्यावी.

२) ज्या विद्यार्थ्यांना आवश्यकता असेल त्यांना उत्तरपत्रिका टाईप करणे किंवा लिहिण्यासाठी तसेच पूर्ण प्रश्नपत्रिका किंवा प्रश्नपत्रिकेचा काही भाग लिहिण्यासाठी लेखनिक घेण्यास परवानगी देण्यात येईल. जर हे विद्यार्थी स्वत: प्रश्नपत्रिका सोडवत असताना मधेच थकले ; पुढे प्रश्नपत्रिका सोडवू शकत नाही असे वाटल्यास त्यांना महाविद्यालयातील प्रत्यक्ष अध्यापनाशी संबंध नसलेला कोणताही कर्मचारी लेखनिक म्हणून देता येईल. हा कर्मचारी या विद्यार्थ्यांने बोललेली भाषा समजू शकत असावा. या लेखनिकांची काळजीपूर्वक निवड करावी हा लेखनिक बहुविकलांग, सेरेब्रल पाल्सी, लोकोमोटर डिसेबिलिटी विद्यार्थी काय सांगतो ते समजून लिहू शकेल असा असावा.

३) आकृत्या, नकाशे, तक्ते इ. न काढण्यासाठी सवलत देय राहील. याचे गुण त्या विद्यार्थ्याला त्याचे प्रमाणात देण्यात यावेत.

४) प्रात्यक्षिक परीक्षेऐवजी या विद्यार्थ्यांना या विषयाची तोंडी परीक्षा/बहूपर्यायी उत्तरे असलेली लेखी परिक्षा (प्रात्यक्षिकांवर आधारित) देता येईल. तोंडी परीक्षेत प्रात्यक्षिकांवर आधारित प्रश्न विचारले जावेत.

५) या मुलांना अतिरिक्त सूचना किंवा संकेताची गरज भासते, तेव्हा परिक्षेच्या वेळी त्यांची बैठकीची वेगळी व्यवस्था करण्यात यावी.

६) अशा विद्यार्थ्यांच्या परिक्षासाठी तांत्रिक पध्दतीचा वापर करण्यात यावा.(उदा.संगणक व संगणक प्रणाली Voice Synthesizer)

७) प्रश्नाची प्रक्रिया जाणून घेण्यासाठी संप्रेषण बोर्ड (Communication Board) चा वापर करावा.

८) अनुकुलनशील साहित्य आणि उपकरणांचा वापर करु देण्यात यावा. उदा.पेन्सिल व ग्रीप्स.

९) हे विद्यार्थी जास्त दाब देऊन लिहितात त्यासाठी आवश्यकतेनुसार कागद/उत्तरपत्रिका जाड पानांची देण्यात यावी.

(६) शारिरीक वाढ खुंटणे (Dwarfism) :-

१) ज्या महाविद्यालयात हे विद्यार्थी शिक्षण घेत आहेत तेच महाविद्यालय या विद्यार्थ्यांना परीक्षेसाठी परीक्षा केंद्र म्हणून देण्यात येईल. शिकत असलेल्या महाविद्यालयातच शरीराची योग्य स्थिती आणि बसण्याच्या व्यवस्थेसाठी अनुकुल तयार केलेले टेबल, टायपिंग मशीन, खुर्च्या यांची या विद्यार्थ्यांसाठी व्यवस्था करावी. तथापि, यासाठी संबंधित महाविद्यालयाने विद्यापीठाची मान्यता/पूर्व परवानगी घ्यावी.

२) लेखनिक घेण्याची परवानगी देण्यात यावी.

३) आवश्यकता असेल तर वाचनिक/सूचक घेण्याची परवानगी असावी.

(७) बौध्दिक अक्षम (मतिमंद/गतिमंद) (Intellectual Disability-Mentally challenged/ Slow Learners) :-

१) विद्यार्थ्यांना आकृत्या, नकाशे, तक्ते इ. न काढण्याची सवलत देण्यात यावी. त्यासाठीचे गुण त्या विद्यार्थ्याला त्याच प्रमाणात देण्यात यावेत.

२) विद्यार्थ्यांना उत्तरपत्रिका टाईप करुन वा लिहून देण्याची परवानगी प्रदान करण्यात यावी. त्यांना पूर्ण प्रश्नपत्रिका वा प्रश्नपत्रिकेचा काही भाग लिहिण्यासाठी लेखनिक घेण्यास परवानगी देण्यात येईल. हे विद्यार्थी स्वत: प्रश्नपत्रिका सोडवत असताना मध्येच थकले, पुढे प्रश्नपत्रिका सोडवू शकत नाही असे वाटल्यास त्यांना महाविद्यालयातील प्रत्यक्ष अध्यापनाशी संबंध नसलेला कोणताही कर्मचारी लेखनिक म्हणून घेता येईल. हा कर्मचारी या विद्यार्थ्यांने बोललेली भाषा समजू शकत असावा. या लेखनिकांची काळजीपूर्वक निवड करावी. हा लेखनिक अध्ययन अक्षम विद्यार्थी काय सांगतो ते समजून लिहू शकेल असा असावा.

३) प्रात्यक्षिक परीक्षेऐवजी त्या विद्यार्थ्यांना त्या विषयाची तोंडी परीक्षा/बहूपर्यायी उत्तरे असलेली लेखी परिक्षा (प्रात्यक्षिकांवर आधारित) देता येईल. तोंडी परीक्षेत प्रात्यक्षिकांवर आधारित प्रश्न विचारले जावेत.

४) या गटात मोडणाऱ्या अनेक विद्यार्थ्यांची कारक कौशल्ये अविकसित असतात याचा विचार करुन त्यांना वेगळया प्रकारची पेन्सील, पेन, ग्रीपर, गणकयंत्र वापरण्याची परवानगी द्यावी.

५) आवश्यकतेनुसार प्रौढ लेखनिक देण्यात यावा.

(८) मानसिक आजार (Mental Illness):-

१) ज्या महाविद्यालयात हे विद्यार्थी शिक्षण घेत आहेत ते महाविद्यालय अथवा घराजवळचे महाविद्यालय या विद्यार्थ्यांना परीक्षेसाठी परीक्षा केंद्र म्हणून देण्यात यावे.

२) या विद्यार्थ्यांची परीक्षा वेगळया वर्गात घेण्यात यावी.

३) विद्यार्थी अचानक आक्रमक/हिंसक बनला तर परिस्थिती हाताळू शकेल असाच पर्यवेक्षक नेमावा.

४) लेखी परीक्षेऐवजी ऑडिओ/व्हीडीओ रेकॉर्डर वापरुन मौखिक परीक्षा घेण्याची परवानगी देण्यात यावी.

(९) स्वमग्न (Autism Spectrum Disorder) विद्यार्थ्यांसाठी सवलती :-

१) ज्या महाविद्यालयात हे विद्यार्थी शिक्षण घेत आहेत ते महाविद्यालय या विद्यार्थ्यांना परीक्षेसाठी परीक्षा केंद्र म्हणून देण्यात यावे. त्यांच्या महाविद्यालयातच या मुलांसाठी विशेष तयार केलेले टेबल, टायपिंगमशीन, संगणक, गणकयंत्र, खुर्च्या यांची व्यवस्था करण्यात यावी.

२) विद्यार्थ्यांना उत्तरपत्रिका टाईप करुन वा लिहून देण्याची परवानगी देण्यात येईल. त्यांना पूर्ण उत्तरपत्रिका किंवा उत्तरपत्रिकेचा काही भाग लिहिण्यासाठी लेखनिक घेण्यास परवानगी देण्यात यावी. जर हे विद्यार्थी स्वत: प्रश्नपत्रिका सोडवत असताना मधेच थकले, पुढे प्रश्नपत्रिका सोडवू शकत नाहीत असे वाटल्यास,त्यांना महाविद्यालयातील प्रत्यक्ष अध्यापनाशी संबंध नसलेला कोणताही कर्मचारी लेखनिक म्हणून घेता येईल. हा कर्मचारी या विद्यार्थ्याने बोललेली भाषा समजू शकत असावा. या लेखनिकांची काळजीपूर्वक निवड करावी. हा लेखनिक ऑटिस्टिक विद्यार्थी काय सांगतो ते लिहू शकेल असा असावा.

३) विद्यार्थ्यांच्या सुरक्षिततेसाठी त्याला खात्री वाटेल अशी व्यक्ती परीक्षा वर्गाजवळ उपस्थित रहाण्याची परवानगी देण्यात यावी.

४) विद्यार्थ्यांना आकृत्या, नकाशे/तक्ते इ. न काढण्याची सवलत देण्यात येईल. त्याचे गुण त्या विद्यार्थ्याला त्या प्रमाणात देण्यात येतील.

५) प्रात्यक्षिक आणि प्रकल्प परीक्षेस विद्यार्थ्यांना या विषयाची तोंडी परीक्षा/बहूपर्यायी उत्तरे असलेली लेखी परिक्षा (प्रात्यक्षिकांवर आधारित) देता येईल. तोंडी परीक्षेत प्रात्यक्षिकांवर आधारित प्रश्न विचारले जावेत.

६) मौखिक मुल्यमापनासाठी लेखीचा पर्याय असावा.

७) आवश्यकतेनुसार प्रौढ लेखनिक देण्यात यावा.

८) आवश्यकतेनुसार वाचनिक/Prompter (सूचक) देण्यात यावा.

९) प्रश्नाचे उत्तर अपेक्षित शब्दमर्यादेपेक्षा कमी शब्द मर्यादेत लिहिता येईल. दिर्घोत्तरी प्रश्नाची उत्तरे मुद्यांमध्ये (Key Points) लिहिता येतील. दिर्घोत्तरी प्रश्नांमध्ये मुख्य मुद्यांच्या अनुषंगाने उत्तर दिल्यास परिक्षकांनी परिक्षेतील उत्तरामध्ये थोडक्यात विषयाच्य अनुषंगाने माहिती/उत्तरे दिली आहेत का ते तपासून गुणदान करावे.

१०) या विद्यार्थ्यांची परीक्षा वेगळया वर्गात घेण्यात यावी.

११) अचानक उपचार करावे लागतील अशी स्थिती उत्पन्न झाल्यास किंवा परीक्षेच्या कालावधीतच उपचारासाठी हॉस्पीटलमध्ये दाखल व्हावे लागल्यास अशा विद्यार्थ्यांच्या भविष्याचा विचार करुन त्यांना पुन:परीक्षेची (Re-Exam) परवानगी देण्यात यावी. विषय शिक्षक, महाविद्यालयाचे प्राचार्य व परीक्षा विभागाचे प्रमुख यांनी यासाठी समन्वय साधावा.

१२) या गटात मोडणाऱ्या अनेक विद्यार्थ्यांची कारक कौशल्य अविकसित असतात. याचा विचार करुन त्यांना वेगळया प्रकारची पेन्सील, पेन, ग्रीपर, गणकयंत्र वापरण्याची परवानगी देण्यात यावी.

११) अनिवार्य विषयाऐवजी (सायन्स, गणित इ.) विद्यार्थ्याला त्याला झेपेल असा विषय निवडून परीक्षा देण्याची परवानगी देण्यात यावी.

(१०) स्नायुंची विकृती (Muscular Dystrophy)/ मेंदू व मज्जापेशी काठीण्य (Multiple Sclerosis) विद्यार्थ्यांसाठी सवलती :-

१) ज्या महाविद्यालयात हे विद्यार्थी शिक्षण घेत आहेत ते किंवा जवळचे महाविद्यालय या विद्यार्थ्यांना परीक्षेसाठी परीक्षा केंद्र म्हणून देण्यात यावे.

२) अचानक उपचार करावे लागतील अशी स्थिती उत्पन्न झाल्यास किंवा परीक्षेच्या कालावधीतच उपचारासाठी हॉस्पीटलमध्ये दाखल व्हावे लागल्यास अशा विद्यार्थ्यांच्या भविष्याचा विचार करुन त्यांना पुन:परीक्षेची (Re-Exam) परवानगी देण्यात यावी. विषय शिक्षक, महाविद्यालयाचे प्राचार्य व परीक्षा विभागाचे प्रमुख यांनी यासाठी समन्वय साधावा.

३) या विद्यार्थ्यांची बैठक व्यवस्था वेगळया वर्गात करावी. वेळ प्रसंगी स्पेशल पर्यवेक्षकाची नेमणूक करावी. परीक्षा विभाग प्रमुख , महाविद्यालयीन अधिकारी यांच्या परवानगीने आवश्यकता असेल तर परीक्षा हॉस्पिटल अथवा विद्यार्थ्यांच्या घरी घेण्यात यावी.

४) लेखी परीक्षेऐवजी ऑडिओ/व्हीडीओ रेकॉर्डर वापरुन मौखिक परीक्षा घेण्याची परवानगी देण्यात यावी.

(११) मज्जासंस्थेचे तीव्र आजार (Chronic Neurological Conditions) :-

१) ज्या महाविद्यालयात हे विद्यार्थी शिक्षण घेत आहेत ते किंवा जवळचे महाविद्यालय या विद्यार्थ्यांना परीक्षेसाठी परीक्षा केंद्र म्हणून देण्यात यावे.

२) अचानक उपचार करावे लागतील अशी स्थिती उत्पन्न झाल्यास किंवा परीक्षेच्या कालावधीतच उपचारासाठी हॉस्पीटलमध्ये दाखल व्हावे लागल्यास अशा तर विद्यार्थ्यांच्या भविष्याचा विचार करुन त्याना पुन:परीक्षेची (Re-Exam) परवानगी देण्यात यावी. विषय शिक्षक, महाविद्यालयाचे प्राचार्य व परीक्षा विभागाचे प्रमुख यांनी यासाठी समन्वय साधावा.

३) या विद्यार्थ्यांची बैठक व्यवस्था वेगळया वर्गात करावी. वेळ प्रसंगी स्पेशल पर्यवेक्षकाची नेमणूक करावी. परीक्षा विभाग प्रमुख , महाविद्यालयीन अधिकारी यांच्या परवानगीने आवश्यकता असेल तर परीक्षा हॉस्पिटल अथवा विद्यार्थ्यांच्या घरी घेण्यात यावी.

४) लेखी परीक्षेऐवजी ऑडिओ/व्हीडीओ रेकॉर्डर वापरुन मौखिक परीक्षा घेण्याची परवानगी देण्यात यावी.

(१२) अध्ययन अक्षम (Specific Learning Disabilities) विद्यार्थ्यांसाठी सवलती :-

१) विद्यार्थ्यांना आकृत्या, नकाशे, तक्ते इ. न काढण्यासाठी सवलत देण्यात यावी. सदरचे गुण त्या विद्यार्थ्याला, त्या प्रमाणात देण्यात यावेत.

२) विद्यार्थ्यांना उत्तरपत्रिका टाईप करुन वा लिहून देण्याची परवानगी देण्यात येईल. त्यांना पूर्ण उत्तरपत्रिका किंवा उत्तरपत्रिकेचा काही भाग लिहिण्यासाठी लेखनिक घेण्यास परवानगी देण्यात येईल. जर हे विद्यार्थी स्वत: प्रश्नपत्रिका सोडवत असताना मधेच थकले, पुढे प्रश्नपत्रिका सोडवू शकत नाही असे वाटल्यास त्यांना महाविद्यालयातील प्रत्यक्ष अध्यापनाशी संबंध नसलेला कोणताही कर्मचारी लेखनिक म्हणून घेता येईल. हा कर्मचारी या विद्यार्थ्याने बोललेली भाषा समजू शकत असावा. या लेखनिकांची काळजीपूर्वक निवड करावी. हा लेखनिक अध्ययन अक्षम विद्यार्थी काय सांगतो ते समजून लिहू शकेल असा असावा.

३) प्रात्यक्षिक आणि प्रकल्प परीक्षेस विद्यार्थ्यांना या विषयाची तोंडी परीक्षा/बहूपर्यायी उत्तरे असलेली लेखी परिक्षा (प्रात्यक्षिकांवर आधारित) देता येईल. तोंडी परीक्षेत प्रात्यक्षिकांवर आधारित प्रश्न विचारले जावेत.

४) या गटात मोडणाऱ्या अनेक विद्यार्थ्यांची कारक कौशल्ये अविकसित असतात. याचा विचार करुन त्यांना वेगळया प्रकारची पेन्सील, पेन, ग्रीपर, गणकयंत्र वापरण्याची परवानगी देण्यात यावी.

५) लेखी परीक्षेऐवजी ऑडिओ/व्हीडीओ रेकॉर्डर वापरुन मौखिक परीक्षा घेण्याची परवानगी देण्यात यावी.

६) आवश्यकतेनुसार प्रौढ लेखनिक देण्यात यावा.

७) प्रश्नाचे उत्तर अपेक्षित शब्दमर्यादेपेक्षा कमी शब्द मर्यादेत लिहिता येईल. दिर्घोत्तरी प्रश्नाची उत्तरे मुद्यांमध्ये (Key Points) लिहिता येतील. अशा दिर्घोत्तरी प्रश्नांमध्ये मुख्य मुद्यांच्या

अनुषंगाने उत्तर लिहील्यास परिक्षकांनी उत्तरामध्ये थोडक्यात विषयाच्या अनुषंगाने माहिती/उत्तरे दिली आहेत का ते तपासून गुणदान करावे.

(१३) मेंदू व मज्जापेशी काठीण्य (Multiple Sclerosis) विद्यार्थ्यांसाठी सवलती :-

१) ज्या महाविद्यालयात हे विद्यार्थी शिक्षण घेत आहेत ते किंवा जवळचे महाविद्यालय या विद्यार्थ्यांना परीक्षेसाठी परीक्षा केंद्र म्हणून देण्यात यावे.

२) अचानक उपचार करावे लागतील अशी स्थिती उत्पन्न झाल्यास किंवा परीक्षेच्या कालावधीतच उपचारासाठी हॉस्पीटलमध्ये दाखल व्हावे लागल्यास त्या विद्यार्थ्यांच्या भविष्याचा विचार करुन त्याना पुन:परीक्षेची (Re-Exam) परवानगी देण्यात यावी. विषय शिक्षक, महाविद्यालयाचे प्राचार्य व परीक्षा विभागाचे प्रमुख यांनी यासाठी समन्वय साधावा.

३) या विद्यार्थ्यांची बैठक व्यवस्था वेगळया वर्गात करावी. वेळ प्रसंगी स्पेशल पर्यवेक्षकाची नेमणूक करावी. परीक्षा विभाग प्रमुख , महाविद्यालयीन अधिकारी यांच्या परवानगीने आवश्यकता असेल तर परीक्षा हॉस्पिटल अथवा विद्यार्थ्यांच्या घरी घेण्यात यावी.

४) लेखी परीक्षेऐवजी ऑडिओ/व्हीडीओ रेकॉर्डर वापरुन मौखिक परीक्षा घेण्याची परवानगी देण्यात यावी.

(१४) भाषण (वाचा) व भाषा अक्षमत्व (Speech and Language Disability) असलेल्या विद्यार्थ्यांसाठी सवलती :-

१) ज्यावेळेस निबंधात्मक प्रश्न असतात अशावेळी सदर प्रश्नावर गुणदान करतांना उत्तरे मोठ्या प्रमाणात लिहिलेले आहे हे न पाहता मुख्य मुद्यांवर (Key Points) वर लक्ष देण्यात यावे. महाविद्यालयाने याविषयीचा पत्रव्यवहार विद्यापीठाशी करणे अत्यावश्यक आहे.

२) विद्यार्थ्यांना आकृत्या, नकाशे/तक्ते इ. न काढण्याची सवलत देण्यात यावी. त्याचे गुण त्या विद्यार्थ्याला त्या प्रमाणात देण्यात यावेत अथवा त्यासाठी पर्यायी प्रश्न विचारण्यात यावेत.

३) अनिवार्य विषयाऐवजी (सायन्स, गणित इ.) विद्यार्थ्याला त्यास झेपेल असा विषय निवडून परीक्षा देण्याची परवानगी देण्यात यावी.

४) तोंडी परीक्षा लेखी स्वरुपात स्वरुपाची परवानगी देण्यात यावी.

(१५) थॅलस्सेमिया (Thalassemia)/ कॅन्सर (Cancer):-

१) महाविद्यालयात हे विद्यार्थी शिक्षण घेत आहेत ते किंवा जवळचे महाविद्यालय या विद्यार्थ्यांना परीक्षेसाठी परीक्षा केंद्र म्हणून देण्यात येईल. त्यांच्या महाविद्यालयातच या मुलांसाठी विशेष तयार केलेले टेबल, टायपिंग मशीन, खुर्च्यांची व्यवस्था करण्यात यावी. तथापि, यासाठी संबंधित महाविद्यालयाने विद्यापीठाची मान्यता/पूर्व परवानगी घ्यावी.

२) अचानक उपचार करावे लागतील अशी स्थिती उत्पन्न झाल्यास किंवा परीक्षेच्या कालावधीतच उपचारासाठी हॉस्पीटलमध्ये दाखल व्हावे लागले तर विद्यार्थ्यांच्या भविष्याचा विचार करुन त्यांना पुन:परीक्षेची (Re-Exam) परवानगी देण्यात यावी. विषय शिक्षक, महाविद्यालयाचे प्राचार्य व परीक्षा विभागाचे प्रमुख यांनी यासाठी समन्वय साधावा.

३) इन्फेक्शनची शक्यता लक्षात घेऊन या विद्यार्थ्यांसाठी बैठक व्यवस्था वेगळया वर्गात करावी. वेळ प्रसंगी स्पेशल पर्यवेक्षकाची नेमणूक करावी व परीक्षा विद्यार्थ्याच्या घरी घेण्यात यावी.

४) विद्यार्थ्यांना लिहावयाचे सोयीचे व्हावे यासाठी वेगळया प्रकारची पेन्सील , पेन, ग्रीपर, संगणक देण्याची व्यवस्था उपलब्ध करावी.

५) गरज असल्यास त्यांना लेखनिक घेण्याची परवानगी देण्यात यावी.
६) विद्यार्थ्यांच्या सुरक्षिततेसाठी त्याला खात्री वाटेल अशी व्यक्ती परीक्षा वर्गाजवळ उपस्थित रहाण्याची परवानगी देण्यात यावी.
७) यापेक्षा वेगळया सोयी हव्या असतील तर पालक विषय शिक्षक, प्राचार्य व परीक्षा विभाग प्रमुख यांच्या समन्वयाने ठरविण्यात यावे.

(१६) हिमोफिलिया (Hemophilia):-

१) ज्या महाविद्यालयात हे विद्यार्थी शिक्षण घेत आहेत ते किंवा जवळचे महाविद्यालय या विद्यार्थ्यांना परीक्षेसाठी परीक्षा केंद्र म्हणून देण्यात येईल. त्यांच्या महाविद्यालयातच या मुलांसाठी विशेष तयार केलेले टेबल, टायपिंग मशीन, खुर्च्यांची व्यवस्था करण्यात यावी. तथापि, यासाठी संबंधित महाविद्यालयाने विद्यापीठाची मान्यता/पूर्व परवानगी घ्यावी.
२) अचानक उपचार करावे लागतील अशी स्थिती उत्पन्न झाल्यास किंवा परीक्षेच्या कालावधीतच उपचारासाठी हॉस्पीटलमध्ये दाखल व्हावे लागल्यास विद्यार्थ्यांच्या भविष्याचा विचार करुन त्यांना पुन:परीक्षेची (Re-Exam) परवानगी देण्यात यावी. विषय शिक्षक, महाविद्यालयाचे प्राचार्य व परीक्षा विभागाचे प्रमुख यांनी यासाठी समन्वय साधावा.
३) इन्फेक्शनची शक्यता लक्षात घेऊन या विद्यार्थ्यांसाठी बैठक व्यवस्था वेगळया वर्गात करावी. वेळ प्रसंगी स्पेशल पर्यवेक्षकाची नेमणूक करावी व परीक्षा विद्यार्थ्याच्या घरी घेण्यात यावी.
४) विद्यार्थ्यांना लिहावयाचे सोयीचे व्हावे यासाठी वेगळया प्रकारची पेन्सील , पेन, ग्रीपर, संगणक देण्याची व्यवस्था उपलब्ध करावी.
५) गरज असल्यास त्यांना लेखनिक घेण्याची परवानगी देण्यात यावी.
६) विद्यार्थ्यांच्या सुरक्षिततेसाठी त्याला खात्री वाटेल अशी व्यक्ती परीक्षा वर्गाजवळ उपस्थित रहाण्याची परवानगी देण्यात यावी.
७) यापेक्षा वेगळया सोयी हव्या असतील तर पालक विषय शिक्षक, प्राचार्य व परीक्षा विभाग प्रमुख यांच्या समन्वयाने ठरविण्यात यावे.

(१७) सिकल सेल (Sickle Cell Disease):-

१) ज्या महाविद्यालयात हे विद्यार्थी शिक्षण घेत आहेत ते किंवा जवळचे महाविद्यालय या विद्यार्थ्यांना परीक्षेसाठी परीक्षा केंद्र म्हणून देण्यात येईल. त्यांच्या महाविद्यालयातच या मुलांसाठी विशेष तयार केलेले टेबल, टायपिंग मशीन, खुर्च्यांची व्यवस्था करण्यात यावी. तथापि, यासाठी संबंधित महाविद्यालयाने विद्यापीठाची मान्यता/पूर्व परवानगी घ्यावी.
२) अचानक उपचार करावे लागतील अशी स्थिती उत्पन्न झाल्यास किंवा परीक्षेच्या कालावधीतच उपचारासाठी हॉस्पीटलमध्ये दाखल व्हावे लागल्यास विद्यार्थ्यांच्या भविष्याचा विचार करुन त्यांना पुन:परीक्षेची (Re-Exam) परवानगी देण्यात यावी. विषय शिक्षक, महाविद्यालयाचे प्राचार्य व परीक्षा विभागाचे प्रमुख यांनी यासाठी समन्वय साधावा.
३) इन्फेक्शनची शक्यता लक्षात घेऊन या विद्यार्थ्यांसाठी बैठक व्यवस्था वेगळया वर्गात करावी. वेळ प्रसंगी स्पेशल पर्यवेक्षकाची नेमणूक करावी व परीक्षा विद्यार्थ्याच्या घरी घेण्यात यावी.
४) विद्यार्थ्यांना लिहावयाचे सोयीचे व्हावे यासाठी वेगळया प्रकारची पेन्सील , पेन, ग्रीपर, संगणक देण्याची व्यवस्था उपलब्ध करावी.
५) गरज असल्यास त्यांना लेखनिक घेण्याची परवानगी देण्यात यावी.

६) विद्यार्थ्यांच्या सुरक्षिततेसाठी त्याला खात्री वाटेल अशी व्यक्ती परीक्षा वर्गाजवळ उपस्थित रहाण्याची परवानगी देण्यात यावी.

७) यापेक्षा वेगळया सोयी हव्या असतील तर पालक विषय शिक्षक, प्राचार्य व परीक्षा विभाग प्रमुख यांच्या समन्वयाने ठरविण्यात यावे.

(१८) ॲसिड ॲटॅक व्हिक्टीम (Acid Attack Victim) विद्यार्थ्यांसाठी सवलती :-

१) ज्या महाविद्यालयात हे विद्यार्थी शिक्षण घेत आहेत ते किंवा जवळचे महाविद्यालय या विद्यार्थ्यांना परीक्षेसाठी परीक्षा केंद्र म्हणून देण्यात यावे.

२) शिकत असलेल्या महाविद्यालयातच शरीराची योग्य स्थिती आणि बसण्यासाठी अनुकुल असे तयार केलेले टेबल, टायपिंग मशीन, खुर्च्या यांची या विद्यार्थ्यांसाठी व्यवस्था करण्यात यावी. तथापि, यासाठी संबंधित महाविद्यालयाने विद्यापीठाची मान्यता/पूर्व परवानगी घ्यावी.

३) अचानक उपचार करावे लागतील अशी स्थिती उत्पन्न झाल्यास किंवा परीक्षेच्या कालावधीतच उपचारासाठी हॉस्पीटलमध्ये दाखल व्हावे लागल्यास विद्यार्थ्यांच्या भविष्याचा विचार करुन त्यांना पुन:परीक्षेची (Re-Exam) परवानगी देण्यात यावी. विषय शिक्षक, महाविद्यालयाचे प्राचार्य व परीक्षा विभागाचे प्रमुख यांनी यासाठी समन्वय साधावा.

४) विद्यार्थ्यांना लिहावयाचे सोयीचे व्हावे यासाठी वेगळया प्रकारची पेन्सील , पेन, ग्रीपर, संगणक देण्याची व्यवस्था उपलब्ध करुन द्यावी.

५) गरज असल्यास त्यांना लेखनिक घेण्याची परवानगी द्यावी.

(१९) पार्किंसन्स (Parkinson's Disease):-

१) ज्यावेळेस निबंधात्मक प्रश्न असतात अशावेळी सदर प्रश्नावर गुणदान करतांना उत्तरे मोठ्या प्रमाणात लिहिलेले आहे हे न पाहता मुख्य मुद्यांवर(Key Points) वर लक्ष देण्यात यावे. महाविद्यालयाने याविषयीचा पत्रव्यवहार विद्यापीठाशी करणे अत्यावश्यक आहे.

२) विद्यार्थ्यांना आकृत्या, नकाशे/तक्ते इ. न काढण्याची सवलत देण्यात यावी. त्याचे गुण त्या विद्यार्थ्याला त्या प्रमाणात देण्यात यावेत अथवा त्यासाठी पर्यायी प्रश्न विचारण्यात यावेत.

३) तोंडी परीक्षा लेखी स्वरुपाची परवानगी देण्यात यावी.

उपरोक्त नमुद वर्गवारीतील दिव्यांग विद्यार्थ्यी ज्या महाविद्यालयामध्ये शिक्षण घेत आहे त्या महाविद्यालयातील प्राचार्यांनी या शासन निर्णयामध्ये नमुद केलेल्या सर्व सवलती व सुविधा या विशेष गरजा असणाऱ्या विद्यार्थ्यांना मिळतील याची दक्षता घ्यावी. सदर शासन निर्णय राज्यातील उच्च व तंत्र शिक्षण विभागातंर्गत येणाऱ्या सर्व विद्यापीठे व त्यांच्या संलग्नीत असणारी सर्व महाविद्यालये तसेच राज्यशासना मार्फत विशेष कायद्यान्वये स्थापन करण्यात आलेल्या सर्व स्वंय अर्थसहाय्यीत विद्यापीठांना लागू राहील. सदर आदेशाची प्रभावी अमंलबजावणी होईल हे पाहण्याची जबाबदारी सर्व उपरोक्त नमुद विद्यापीठांची राहील.

सदरहू शासन निर्णयाची तात्काळ प्रभावीपणे अंमलबजावणी करण्यात येत आहे.

सदर शासन निर्णय महाराष्ट्र शासनाच्या www.maharashtra.gov.in या संकेतस्थळावर उपलब्ध करण्यात आला असून त्याचा संकेतांक २०१७०३०४१३१६२५२३०८ असा आहे. हा आदेश डिजीटल स्वाक्षरीने साक्षांकित करुन काढण्यात येत आहे.

महाराष्ट्राचे राज्यपाल यांच्या आदेशानुसार व नावाने,

Siddharth Kharat

Digitally signed by Siddharth Kharat
DN: c=IN, o=Government Of Maharashtra, ou=Higher And Technical Education Department, postalCode=400032, st=Maharashtra, 2.5.4.20=6f8cb55012423727bece629d954713c1ec2962a9ca9b909643170e56321cfd24, cn=Siddharth Kharat
Date: 2017.03.04 17:49:42 +05'30'

(सिध्दार्थ खरात)
उप सचिव, महाराष्ट्र शासन

प्रति,

१. मा.राज्यपाल यांचे सचिव, राजभवन, मुंबई.
२. मा.मुख्यमंत्री यांचे अप्पर मुख्य सचिव, मंत्रालय, मुंबई.
३. मा. मंत्री, उच्च व तंत्रशिक्षण यांचे विशेष कार्य अधिकारी, मंत्रालय ,मुंबई.
४. मा. राज्यमंत्री, उच्च व तंत्रशिक्षण यांचे खाजगी सचिव, मंत्रालय ,मुंबई.
५. मा. अप्पर मुख्य सचिव,उच्च व तंत्रशिक्षण यांचे स्वीय सहाय्यक ,मंत्रालय ,मुंबई.
६. सर्व अकृषी विद्यापीठांचे कुलगुरु /कुलसचिव.
७. राज्यातील सर्व स्वंय अर्थसहाय्यीत विद्यापीठांचे कुलगुरु / कुलसचिव.
८. सर्व संचालक, उच्च व तंत्र शिक्षण, महाराष्ट्र राज्य.
९. उप सचिव, (विशि) (मशि) (तांशि) उच्च व तंत्र शिक्षण विभाग यांचे स्वीय सहाय्यक, मंत्रालय, मुंबई.
१०. निवड नस्ती- विशि-३.

Annexure- 4

शासनाच्या संकेतस्थळ/ प्रणालींचे विकसन करतांना दिव्यांग जनांनासाठी निश्चित करण्यात आलेल्या भारत सरकारच्या मार्गदर्शक तत्वांचे व विनिर्देशांचे काटेकोर पालन करण्याबाबत.

महाराष्ट्र शासन
सामान्य प्रशासन विभाग (माहिती तंत्रज्ञान)
शासन परिपत्रक क्रमांक मातंसं २०१८/प्र.क्र.१८२/से-४/३९
मंत्रालय, मुंबई - ४०० ०३२
दि. १८ सप्टेंबर, २०१८

प्रस्तावना-

१. नागरिकांना शासनाच्या सेवा सुविधा घरपोच उपलब्ध होण्यासाठी शासनाच्या योजनांची माहिती शासनाच्या विविध संकेतस्थळांद्वारे उपलब्ध करून देण्यात येत आहे. यांचा लाभ नागरिकांना होत असला तरी दिव्यांग जनांना संकेतस्थळे व संगणक प्रणालींचा वापर करतांना अनेक अडचणींना सामोरे जावे लागावयाची बाब शासनाच्या निर्देशास आली आहे. शासनाची सर्व संकेतस्थळे दिव्यांगजनांना वापरण्यास सुगम करण्याचे निर्देश मुंबई उच्च न्यायालयाने दिले आहेत. शासनाच्या योजनांचा लाभ दिव्यांग जनांना मिळण्यासाठी व शासनाच्या प्रकल्पांमध्ये दिव्यांगजनांच्या डिजिटल समावेशनासाठी संकेतस्थळे व संगणक प्रणाली विकसकांना दिशानिर्देश करण्याची आवश्यकता आहे. संकेतस्थळे व संगणक प्रणालींच्या विकसकांना दिशानिर्देश केल्याने सामान्य नागरिकांबरोबरच दिव्यांगजनांना मोबाईल प्रणाली, संकेतस्थळे व संगणक प्रणालींचा वापर करणे सुगम होईल व सर्वांना शासनाच्या डिजिटल सुविधांचा लाभ घेता येणे शक्य होणार आहे.

परिपत्रक-

२. राज्यात राबविण्यात येत असलेल्या माहिती व दूरसंचार प्रकल्पांमध्ये दिव्यांग जनांच्या डिजिटल समावेशनासाठी संगणक स्थळे व संगणकीय प्रणालींचे विकसन युनिव्हर्सल डिझाईननुसार होणे आवश्यक आहे. यासाठी विकसकांनी संकेतस्थळे व मोबाईल तसेच संगणकीय प्रणालींचे विकसन करतांना पुढील दिशानिर्देशांचे पालन करणे आवश्यक आहे.

अ. संकेतस्थळे, मोबाईल व संगणक प्रणालीच्या युनिव्हर्सल डिझाईनसाठी विकसकाने डिजिटल ॲक्सेसिबीलीटिसाठीच्या WCAG२.० Level AA या आंतर राष्ट्रीय मानकांचे तसेच भारत सरकारच्या GIGW दिशानिर्देशांचे पालन काटेकोरपणे करावे.

ब. विकसकांनी संकेतस्थळे, मोबाईल व संगणक प्रणालीवर माहितीचे आदान प्रदान करण्यासाठीची (Digital Accessibility) सुविधा उपलब्ध करून देण्यात यावी.

क. संकेतस्थळे, मोबाईल व संगणक प्रणाली विकसन करण्यासाठी WCAG२.० Level AA अनुसार आवश्यक विनिर्देश जोडपत्र १ प्रमाणे असून GIGW दिशानिर्देश जोडपत्र २ प्रमाणे आहेत. या दिशानिर्देशांचे विकसकांकडून काटेकोर पालन करण्यात यावे. या दिशानिर्देशांनुसारच विकसन करून घेण्याची जबाबदारी संबंधित विभाग / कार्यालयांची असेल.

ड. उच्च न्यायालयाच्या निर्देशानुसार सर्व विभागांनी त्यांचे व त्यांच्या अधिनस्त कार्यालयांची संकेतस्थळे ३ महिन्यांमध्ये या विनिर्देशांनुसार अद्यावत करून घ्यावित आणि याचा अहवाल माहिती तंत्रज्ञान संचालनालयास सादर करावा.

३. सदर शासन परिपत्रक महाराष्ट्र शासनाच्या [illegible] या संकेतस्थळावर उपलब्ध करण्यात आले असून त्याचा संकेतांक २०१८१००३१५१७३७९४११ असा आहे. हे शासन परिपत्रक डिजीटल स्वाक्षरीने साक्षांकित करून काढण्यात येत आहे.

महाराष्ट्राचे राज्यपाल यांच्या आदेशानुसार व नावाने,

SVR Srinivas

(एस. वि. आर. श्रीनिवास)
प्रधान सचिव (प्रशासन)
महाराष्ट्र शासन

प्रत,

१. मा.राज्यपाल यांचे सचिव
२. मा. मुख्यमंत्री यांचे प्रधान सचिव/सचिव
३. सचिव, मुख्य सचिवांचे कार्यालय,महाराष्ट्र राज्य, मुंबई
४. राज्य मुख्य माहिती आयुक्त, राज्य माहिती आयोग, महाराष्ट्र राज्य, मुंबई
५. सर्व राज्य माहिती आयुक्त, राज्य माहिती आयोग,महाराष्ट्र राज्य, मुंबई
६. प्रबंधक, मुळ न्याय शाखा, उच्च न्यायालय, मुंबई
७. प्रबंधक, उच्च न्यायालयालय, अपिल शाखा, मुंबई
८. सचिव,महाराष्ट्र लोकसेवा आयोग, मुंबई
९. सचिव, महाराष्ट्र विधान मंडळ सचिवाल, मुंबई
१०. प्रबंधक, लोकआयुक्त व उपलोकआयुक्त यांचे कार्यालय, मुंबई
११. मंत्रालयीन विभागाचे सर्व अपर मुख्य सचिव/प्रधान सचिव/सचिव
१२. सचिव, माहिती व तंत्रज्ञान विभाग, मंत्रालय, मुंबई
१३. महासंचालक, माहिती व जनसंपर्क संचालनालय, मुंबई
१४. सर्व मंत्रालयीन विभाग
१५. सर्व विभागीय आयुक्त
१६. महासंचालक, यशदा, पुणे
१७. सर्व जिल्हाधिकारी
१८. निवडनस्ती, मा.प्र.वि.कार्यासन शाखा.

पृष्ठ १९ पैकी २

Annexure I

SN	Digital accessibility requirement specification	Brief Description
1	Text Alternatives	Provide text alternatives for any non-text content so that it can be changed into other forms people need (such as large print, braille, speech, symbols or simpler language).
2	Non-text Content	All images, form image buttons, and image map hot spots have appropriate, equivalent alternative text. Images that do not convey content, are decorative, or contain content that is already conveyed in text are given null alt text (alt="") or implemented as CSS backgrounds. All linked images have descriptive alternative text. Equivalent alternatives to complex images are provided in context or on a separate (linked and/or referenced via longdesc) page.
3	Time-based Media	Provide alternatives for time-based media.
4	Audio Description or Media Alternative (Prerecorded)	A descriptive text transcript OR audio description audio track is provided for non-live, web-based video
5	Adaptable	Create content that can be presented in different ways (for example simpler layout) without losing information or structure.
6	Info and Relationships	Semantic markup is used to designate headings (<h1>), lists (, , and <dt>), emphasized or special text (, <code>, <abbr>, <blockquote>, for example), etc. Semantic markup is used appropriately. Tables are used for tabular data. Where necessary, data cells are associated with their headers. Data table captions and summaries are used where appropriate. Text labels are associated with form input elements. Related form elements are grouped with fieldset/legend.
7	Meaningful Sequence	The reading and navigation order (determined by code order) is logical and intuitive.
8	Use of Color	Color is not used as the sole method of conveying content or distinguishing visual elements. Color alone is not used to distinguish links from surrounding text unless the luminance contrast between the link and the surrounding text is at least 3:1 and an additional differentiation (e.g., it becomes underlined) is provided when the link is hovered over or receives focus.
9	Auto Scroll	A mechanism is provided to stop, pause, mute, or adjust volume for audio that automatically plays on a page for more than 3 seconds.
10	Resize text	The page is readable and functional when the text size is doubled.
11	Images of Text	If the same visual presentation can be made using text alone, an image is not used to present that text.
12	Keyboard Accessible	Make all functionality available from a keyboard.
13	Keyboard	All page functionality is available using the keyboard, unless the functionality cannot be accomplished in any known way using a keyboard (e.g., free hand drawing). Page-specified shortcut keys and accesskeys (accesskey should typically be avoided) do not conflict with existing browser and screen reader shortcuts.
14	No Keyboard Trap	Keyboard focus is never locked or trapped at one particular page element. The user can navigate to and from all navigable page elements using only a keyboard.

SN	Digital accessibility requirement specification	Brief Description
15	Pause, Stop, Hide	Automatically moving, blinking, or scrolling content that lasts longer than 5 seconds can be paused, stopped, or hidden by the user. Moving, blinking, or scrolling can be used to draw attention to or highlight content as long as it lasts less than 5 seconds. Automatically updating content (e.g., automatically redirecting or refreshing a page, a news ticker, AJAX updated field, a notification alert, etc.) can be paused, stopped, or hidden by the user or the user can manually control the timing of the updates.
16	Seizures	Do not design content in a way that is known to cause seizures.
17	Three Flashes or Below Threshold	No page content flashes more than 3 times per second.
18	Navigable	Provide ways to help users navigate, find content, and determine where they are
19	Bypass Blocks	A link is provided to skip navigation and other page elements that are repeated across web pages. If a page has a proper heading structure, this may be considered a sufficient technique instead of a "Skip to main content" link. Note that navigating by headings is not yet supported in all browsers. If a page uses frames and the frames are appropriately titled, this is a sufficient technique for bypassing individual frames.
20	Page Titled	The web page has a descriptive and informative page title.
21	Focus Order	The navigation order of links, form elements, etc. is logical and intuitive.
22	Headings and Labels	Page headings and labels for form and interactive controls are informative. Avoid duplicating heading (e.g., "More Details") or label text (e.g., "First Name") unless the structure provides adequate differentiation between them.
23	Focus Visible	It is visually apparent which page element has the current keyboard focus (i.e., as you tab through the page, you can see where you are).
24	Readable	Make text content readable and understandable
25	Language of Page	The language of the page is identified using the HTML lang attribute
26	Language of Parts	The language of page content that is in a different language is identified using the lang attribute.
27	Predictable	Make Web pages appear and operate in predictable ways.
28	On Input	When a user inputs information or interacts with a control, it does not result in a substantial change to the page, the spawning of a pop-up window, an additional change of keyboard focus, or any other change that could confuse or disorient the user unless the user is informed of the change ahead of time.
29	Compatible	Maximize compatibility with current and future user agents, including assistive technologies
30	Parsing	Significant HTML/XHTML validation/parsing errors are avoided. In content implemented using markup languages, elements have complete start and end tags, elements are nested according to their specifications, elements do not contain duplicate attributes, and any IDs are unique, except where the specifications allow these features.
31	Name, Role, Value	Markup is used in a way that facilitates accessibility. This includes following the HTML/XHTML specifications and using forms, form labels, frame titles, etc. appropriately. For all user interface components, the name and role can be programmatically determined; states, properties, and values that can be set by the user can be programmatically set; and notification of changes to these items is available to user agents, including assistive technologies.

SN	Digital accessibility requirement specification	Brief Description
32	Audio-only and Video-only (Prerecorded)	A descriptive text transcript (including all relevant visual and auditory clues and indicators) is provided for non-live, web-based audio (audio podcasts, MP3 files, etc.). A text or audio description is provided for non-live, web-based video-only (e.g., video that has no audio track).
33	Captions (Prerecorded)	Synchronized captions are provided for non-live, web-based video (YouTube videos, etc.)
34	Captions (Live)	Synchronized captions are provided for all live multimedia that contains audio (audio-only broadcasts, web casts, video conferences, Flash animations, etc.)
35	Audio Description (Prerecorded)	Audio descriptions are provided for all video content NOTE: Only required if the video conveys content visually that is not available in the default audio track.
36	Sensory Characteristics	Instructions do not rely upon shape, size, or visual location (e.g., "Click the square icon to continue" or "instructions are in the right-hand column"). Instructions do not rely upon sound (e.g., "A beeping sound indicates you may continue.").
37	Distinguishable	Make it easier for users to see and hear content including separating foreground from background.
38	Contrast (Minimum)	Text and images of text have a contrast ratio of at least 4.5:1. Large text - at least 18 point (typically 24px) or 14 point (typically 18.66px) bold has a contrast ratio of at least 3:1.
39	Enough Time	Provide users enough time to read and use content.
40	Timing Adjustable	If a page or application has a time limit, the user is given options to turn off, adjust, or extend that time limit. This is not a requirement for real-time events (e.g., an auction), where the time limit is absolutely required, or if the time limit is longer than 20 hours.
41	Link Purpose (In Context)	The purpose of each link (or form image button or image map hotspot) can be determined from the link text alone, or from the link text and its context (e.g., surrounding paragraph, list item, table cell, or table headers). Links (or form image buttons) with the same text that go to different locations are readily distinguishable.
42	Multiple Ways	Multiple ways are available to find other web pages on the site - at least two of: a list of related pages, table of contents, site map, site search, or list of all available web pages.
43	On Focus	When a page element receives focus, it does not result in a substantial change to the page, the spawning of a pop-up window, an additional change of keyboard focus, or any other change that could confuse or disorient the user.
44	Consistent Navigation	Navigation links that are repeated on web pages do not change order when navigating through the site.
45	Consistent Identification	Elements that have the same functionality across multiple web pages are consistently identified. For example, a search box at the top of the site should always be labeled the same way.
46	Input Assistance	Help users avoid and correct mistakes.
47	Error Identification	Required form elements or form elements that require a specific format, value, or length provide this information within the element's label. If utilized, form validation errors are presented in an efficient, intuitive, and accessible manner. The error is clearly identified, quick access to the problematic element is provided, and user is allowed to easily fix the error and resubmit the form.

SN	Digital accessibility requirement specification	Brief Description
48	Labels or Instructions	Sufficient labels, cues, and instructions for required interactive elements are provided via instructions, examples, properly positioned form labels, and/or fieldsets/legends.
49	Error Suggestion	If an input error is detected (via client-side or server-side validation), provide suggestions for fixing the input in a timely and accessible manner.
50	Error Prevention (Legal, Financial, Data)	If the user can change or delete legal, financial, or test data, the changes/deletions can be reversed, verified, or confirmed.
51	Visual Captcha	Alternative mode of authentication should be offered to inorder to be authenticated
52	Mandatory use of Unicode for regional language	Unicode facilitates assistive technology to access content.

Annexure 2

	COMPLIANCE MATRIX of GIGW
Websites - General Guidelines	
S.No.	GUIDELINE
1	Department has nominated a Web Information Manager as defined in the guidelines.
2	It has been ensured that all stationery of the department as well as advertisements/public messages issued by the concerned Department prominently display the URL of the web site.
3	Website has the following clearly defined policies and plans approved by the web information manager.
	1. Copyright Policy.
	2. Content Contribution, Moderation & Approval (CMAP) policy.
	3. Content Archival (CAP) policy.
	4. Content Review (CRP) policy.
	5. Hyper linking Policy.
	6. Privacy Policy.
	7. Terms & Conditions.
	8. Website Monitoring Plan.
	9. Contingency Management Plan.
	10. Security Policy.
4	Source of all documents, not owned by the dept. that have been reproduced in part or full, is mentioned.
5	Due permissions have been obtained for publishing any content protected by copyright.
6	Home page of website displays the last updated/reviewed date.
7	Complete information including title, size format and usage instructions is provided for all downloadable material.
8	With respect to each, Circular, Notification, Document,
	Form, Scheme, Service and Recruitment notice,
	The following should be clearly listed in the Website: a. Complete title b. Language (if other than English)
	d. Purpose/procedure to apply (as applicable)
	e. Validity (if applicable)
9	All outdated, irrelevant content (like Announcements, Tenders, Recruitment notices, News and Press Releases) is removed from the website and/or placed into the archives as per the archival policy.
10	The language is free from spelling and grammatical errors.
11	Mechanism is in place to ensure that there are no 'broken links' (internal as well as external) or 'Page not found' errors.
12	There are no links to 'under construction' pages.
13	The mechanism is in place to check the accuracy of Hyperlinked Content and Clear indications are given when a link leads out to a non-government website.

14	Website provides a prominent link to the 'National Portal' from the Home Page and Pages belonging to National Portal load in new browser window.
15	Association to Government is demonstrated by the use of Emblem/Logo in proper ratio and colour, prominently displayed on the homepage of the website.
17	Website uses Cascading Style Sheets to control layouts/styles and incorporates responsive design features to ensure that the interface displays well on different screen sizes.
16	Ownership information is displayed on the homepage and on all important entry pages of the website and each subsequent page is a standalone entity in terms of ownership, navigation and context of content.
18	Website is readable even when style sheets are switched off or not loaded.
19	Proper page title and language attribute along with metadata for page like keywords and description are appropriately included.
20	Data tables have been provided with necessary tags/mark up.
21	The website has a readily available Help section linked from all pages of the website.
22	All information about the department, useful for the citizen and other stakeholders, is present in the 'About Us' section and mechanism is in place to keep the information up to date.
23	Website has a 'Contact Us' page providing complete contact details of important functionaries in the department and this is linked from the Home Page and all relevant places in the website.
24	Feedback is collected through online forms and mechanism is in place to ensure timely response to feedback/queries received through the website.
25	The website has been tested on multiple browsers. Hindi/Regional language fonts have been tested on popular browsers for any inconsistency (loss of layout).
26	Minimum content as prescribed in the guidelines is present on the homepage and all subsequent pages.
27	It is ensured through content moderation and approval policy that Website content is free from offensive/discriminatory language.
28	Text is readable both in electronic and print format and the content prints correctly on an A4 size paper.
29	Website has cleared security audit.
30	Website is in the nic.in or gov.in domain.
31	Website is hosted in a data centre in India having the following facilities:
	1. State-of-the art multi-tier security infrastructure as well as devices such as firewall and intrusion prevention systems.
	2. Redundant server infrastructure for high availability
	3. Disaster Recovery (DR) Centre in a geographically distant location
	4. Helpdesk & technical support on 24x7x365 basis.
32	Website is bilingual with a prominent language selection link and uses Unicode characters.
33	Documents/Pages in multiple languages are updated simultaneously.
34	Documents are provided either in HTML or other accessible formats. Download details (File Format Size) & instruction for viewing these is provided.
35	Mechanism is in place to ensure that all tender/recruitment notices are published/linked through the website.
36	All documents have a publish date on the main page.

Websites - Accessibility Guidelines	
S.No.	GUIDELINE
1	All non-text content (like images) has a text alternative that provides equivalent information as the image itself.
2	Scanned Images of text have not been used.
3	The visual presentation of text and images of text has a contrast ratio of at least 4.5:1 between the foreground and background. Large scale text and images of text have a contrast ratio of 3:1.
4	Text can be resized without assistive technology up to 200 percent without loss of content or functionality.
5	There is a mechanism to pause, stop or hide scrolling, blinking or auto updating content that starts automatically and lasts for more than 5 seconds.
6	Web pages do not contain any content that flashes for more than three times in a second.
7	Instructions provided for understanding and operating content do not rely solely on sensory characteristics such as shape, size, visual location, orientation, or sound.
8	Colour is not used as the only visual means of conveying information, indicating an action, prompting a response, or distinguishing a visual element.
9	Captions or transcript are provided for all pre-recorded and live audio and video content.
10	For any audio on a Web page that plays automatically for more than 3 seconds, a mechanism is available to pause, stop or control the volume of the audio independently by from system volume level.
11	Information, structure, and relationships that are conveyed visually on a web page must also be programmatically determined or are available in text.
12	When the sequence in which content is presented affects its meaning, a correct reading sequence can be programmatically determined.
13	All functionality that is available on the web page is operable through keyboard.
14	Complete web page is navigable using keyboard only (using tab or arrow keys).
15	Current navigation location (Keyboard focus indicator) is visible on the webpage while operating or navigating the page through a keyboard.
16	Web pages allow the user to bypass blocks of content like navigation menus that are repeated on multiple pages (by using the skip to content link).
17	Any web page within the website is locatable either through "search" or a "sitemap".
18	Navigational mechanisms that are repeated across the website occur in the same relative order on each page.
19	If a webpage can be navigated sequentially and the navigation sequence affect the meaning of operation, then all components must receive focus in the same meaningful sequence (Creating a logical tab order through links, form controls, and objects).
20	The purpose of each link is clear.
21	Time limit for time dependent web functions is adjustable by the user.
22	Complete & self-explanatory title that describes the topic and purpose of the page has been provided.
23	Headings wherever used, correctly describe topic or purpose of content.
24	Language of the complete web page has been indicated. If there is a change in language within a webpage it also indicated.
25	Nomenclature of components that have the same functionality is uniform across the website.

14	Website provides a prominent link to the 'National Portal' from the Home Page and Pages belonging to National Portal load in new browser window.
15	Association to Government is demonstrated by the use of Emblem/Logo in proper ratio and colour, prominently displayed on the homepage of the website.
17	Website uses Cascading Style Sheets to control layouts/styles and incorporates responsive design features to ensure that the interface displays well on different screen sizes.
16	Ownership information is displayed on the homepage and on all important entry pages of the website and each subsequent page is a standalone entity in terms of ownership, navigation and context of content.
18	Website is readable even when style sheets are switched off or not loaded.
19	Proper page title and language attribute along with metadata for page like keywords and description are appropriately included.
20	Data tables have been provided with necessary tags/mark up.
21	The website has a readily available Help section linked from all pages of the website.
22	All information about the department, useful for the citizen and other stakeholders, is present in the 'About Us' section and mechanism is in place to keep the information up to date.
23	Website has a 'Contact Us' page providing complete contact details of important functionaries in the department and this is linked from the Home Page and all relevant places in the website.
24	Feedback is collected through online forms and mechanism is in place to ensure timely response to feedback/queries received through the website.
25	The website has been tested on multiple browsers. Hindi/Regional language fonts have been tested on popular browsers for any inconsistency (loss of layout).
26	Minimum content as prescribed in the guidelines is present on the homepage and all subsequent pages.
27	It is ensured through content moderation and approval policy that Website content is free from offensive/discriminatory language.
28	Text is readable both in electronic and print format and the content prints correctly on an A4 size paper.
29	Website has cleared security audit.
30	Website is in the nic.in or gov.in domain.
31	Website is hosted in a data centre in India having the following facilities:
	1. State-of-the art multi-tier security infrastructure as well as devices such as firewall and intrusion prevention systems.
	2. Redundant server infrastructure for high availability
	3. Disaster Recovery (DR) Centre in a geographically distant location
	4. Helpdesk & technical support on 24x7x365 basis.
32	Website is bilingual with a prominent language selection link and uses Unicode characters.
33	Documents/Pages in multiple languages are updated simultaneously.
34	Documents are provided either in HTML or other accessible formats. Download details (File Format Size) & instruction for viewing these is provided.
35	Mechanism is in place to ensure that all tender/recruitment notices are published/linked through the website.
36	All documents have a publish date on the main page.

26	When any component on the web page receives focus or its settings are changed it does not initiate change in context.
27	Changing the setting of any user interface components does not automatically cause a change in context.
28	If an input error is detected, the item is identified and the error is described to the user in text. Suggestions for correction if known are provided to the user.
29	Labels or instructions have been provided wherever input from the users is required.
30	For Web pages that cause legal commitments or financial transactions a mechanism is available for reviewing, confirming, and correcting information before finalizing the submission.
31	Web Page uses mark-up language as per specification.
32	Name and Role of all interface components can be programmatically determined.

Mobile Apps - Accessibility Guidelines

S.No.	GUIDELINE
1	Platform accessibility features have been optimally used and they behave as intended.
2	Proper labels have been provided for all UI elements.
3	The role for a UI element is available programmatically so that assistive technology can report this either through speech or Braille.
4	Hints have been provided for all active UI control elements.
5	The changes of state of UI controls are dynamically updated and accurately available to the assistive technologies.
6	Related UI elements have been grouped together.
7	A non-interactive space of at least one point for iOS or 1 DP for android has been provided between actionable UI elements.
8	Touch targets are at least 9x9mm regardless of screen size.
9	Focus is always on the active UI control.
10	When a UI control has context specific menu items, users are informed that such a menu is present and are able to activate those menu items.
11	Content when navigated using the screen reader gestures forms a meaningful sequence.
12	The app resizes its UI elements in accordance with device settings for text size.
13	Colour contrast ratio between foreground text for up to 18 point font and background is at least 4.5:1.
14	Colour & shape is not the only means to communicate important information.
15	Focus is changed only when the user activates a UI element that is designated for confirming an action such as the Submit button.
16	Appropriate keyboard is invoked by the app depending on the type of field or the data that needs to be provided by the user.
17	Apps is compatible with hardware keyboard.
18	Gestures do not require 3 or more fingers to interact with UI elements.
19	Session timeouts have been avoided. If a timeout cannot be avoided, then an option has been provided for users to extend the time limit before the timeout occurs.
20	Captions have been gpovided for all audio content and subtitles/transcript have been provided for all video content that is accompanied by audio.
21	For videos that do not have an audio equivalent, audio description for the video content that is crucial for blind users to understand the content has been provided.

22	No content flashes more than 3 times in one second.
Mobile Apps - General Guidelines	
S.No.	**GUIDELINE**
1	Clear instructions on using the app have been provided
2	Mobile app and APIs have been security audited by Cert-in empanelled vendors.
3	APIs have been hosted in secure data centers equipped with firewalls and other security features.
4	Hosting service provider provides 24X7 accesses to APIs and backend databases.

साचा -1

I-Access: State Disability Rights Policy for Inclusion and Accessibility in Higher Education

(An Initiative of I-Access Rights Mission, TISS)

Directorate of Higher Education, Department of Higher & Technical Education, Government of Maharashtra

शिक्षक साप्ताहिक अहवाल
आणि विषयानुसार समावेश करून घेणारा निकष(INCLUSION CRITERIA)[7]
सुधारणा आणि वर्ग अंतर्गत समावेशक अद्यतने[8]

१. अभ्यासक्रम प्रवेशयोग्यता: दिव्यांग विद्यार्थ्यांसाठी सर्वसमावेशक निकष विकसित करण्यासाठी शैक्षणिक निकषांनुसार अभ्यासक्रमात बदल		
तारीख	अभ्यासक्रमात बदल(modification) / **दिव्यांग विद्यार्थ्यांसाठी** समावेश निकषांचे उद्दीष्ट	समावेश निकष / वर्णन
२. कोर्स आणि अध्यापन अध्यापनशास्त्र प्रवेशयोग्यता: शिक्षकांनी साप्ताहिक अभ्यासक्रम योजना तयार करावी आणि दिव्यांग विद्यार्थ्यां च्या संवेदनात्मक गरजांनुसार अध्यापन अध्यापनशास्त्रात बदल निर्दिष्ट करावा ज्यामध्ये 'समावेशन निकष' तयार केले जावे. शिक्षक विद्यार्थ्यांचे (Accessibility Statement) प्रवेशयोग्यता विधान (टेम्पलेट -2) लक्षात ठेवून 'समावेश निकष' निश्चित केले जावे.		
तारीख	परिवर्तन केले / रुपांतर	समावेश निकष
३.सहाय्यक उपकरणे, वर्गात प्रवेशयोग्यता सॉफ्टवेअर / मोबाइल ॲपची तरतूद. प्रवेशयोग्य स्वरूपात कोर्सची सामग्री द्या (ई-क्लास नोट्स, ईपुस्तके आगाऊ पुरविली जातील)		

[7] समावेश मापदंड: दिव्यांग असलेल्या व्यक्ती / विद्यार्थ्यांची आवश्यकता वर्गात शिकवण्याच्या आणि शिकवण्यामध्ये समान संधी देण्यासाठी आणि अडथळा मुक्त वातावरण प्रदान करण्यासाठी पूर्वनिर्धारित वैशिष्ट्यांचा संच आहे. उदा. कमी दृष्टी असलेल्या विद्यार्थ्यांसाठी समावेश निकष.

1. विद्यापीठ / महाविद्यालयाने संगणकाच्या वर्गीकरणात / वर्गात जसे 'प्रवेश करण्यायोग्य सहाय्यक यंत्रांची तरतूद'.
2. 'गरजांवर आधारित सहाय्यक यंत्रांची तरतूद' करणे. उदाहरण. लेक्चरच्या ऑडिओ रेकॉर्डिंगसाठी डेझी प्लेयर / रेकॉर्डर.
3. प्रवेश करण्यायोग्य स्वरूपात क्लासेस नोट्स '. उदा. इ-क्लास नोट्स, ई-पुस्तके वर्गाआधी आगाऊ दिली जातील
4. 'समवयस्क प्रतिबद्धता आणि वाचनासाठी मानवी पाठबळ, अपंग विद्यार्थ्यांची संमती घेऊन नोंद घ्या'

दिव्यांग असलेल्या विद्यार्थ्यांसाठी उपकरणे मिळविण्यासाठी शिक्षक समान संधी सेल / उच्च अधिका ्यांशी संपर्क साधू शकतात, जे समाविष्ट करण्यासाठी शैक्षणिक स्रोत म्हणून दिव्यांग बजेट अंतर्गत खरेदी करता येते

[8] कलम 2(y): हे कलम सांगते की योग्य तऱ्हेने सामील करून घेणे म्हणजे कोणत्याही प्रकारचे अवाजवी किंवा अनावश्यक दडपण न येता दिव्यांगांना आपले हक्क इतरांबरोबर समानतेने वापरता येणे. (RPWD Act, 2016)

दिनांक 27.08.2018 रोजी महाराष्ट्र सरकारचे जी.आर

तारीख	**दिव्यांग विद्यार्थ्यांसाठी** सहाय्यक उपकरणे	वर्णन
४. दिव्यांग मित्र/ स्वयंसेवक समर्थन कार्यक्रम		
तारीख	हेतू	वर्णन

५.दिव्यांग असणारी विद्यार्थ्यांची वर्गात प्रवेशयोग्य विधान आणि संवेदनाक्षम गरजा अंमलबजावणी					
विद्यार्थ्याचे नाव	दिव्यांगत्व प्रकार	संपर्क क्रमांक	ई - मेल आयडी	विद्यार्थ्यांचे समावेश **व** प्रवेशयोग्यता विधान	साप्ताहिक शिक्षक समावेश निकष

टीप: शिक्षकाचा साप्ताहिक अहवाल विषय शिक्षकांनी तयार केला पाहिजे आणि प्रत घेऊन शिक्षकास समान संधी कक्षात सादर करण्यात येईल, वा इन्फर्मेशन पोर्टलमध्ये रेकॉर्डसाठी सादर करण्यात येईल आणि एक प्रत विद्यापीठ / महाविद्यालयीन च्या त्रैमासिक अहवालासह संलग्न केली जाईल.

नाव, पदनाम व अभ्यासक्रमाचे शिक्षक / विषय शिक्षक ….....

विद्यापीठ/ महाविद्यालयाचे नाव व पत्ता.....

साचा -2

I-Access: State Disability Rights Policy for Inclusion and Accessibility in Higher Education

(An Initiative of I-Access Rights Mission, TISS)

Directorate of Higher Education, Department of Higher & Technical Education, Government of Maharashtra

दिव्यांग विद्यार्थ्यांचे समावेशक व प्रवेशयोग्यता विधान[9]

(Student's Accessibility Statement) दिव्यांग विद्यार्थ्यांची वर्गात संवेदनाक्षम गरजाचे अंमलबजावणी

वर्ग आणि परीक्षांमध्ये आवश्यक असणारी पुरेशी तरतूद								
दिव्यांग विद्यार्थ्याचे नाव	दिव्यांगत्व प्रकार	पुरुष/ स्त्री	पत्ता	संपर्क क्रमांक	ई - मेल आयडी	अंश आणि वर्ष	अभ्यासक्रम विषय	दिव्यांगविद्यार्थ्यांचा समावेश आणि प्रवेशयोग्यता विधानः वर्ग आणि परीक्षांमध्ये आवश्यक असलेल्या प्रवेशयोग्यतेच्या सुविधेचे वर्णन
								वर्ग विधानः (Accessibility Statement): परीक्षा विधानः (Accessibility Statement):

Note: वर्गातील उत्तम शिक्षणाच्या सुविधा मिळविण्यासाठी संबंधित विषय शिक्षक आणि समान संधी कक्षाकडे सादर करण्यासाठी दिव्यांग विद्यार्थ्याने भरल्या जाणाऱ्या प्रवेशयोग्यताचे विधानः 'Accessibility Statement' for better inclusion and equal accessibility in classroom.

Date:

स्वाक्षरी दिव्यांगत्व विद्यार्थ्याचे ……

अभ्यासक्रमचे शिक्षकचे Email / विषय शिक्षक यांचे नाव व स्वाक्षरी ……

विद्यापीठ/ महाविद्यालयाचे नाव व पत्ता……

---

[9] वरील अहवाल शिक्षकांच्या साप्ताहिक अहवालाशी जोडला जाईल जो नंतर विभागप्रमुखांना सादर केला जाईल आणि तिमाही अहवालात जोडला जाईल. हे दिव्यांग विद्यार्थ्यांचीवर्गात संवेदनाक्षम गरजाचे अंमलबजावणी साठी उपयुक्त ठरेल. यामुळे UNCRPD statement '**आमच्याशिवाय आमच्याविषयी काहीच नाही**' या विधानाची अंमलबजावणी करण्यास आणि अपंग विद्यार्थ्यांच्या आख्यानांचे मूल्यमापन करण्यास सुलभता येईल.

साचा -3

I-Access: State Disability Rights Policy for Inclusion and Accessibility in Higher Education

(An Initiative of I-Access Rights Mission, TISS)

Directorate of Higher Education, Department of Higher & Technical Education, Government of Maharashtra

दिव्यांगत्व परीक्षा नियंत्रक अहवाल[10]

दिव्यांगत्व विद्यार्थ्यांसाठी परीक्षेच्या वेळी विद्यापीठ / महाविद्यालयाद्वारे उपलब्ध असलेल्या तरतुदी/प्रदान केलेल्या सुविधां						
परीक्षेची तारीख	वर्ष	विषय	दिव्यांग विद्यार्थ्यांची नावे	२१ प्रकारच्या दिव्यांगत्व प्रकार	दिव्यांग विद्यार्थ्यांची संपर्क क्रमांक	**परीक्षेच्या वेळी** विद्यार्थ्यांना प्रदान केलेल्या सुविधांचे वर्णन [11]

1.दिव्यांग विद्यार्थ्या ला **परीक्षेच्या वेळी** आणि दिव्यांगविद्यार्थ्याने केलेल्या विनंतीनुसार पुरविल्या जाणाऱ्या सुविधां (As per Annexure -2).

Exam Requirments Example -Provision of Scribes/Writer/Question paper in large Font size 20, Arial

2.परीक्षा नियंत्रकाची सही……...

3. विद्यापीठ / **महाविद्यालयाचे नाव व पत्ता** ……

[10] महाराष्ट्र शासन दिनांक 0४.0३.2017 GR च्या जीआर नुसार आणि दिव्यांग त्रैमासिक अहवालासह संलग्न केला जाईल

[11] महाराष्ट्र शासन दिनांक 0४.0३.2017 GR च्या जीआर नुसार

साचा -4

I-Access: State Disability Rights Policy for Inclusion and Accessibility in Higher Education

(An Initiative of I-Access Rights Mission, TISS)

Directorate of Higher Education, Department of Higher & Technical Education, Government of Maharashtra

EOC/समान संधी सेल अहवाल (मासिक)

१. वेबसाईट प्रवेशयोग्यता (प्रवेशयोग्यता सुविधा आणि साधने)		
तारीख	हेतू	वर्णन
२. परीक्षांची प्रवेशयोग्यता (NVDA संगणक, वाचक आणि लेखक तरतुदी)		
तारीख	हेतू	वर्णन
३. अभ्यासक्रम प्रवेश: वर्ग नोट्स, ई-बुक्स, ऑनलाइन सुविधांची आणि सॉफ्ट कॉपी		
शिक्षकांचा तपशील	अभ्यासक्रम विषय	वर्णन
४. ग्रंथालय प्रवेशयोग्यता सुविधा आणि सेवा- ई-बुक्स ऑनलाइन सुविधांची आणि सॉफ्ट कॉपी		
सुविधांचा प्रकार	हेतू	वर्णन
५. दिव्यांग विद्यार्थ्यांसाठी नोकरीची जागा		
तारीख	हेतू	वर्णन
६. उपचारात्मक प्रशिक्षण		
रेमेडियल कोचिंगसाठी विषय	हेतू	वर्णन
७. दिव्यांग मित्र/ स्वयंसेवक समर्थन कार्यक्रम/Buddies		
दिव्यांग मित्र यादी व संपर्क क्रमांक	हेतू	वर्णन
८. तक्रार निवारण यंत्रणा		
तक्रारीचे प्रकार	कारवाई केली	वर्णन
९. अडथळा मोफत पायाभूत सुविधा आणि प्रवेशयोग्यता: Ramps, Lifts, वसतिगृह, वर्ग, जेवणाचे हॉल, शौचालये, प्रयोगशाळा (Barrier Free Environment & Construction for Accessibility)		
प्रवेश करण्यायोग्य बांधकाम तारीख	(Construction Sites) प्रवेश करण्यायोग्य बांधकाम आणि हेतूची साइट	वर्णन
१०. समुपदेशन सेवा		
समुपदेशन सेवांचा प्रकार	हेतू	वर्णन

EOC प्रभारी अधिकारीयाचे नाव व सही ..... विद्यापीठ/ महाविद्यालयाचे नाव व पत्ता.....

टीपः ईओसी अहवाल विद्यापीठ / महाविद्यालयाच्या **दिव्यांग** त्रैमासिक अहवालासह संलग्न केला जाईल

साचा -5

I-Access: State Disability Rights Policy for Inclusion and Accessibility in Higher Education

(An Initiative of I-Access Rights Mission, TISS)

Directorate of Higher Education, Department of Higher & Technical Education, Government of Maharashtra

दिव्यांगत्व तिमाही प्रगती अहवाल

दिव्यांगत्व विद्यार्थ्यांसाठी प्रवेशयोग्यता आणि सर्वसमावेशक उच्च शिक्षण अहवाल

१. दिव्यांग जागरूकता कार्यक्रम		
कार्यक्रमाची तारीख	हेतू आणि लक्ष्य गट	कार्यक्रमाचे वर्णन
२. प्रवेश प्रक्रिया / प्रवेशामधील प्रवेश प्रक्रिया (ऑनलाइन आणि ऑफलाइन)		
मुख्य प्रवेशयोग्यता सुविधा	हेतू	**दिव्यांग** विद्यार्थ्यांसाठी प्रवेश परीक्षेत केलेल्या फेरबदलांची माहिती
३. ५% आरक्षण दिव्यांग विद्यार्थी		
दिव्यांग विद्यार्थ्यांची संख्या	ओळख	**५% आरक्षण** पूर्ण होय / नाही

४. वेबसाइट प्रवेशयोग्यतेवर प्रगती आणि दिव्यांगत्व माहिती पोर्टल			
तारीख	प्रगती	वेबसाइटसाठी प्रवेशयोग्यता साधन (मजकूर वाढवा, मजकूर कमी करा, ग्रेस्केल, उच्च तीव्रता, हलका पार्श्वभूमी, दुवे अधोरेखित करा, वाचनीय फॉन्ट आणि रीसेट करा, ऑडिओ कॅप्चा)	वर्णन

५. ग्रंथालय प्रवेशयोग्यता सुविधा आणि सेवा		
डिजिटल प्रवेशयोग्यता सुविधा	मानवी सहाय्य सुविधा	वर्णन
६. अडथळा मुक्त पर्यावरण व परिसरात प्रवेश पायाभूत सुविधा: प्रवेश लिफ्ट, हलते जिने, वसतिगृहे मधील प्रवेशपात्रता, शौचालये, लायब्ररी, प्रयोगशाळा, क्रीडांगण		
कॅम्पसमध्ये बॅरियर फ्री पर्यावरणाची मानके लागू केली	अहवाल (होय / नाही)	प्रगती / वर्णन
७. दिव्यांगत्व मुद्दे उच्च अधिकारी अधिकृत संमेलने		
तारीख	हेतू	वर्णन
८. (Disability Budget & its Allocation) दिव्यांगत्व अंदाजपत्रक आणि अर्थसंकल्पचे वाटप		
अर्थसंकल्प	रक्कम	दिव्यांग विद्यार्थ्यांसाठी सुविधेसाठी अर्थसंकल्प वाटप

९. दिव्यांग विद्यार्थ्यांची लोकसंख्या (Yearly List be attached/ upload on Disability Information Portal) A. 1. एकूण **दिव्यांग** विद्यार्थी.....A.2 एकूण **दिव्यांग** विद्यार्थी **पुरुष**.....A.3एकूण **दिव्यांग** विद्यार्थी **स्त्री**..... **B.1** एकूण **दिव्यांग** स्नातक होणाऱ्या ..... **B.2 दिव्यांग** पुरुष.....B.3 **दिव्यांग** स्त्री..... C.1 एकूण **दिव्यांग** पदव्युत्तर होणाऱ्या .... **C.2 दिव्यांग, पुरुष**..... C.3 **दिव्यांग** स्त्री ..... D.1 एकूण **दिव्यांग** , पीएचडी होणाऱ्या ....D**.2 दिव्यांग, पुरुष** .....D.3 **दिव्यांग, स्त्री**.....		
9.F दिव्यांग प्रकार (21 प्रकार)	एकूण **दिव्यांग... पुरुष... स्त्री...** (**दिव्यांग** लोकसंख्या प्रत्येक 21 प्रकार पुरुष / महिला लिहा)	एकूण **दिव्यांग** लोकसंख्या वर्गीकरण SC...ST....NT..OBC....Open...Minority....
१०. दिव्यांग असलेले कर्मचारी व शिक्षकांचा (attach the list of employees PWD) **१०. A** एकूण **दिव्यांग शिक्षक..... पुरुष**.....**स्त्री**..... **१०.B** एकूण **दिव्यांग कर्मचारी..... पुरुष**..... **स्त्री**.....		
10.C दिव्यांगचे कर्मचारी व शिक्षकांचा नाव	पद / पदनाम	सेवेची वर्षे
११. शिष्यवृत्ती व शासकीय योजना		
शिष्यवृत्ती / सरकारी योजना	हेतू	वर्णन
१२. 'I-ACCESS CALL TO ACTION GUIDELINES 2018' ची अंमलबजावणी		
I-Access मार्गदर्शक तत्त्वे	त्यांची अंमलबजावणी कशी केली जाते	**दिव्यांग** विद्यार्थ्यांसाठी नवीन उपक्रम / सर्वोत्कृष्ट सराव
१३. जी.आर. ची अंमलबजावणी दिनांक ०४/० ३/२०१७ रोजी दिव्यांग विद्यार्थ्यांच्या २१ प्रकारांसाठी परीक्षा व अध्यापन-शिक्षण सुविधा उपलब्ध आहेत.		
तारीख	हेतू	वर्णन
१४. जी.आर. ची अंमलबजावणी दिनांक २७/०८/२०१८ रोजी प्रवेश / अडथळा मुक्त पर्यावरण, आरक्षण आणि अभ्यासक्रम प्रवेशयोग्यता यावर		
तारीख	हेतू	वर्णन
१५. दिव्यांग विद्यार्थ्यांसाठी परीक्षा सुविधा		
परीक्षेची तारीख	विषय	सुविधांचा तपशील / वर्णन
१६. कार्यशाळा / अपंगत्वावरील परिषद / NGO बैठक/ सल्ला बैठक		
तारीख	हेतू	परिणाम
१७. दिव्यांग विद्यार्थ्यांसाठी स्वयंसेवक आणि लेखकांची यादी/Scribes/Writers/Readers		
दिव्यांग विद्यार्थ्यांसाठी पाठिंबा देण्यासाठी	ईमेल आयडी, संपर्क क्रमांक असलेल्या लेखक / लेखकांची यादी	वर्णन

स्वयंसेवकांची यादी/Scribes/Writers		

कुलसचिव / प्राचार्य सही…….

विद्यापीठ / महाविद्यालय नाव व पत्ता, Email, Phone ……

Contact Number, Email Id and website ……
Date:

टीपः दिव्यांग त्रैमासिक अहवाल हा शासनाच्या अधिसूचनेनुसार अनिवार्य अहवाल आहे. RPWD Act 2016 च्या कलम 44, अंतर्गत "अक्सेसीबीलिटीच्या नियमांचे पालन अनिवार्य आहे" व अंमलात आणणे बंधनकारक आहे. कृपया दिनांक १० एप्रिल, १० ऑगस्ट आणि १० डिसेंबर च्यापर्यंत दरवर्षी प्रत्येक विद्यापीठ / महाविद्यालयाचा त्रैमासिक प्रगती अहवाल(Sancha-5) संबंधित संलग्नकांसह आदरणीय संचालक, उच्च शिक्षण संचालक, Pune. महाराष्ट्र सरकारला पाठवणे आणि I-Access Rights Misssion TISS माहितीसाठी tissdisability@gmail.com, vaishali@tiss.edu वर ईमेल करा. This policy is prepared in context of RPWD Act 2016, UNCRPD and New Education Policy 2020 with principles of Inclusion and Accessibility for Students with Disability in Higher Edcation. हे धोरण RPWD Act 2016, UNCRPD आणि नवीन शिक्षण धोरण २०२० च्या संदर्भात तयार केले गेले आहे.

Draft

I-Access[1]:State Disability Rights Policy for Inclusion and Accessibility in Higher Education

(An Initiative of I-Access Rights Mission, TISS)

Directorate of Higher Education, Department of Higher & Technical Education, Government of Maharashtra

1. PREAMBLE:

1.1. Under Article 246(3) of the Constitution of India, the legislature of a State has exclusive power to make the laws and schemes, for the whole or part of its territory, on the subjects mentioned in List II/State List, VII th Schedule. Entry 9 of List II states "Relief of the disabled and unemployable." Hence, every State Government, as a constitutional trustee of the people with disabilities, is empowered to prevent disability and take all steps for enabling Persons with Disabilities with access to a life of dignity[2].

1.2. Under Article 246(3) of the Constitution of India read with the chapter on education and employment under the RPWD Act, 2016 and 2017 rules, the State Higher Education Policy makes provisions for 21 types of Disabilities, realizing the goal of full inclusion of persons with disabilities in higher education and recommends facilitating 'Inclusion and Accessibility' in higher education in India. This inclusive Policy applies to all the institutions under the State Department of higher and technical education, Directorate of Higher Education, Govt. of Maharashtra (Recognised and Funded)[3].

1.3. This Policy operationalizes The RPWD Act 2016 in the broader light of current jurisprudence on disability laws. The Policy emphasizes the vision of 'Education for all' (EFA) with a special emphasis on the need for an institutional and sustainable framework for universities and higher education. The inclusion of persons with disabilities is in the context of Teaching and Learning, Classroom Learning, teacher's pedagogy, books, accessible curriculum, admission guidelines, Accommodation, Library, capacity building, training of teachers, staff and grassroots employees. It briefly enumerates the importance & emerging role of ICTs in making education inclusive & accessible for

[1]'I-Access' is defined as 'I' stands for 'person with disability' and 'Access' stands for, the person with disability shall be able to access any higher education institution (University/College) aiming to promote the full goal of inclusion. I Access: PwD is able access the higher education system in alignment with articles of UNCRPD, this is also in coherence with principles of NEP 2020

[2] Recommended by Prof. Krishan Mahajan, Advocate, Supreme Court of India.

[3] Recommended by Prof. Shirish Deshpande, Visiting Faculty, NLU, Nagpur and Dr Vaishali Kolhe, TISS

students with disabilities through the GR on examination and accessibility.

1.4. In the context of implementing the Supreme Court's landmark judgement of 'Disabled Right Groups V.s. Union of India' Writ Petition No. (Civil) 292/2006, dated 15th December 2017 issued by Hon Justice Shri A.K. Sikri to make all the higher education institutions accessible and inclusive in a time-bound manner through the provisions of reservation, barrier-free environment and curriculum accessibility, quarterly progress reports are mandatory for university/colleges to improvise the access norms.

1.5. The Policy facilitates 'Inclusion and Accessibility' for persons with disabilities in the field of higher education"

> *Section 16: "The appropriate Government and the local authorities shall endeavour that all educational institutions funded or recognized by them provide inclusive education to the children with disabilities" (RPWD Act, 2016)*

1.6. This 'I Access' document has been commissioned to provide an inclusive education framework in Higher Education system that aims to take Policy initiative towards the inclusion of students with disability by working with all stakeholders of the University towards facilitating inclusion and equal access by means of affirmative action and reasonable accommodation.; bearing in mind the current challenges and barriers they face in the learning environment at the university level by students with disability on day to day basis.

1.7. This Policy also aims towards inclusion and accessibility in coherence with Sustainable Development Goals with special reference to Goal 4- Quality Education (Ensuring Inclusive and Equitable quality education and promote lifelong learning opportunities for all), Goal 8- Decent Work and Economic Growth (Promote Inclusive and Sustainable economic growth, employment and Decent Work for all) and Goal 10- Reduced Inequalities.

1.8. The Policy require recognition of the sensory needs of students with disability by incorporating it in the curriculum Section 2 (y) of RPWD Act 2016:"reasonable accommodation' means necessary and appropriate modification and adjustments, without imposing a disproportionate or undue burden in a particular case, to ensure to persons with disabilities the enjoyment or exercise of rights equally with others;" (RPWD Act, 2016)

1.9. The Policy is based on the following key definitions;

a) "Students "refer to any individual duly enrolled in any vocational courses, skill development courses, online, distance education, undergraduate, postgraduate,

MPhil/Ph.D programme offered by an Institution/University.

b) Under Section 2(r): "person with benchmark disability' means a person with not less than forty percent. of a specified disability where specified disability has not been defined in measurable terms and includes a person with disability where specified disability has been defined in measurable terms, as certified by the certifying authority;" (RPWD Act, 2016)

c) Under Section 2(s): 'person with disability' means a person with long term physical, mental, intellectual or sensory impairment which, in interaction with barriers, hinders his full and effective participation in society equally with others;" (RPWD Act, 2016)

d) Under Section 2(y): 'reasonable accommodation' means necessary and appropriate modification and adjustments, without imposing a disproportionate or undue burden in a particular case, to ensure to persons with disabilities the enjoyment or exercise of rights equally with others;" (RPWD Act, 2016)

e) Under Section 2(ze): "universal design' means the design of products, environments, programmes and services to be usable by all people to the greatest extent possible, without the need for adaptation or specialised design and shall apply to assistive devices including advanced technologies for particular group of persons with disabilities." (RPWD Act, 2016)

f) "Employees with Disabilities" means individuals working in higher education as faculty, teachers, staff, administration, non-teaching staff (Permanent, Temporary and/or Contractual)

g) University and College stakeholders: Registrars, Equal opportunity cell heads, Faculty, HOD, Director Student Welfare, Finance Head, Dean, Computer section officials, Website Officials, Data management center, Exam Controllers, exam staff, Librarian & staff, Students with Disability, special educators, Skill Councils, Skill development department, Job placement officers, government officials, Subject experts in Disability, NGOs, NSS, teachers, peers, administration, Parents, hostel wardens, Canteen, staff, Security guards, Counsellors, Health Professionals.

h) Accessible Format: Accessible web site and accessible document should be defined as Web site compliant with Web Content Accessible Guidelines 2.1 level AA. Accessible document means Document in EPUB format compliant to EPUB Accessibility guidelines.

2. RATIONALE & FACTS:

The Policy envision the equal opportunities to students with disability in higher education. The internal and external factors affecting the inclusion of students with disabilities are observed while working with various universities of Maharashtra during the dialogues with students with disabilities and university stakeholders. The overall factors affecting equal access to learning of the students with disability in education system are stereotypical mindsets of society, lack of awareness on disability concepts in academia, lack of disability related services, lack of Transportation from residence to university, within university campus navigations to classrooms is tough for students with disability due to Inaccessible infrastructure, Lack of barrier free environment in classrooms structure like furniture, blackboard, library, conference hall, dining halls are not accessible, Attitudes of Higher Education Authorities, Lack of online learning facilities, assistive technology, inaccessible books, reading material, inaccessible library, lack of coordination of services at the university equal opportunity cell, untrained staff/teacher in equal opportunity cell. Lack of systematic governance mechanism, inconsistent reservation to include PWD are the key problems. Because Lack of awareness among university authorities makes it tough for students with disability to reach at level of higher education system & skilled vocational courses. Even if they enter Universities, the overall higher education system is inaccessible to them in their day to day learning, hence drop out is there, due to lack of accessibility to information, inaccessible websites or inaccessibility of print media, books and inaccessible libraries especially in context of rural areas This Socially economically disadvantaged group due to Poverty and disability experiences lack of social acceptance by non-disabled peers and face bullying and stigma in society. Hence its essential to develop this policy by highlighting "***Disability Inclusion" as an important academic agenda of Universities and higher education institutions in India with in-built budgetary governance mechanism for equal accessibility of all students towards sustainable development of the country"***. Hence, it's important to develop this policy to mainstream persons with disability in higher education and create body of knowledge in disability studies, accessible technology and develop skilled highly qualified Students with Disability as future generation professionals for mainstream education, employment & entrepreneurs to contribute to the GDP, inclusive employment, Human Resource Development and sustainable development of the country.(University Accessibility Assessment Report, I Access Rights Mission-DHE Report 2019). The total graduate population of persons with disabilities is 1246857. The male population is 839702 and the female population is 407155(Census of India, 2011). The graduates' male-female population ratio is nearby 3:1. One-third of the total graduate with disability population

comprises female graduates with disability. Also, the triple disadvantage faced by females with disability, their vulnerability to abuse and lack of financial support are key reasons for drop out among female graduates with disability. (Kolhe. V, 2017). As per the study of NCPEDP, 2015 states less than 1% population of students with disability reach till higher education. These logic and rationale strongly recommends to develop Disability inclusion Policy in Higher Education.

3. CONTEXT:

3.1. Accessibility is one of the rights of the students with disability as per the UNCRPD framework. The idea is to possibly apply the UNCRPD framework at the university level for the accessibility of students with disabilities in higher education. Also work towards recognizing important articles under UNCRPD (Articles 9: Accessibility, Article 8: ensures awareness building, Article 20: Personal mobility as a human right) as access to information, communications, and services, including the Internet. The new Marrakesh Treaty to facilitate equal access to students with a print disability.

3.2. I-Access Rights Mission started in 2013, has taken the Disability Policy initiative through its call for action guidelines implemented across Maharashtra with directions of Director, Directorate of Higher Education. It is a pioneer project in India that seeks to facilitate a barrier-free learning experience and takes into account the structural, educational, social, economic and technological accessibility for students with disabilities. This is aimed at greater sensitization of higher education stakeholders and inclusion of students with disability in a step by step approach to foster their individual growth personally and professionally as citizens of the country.

3.3. The provisions of the Policy have been discussed in the scheduled meeting of Directorate of Higher Education with the representative of all the non-agricultural universities of Government of Maharashtra on 04th November 2019 and 13th January, 2020. (Minutes Attached in Annexure-1)

4. DISABILITY LAWS:

India has signed and ratified to the 'United Nations Convention for Rights of Persons with Disabilities 'in 2006 which were implemented in India in 2007 by issuing rules for amendment of the Indian laws as per UNCRPD. This resulted in process of harmonisation of Indian laws and constitution as per UNCRPD framework which encourages to include PWD in formulation of rules, laws ie. 'Nothing about us without us'. The Ministry of Social Justice and Empowerment, Dept of Empowerment of the Persons with Disability in consultation with National Law Universities and National level govt and non govt institutions organised

national level consultations that resulted in formation of Draft RPWD Bill 2011 followed by amendments. The Disability Law finally passed in Parliament as RPWD Act 2016 with UNCRPD as foundation of the disability law. This Policy seeks to implement various provisions under the UNCRPD, RPWD Act 2016, Education for All, Equal access and Inclusion principles of NEP 2020. However keeping in mind that less than 1% of PWD are able to reach at higher education as per NCPEDP study in 2015. The other laws related to Disability are The National Trust for Welfare of Persons with Autism, Cerebral palsy. Mental Retardation and Multiple Disabilities Act of 1999 read with the 2000 rules and Board of Trust Regulations 2001, Marrakesh VIP Treaty, Biwako Millennium Framework The Indian Lunacy Act-1912, The Mental HealthCare Act (2017) which may be applied wherever necessary.

The Policy looks into The Rights of Persons with Disabilities Act, 2016 & The University Grants Commission (UGC) Guidelines as well as NEP 2020 with special emphasis on principles of 'Inclusion and Accessibility' as a National University Policy based on Social Model of Disability. As per this policy the Government/aided University and colleges makes changes in its infrastructure and administration and academic regulations. This Policy suggests to provide 5% budget as disability inclusion budget of the Total University Budget on yearly basis of their total university budget for sustainable development of facilities for persons with disabilities.

5. POLICY STRUCTURE

5.1. The Policy explains the various types of 21 disabilities and realizing the goal of full inclusion of persons with disabilities in higher education. It suggests, defining the concept of disability to encompass a broader view in light of current jurisprudence on disability laws with reference to the RPWD Act 2016.

5.2. The Policy emphasizes the vision of the Education for all (EFA) Campaign with a special emphasis on the need for an institutionalized and sustainable framework for universities and higher education for the inclusion of students with disabilities through capacity building, training of teachers, staff and grassroots employees. It briefly enumerates the importance & emerging role of ICTs in making education inclusive & accessible for students with disabilities through the GR on examination.

5.3. UNCRPD & UGC guidelines with the aim to facilitate the implementation of accessibility measures for students with disabilities in higher education.

6. CENTRE FOR DISABILITY STUDIES AND ACTION:

6.1. The "I Access' Rights Mission" (IARM) is a Tata Institute of Social Sciences (TISS)

Initiative launched as Field Action Project at the Centre for Disability Studies & Action (CDSA) with the aim to understand the ecosystem of students with disabilities and facilitating overall goal of 'Inclusion & Accessibility for all by working with university stakeholders such as teachers, peers, administration, library, dining hall, hostels. It seeks to create attitudinal change among university stakeholders towards problems of persons with disabilities with a community-based participatory approach. Inclusion initiatives may start with teachers at the classroom level through a user-centric approach and participatory pedagogy with peers. This aims towards peer engagement programs and develops greater bonding/social cohesion among people with disabilities and people without disability living together in the classroom. Also creating various social platforms for disability awareness-building using creative pedagogy within peers to develop togetherness leading to an inclusive culture. This inclusive culture is to facilitate human engagement for full participation between people with disabilities and people without disability together to learn, play, grow together and promoting the inherent value of dignity. The need-based approach towards students with disabilities through participation with teachers, class peers, administration, examination, library and other university stakeholders to work towards equal access and inclusive education framework. Equal Access also recommends individualized education plans for incorporating their sensory needs in curriculum and teacher's pedagogy to facilitate their full participation in learning and teaching in the classroom on an everyday basis. The aim of this framework is to institutionalize facilities and services for people with disabilities. Also, to develop inclusive Policy towards greater accessibility & inclusion by means of affirmative action and reasonable accommodation in the field of higher education.

6.2. The main objective of the Policy is to work on facilitating the inclusion of students with disabilities in higher education and make their learning environment accessible and sensitive to their individualized needs

> *Section 16(iii): "provide reasonable accommodation according to the individual's requirements;" (RPWD Act 2016)*
>
> *Section 16(iv): "provide necessary support individualized or otherwise in environments that maximize academic and social development consistent with the goal of full inclusion;" (RPWD Act, 2016)*

"Inaccessible environments create disability by creating barriers to participation and inclusion" (WHO, 2011).There is a need for a Policy of University Accessibility and Inclusion for the people with disability and I Access Rights Mission recommends the following steps for action as Disability Policy guidelines to be implemented in all universities under Directorate of Higher Education, Maharashtra.

7. STUDENTS WITH DISABILITIES IN HIGHER EDUCATION

7.1. The 21 types of disability is classified as per RPWD Act 2016, Under Section 2 (s) "person with disability" means a person with long term physical, mental, intellectual or sensory impairment which, in interaction with barriers, hinders his full and effective participation in society equally with others are as follows: -

a) Blindness
b) Low-vision
c) Leprosy Cured persons
d) Hearing Impairment (deaf and hard of hearing)
e) Loco motor Disability
f) Dwarfism
g) Intellectual Disability
h) Mental Illness
i) Autism Spectrum Disorder
j) Cerebral Palsy
k) Muscular Dystrophy
l) Chronic Neurological conditions
m) Specific Learning Disabilities
n) Multiple Sclerosis
o) Speech and Language disability
p) Thalassemia
q) Hemophilia
r) Sickle Cell disease
s) Multiple Disabilities including deaf blindness
t) Acid Attack victim
u) Parkinson's disease.

Hence,

7.2. University may have to work with 21 categories of students with disability as per the RPWD Act 2016. Develop Innovative initiatives and 'Best Practices of SWD for

'Inclusion & Accessibility' Every engineering college shall start the Disability Design Challenge Project (Like Aavishkar for Divyang) and develop innovative technology and apps for students with disabilities to learn better. (State level Divyang Avishkar Projects, Innovative Technology and Accessistive Technology design Projects at Engineering colleges is recommended and students can encouraged to take innovative projects during Graduation fully funded by science and technology funds of university. Divyang Innovation Awards may be started in each university)

Section 17(j): "to promote research to improve learning;" (RPWD Act, 2016)

Section 28: "The appropriate Government shall initiate or cause to be initiated research and development through individuals and institutions on issues which shall enhance habilitation and rehabilitation and on such other issues which are necessary for the empowerment of persons with disabilities." (RPWD Act, 2016).

Section 40:"The Central Government shall, in consultation with the Chief Commissioner, formulate rules for persons with disabilities laying down the standards of accessibility for the physical environment, transportation, information and communications, including appropriate technologies and systems, and other facilities and services provided to the public in urban and rural areas."(RPWD Act, 2016)

For example-navigation in college campus, tactile map of university, Note-taking device for classroom, website accessibility, automatic low-cost wheelchairs, accessible lifts, accessible transports, Diagram accessibility, accessible classrooms, Library devices to search books, accessibility in canteen, accessible toilets, ICT devices and apps, speaking pictures, accessibility of colours for blind person. Sign language learning tool for the deaf community.

7.3. Access Audit of hostel accommodations restructuring furniture's, accessible table chair, attached washrooms, ensuring dining hall accessibility (food serving systems, washroom facilities. Review all measures taken to ensure Accessibility for students with disability in various areas I .e-Learning materials, ICT's, teaching pedagogy, and curriculum.

Section 40:"The Central Government shall, in consultation with the Chief

Commissioner, formulate rules for persons with disabilities laying down the standards of accessibility for the physical environment, transportation, information and communications, including appropriate technologies and systems, and other facilities and services provided to the public in urban and rural areas."(RPWD Act, 2016)

7.4. Dedicate one week of the annual mandatory observance of 'Disability week' on the 3 of December every year. The U.N instituted this observance with the aim to create greater awareness & understanding of disability issues Each year has a different theme of focus. Educational institutions must observe the week and plan events in generating awareness as well as the inclusion of students with disabilities.

Section 39(1): "The appropriate Government, in consultation with the Chief Commissioner or the State Commissioner, as the case may be, shall conduct, encourage, support or promote awareness campaigns and sensitization programs to ensure that the rights of the persons with disabilities provided under this Act are protected" (*RPWD Act, 2016)*

Section 39(2): "The programmes and campaigns specified under sub-section (1) shall also," (RPWD Act, 2016)

Section 39(2a): "promote values of inclusion, tolerance, empathy and respect for diversity"; (RPWD Act, 2016)

8 <u>Disability Accessibility and Inclusion Policy for Student with Disability with following provisions (I-Access Rights Mission Policy Recommendations):</u>

8.1 **Disability Budget**: Setting aside 5% of universities' total annual budget for developing services, initiatives and schemes for persons with disabilities by creating a sustainable framework for strengthening the facilities for better accessibility and inclusion of students with disabilities in higher education under Section 16 (ii)(vii), Section17(b),(c),(g),(h), Section 18, Section 19,(2,a), Section 37(2) (a)(c) of The RPWD Act 2016 to develop facilities for Students with Disability of 21 categories. (Assistive technology such as computers with screen reading software, smart phone with screen reading software, refreshable braille display and DAISY players connected to online libraries of books in accessible format. Preferably, these devices need to be provided to every person with disability as their personal equipment while studying in university/college/school,

which can provide through Disability Budget and latter kept back as resource at University once the student with disability graduates). Accessible Assistive Devices e.g. Daisy Player, Scanner, screen reader software and magnifier, Accessible buildings, Ramps, Accessible Toilets, Accessible Lifts, Upgradation of Resource Centre for PWD and Library services with Computers, books and softwares required to convert academic resources into accessible format, ICT Softwares for teaching and learning, "screen reading software" such as Jaws, Braille Printer, Accessible Science/Practical Laboratory, STEM education, Accessible sports material, Accessible playground, Accessible hostels, Toilets, Automatic Wheelchairs, Accessible Website, Classroom Accessibility Devices as per sensory needs of Student with disability, Women with disability facility and all the facilities for promoting inclusive higher education mentioned in each section of this policy

Section:16(ii),(vii) Duty of educational institutions*: The appropriate Government and the local authorities shall endeavor that all educational institutions funded or recognised by them provide inclusive education to the children with disabilities and towards that end shall— (ii)make building, campus and various facilities accessible; (vii) monitor participation, progress in terms of attainment levels and completion of education in respect of every student with disability (RPWDAct,2016). Here the Children with Disability refers to Students with Disability in higher education.*

Section 17: Specific measures to promote and facilitate inclusive education*: The appropriate Government and the local authorities shall take the following measures for the purpose of section 16, namely Section 17 (b) to establish adequate number of teacher training institutions; Section 17 (c) to train and employ teachers, including teachers with disability who are qualified in sign language and Braille and also teachers who are trained in teaching children with intellectual disability; Section 17 (g) to provide books, other learning materials and appropriate assistive devices to students with benchmark disabilities free of cost up to the age of eighteen years; Section 17 (h) to provide scholarships in appropriate cases to students with benchmark disability;(RPWD,Act,2016).*

Section 18. Adult education*: The appropriate Government and the local authorities shall take measures to promote, protect and ensure participation of persons with disabilities in adult education and continuing education programmes equally with others. (RPWD Act,2016).*

Section 19(2) Vocational training and self-employment*: The schemes and programmes referred to in sub-section (1) shall provide for Section 19 (2)(a) inclusion of person with*

disability in all mainstream formal and non-formal vocational and skill training schemes and programmes,(RPWDAct2016).

***Section 37: Special schemes and development programmes**: The appropriate Government and the local authorities shall, by notification, make schemes in favour of persons with benchmark disabilities, to provide- Section 37(2)(a) five per cent. reservation in allotment of agricultural land and housing in all relevant schemes and development programmes, with appropriate priority to women with benchmark disabilities; Section 37(2)(c) five per cent. reservation in allotment of land on concessional rate, where such land is to be used for the purpose of promoting housing, shelter, setting up of occupation, business, enterprise, recreation centres and production centres (RPWD Act, 2016).*

8.2 **Admission Policy/ Access to Entry**: for persons with disabilities of all 21 types and necessary reasonable accommodation shall be provided in coherence with the accessibility measures of website and other entrance exam provisions for inclusion of students with disability. One of the key recommendations is the Prospectus of the institution shall be in an accessible format as a mandatory requirement for facilitating inclusion and accessibility. The accessible prospectus shall be available on the institute/university/college website. Entrance Exam for Admissions shall be in an accessible to students with disabilities (Written Exam, Group Discussion, Objective types, Case Studies or any other) shall be compatible with the sensory needs of students with disabilities as scheduled in the act. Sign Language Interpreters should be made available during the admissions and entrance examinations period for students with speech and hearing impairment.

Section 16(i): "admit them without discrimination" (RPWD Act, 2016)

Section 32(1): "All Government institutions of higher education and other higher education institutions receiving aid from the Government shall reserve not less than five per cent seats for persons with benchmark disabilities." (RPWD Act, 2016)

Section 32(2): "The persons with benchmark disabilities shall be given an upper age relaxation of five years for admission in institutions of higher education. (RPWD Act, 2016)

8.3 **Exam Policy/ Access to Assessment:** All the examination halls shall be accessible to students with disabilities with accessible sitting arrangements. Exam Controllers of university and college has to ensure 20 minutes per hour extra time along with specific

provisions as per 21 types of disabilities for conducting all types of examinations as per mandatory provisions mentioned in the GR dates 04.03.2017. (Annexure-3) Entrance Exam shall be accessible for students with disabilities with Multiple Choices as per their sensory needs. Sign Language Interpreters should be made available during the exam period for students with speech and hearing impairment.

Section 17(i): "to make suitable modifications in the curriculum and examination system to meet the needs of students with disabilities such as extra time for completion of examination paper, facility of scribe or amanuensis, exemption from second and third language courses; (RPWD Act, 2016)

8.4 **Accessible Infrastructure/Barrier-Free Environment** in Universities/Higher Education Institutions. (Annexure- GR Dated 27.08.2018) The Barrier-free environment guidelines of government of India shall be implemented at classrooms, hostels, library, dining halls, washrooms, playgrounds, Amphitheatre, conference halls, health center, guest house with accessibility features like ramps with grab bars, accessible lifts, tactile pavements, warning strips to avoid risk, signage systems as per compliance to accessibility norms. Accessible Washrooms for Women with Disability shall be made mandatory in every building and every floor in order to provide dignity to women with disabilities. Accessible sanitary vending machines shall be installed in all the accessible washrooms as per barrier-free guidelines. Women Hostels shall have necessary provisions for safety and necessary protection to facilitate their independent living with dignity. Internet and Intercom facilities shall be arranged at women and men hostel for men and women with disability.

Section 16(ii): "make building, campus and various facilities accessible;" (RPWD Act, 2016)

8.5 **Mobility and Navigation** facilities to students with disabilities through aids and appliances for independent living and buddy/volunteer programs for human assistance. Men and Women with disability shall be provided with accessible transport facilities from the main gate and back, to travel within university campuses.

Section 41. 2(c): "personal mobility and assistance." (RPWD Act, 2016)

8.6 **Classroom accessibility** with accessible entry and exit in the infrastructure, furniture and seating arrangement, Laboratories, Science Labs, Practical's, Field Visits and

Research. Training should be conducted for various stakeholders related to the above area including teachers, peers and staff, carpenters, electricians, ICT, EDP and Data management systems of the university/college/institutions. Online Line Learning shall be made accessible to SWD by making the website, web app, web portal accessible with content accessibility as per Government of India norms of web accessibility.

Section 16(ii): "make building, campus and various facilities accessible;" (RPWD Act, 2016"

Section 16(iv): "provide necessary support individualized or otherwise in environments that maximize academic and social development consistent with the goal of full inclusion;" (RPWD Act, 2016)

8.7 **Curriculum Accessibility/ Pedagogy**: curriculum adaptations and modifications as per universal design principles. Enabling inclusive teaching and learning methods as per student's mode of communication, (Braille, Sign Language, Tactile) Teaching Pedagogy adaptations based on the individual needs of students with disabilities using universal design principles. Training of University Teachers and Staff on Teaching Padagogy can be provided by special educators working with that specific disability field either in schools, colleges, education department or NGOs. Mapping of Special Schools and Inclusive schools in that district/region will facilitate better training of University Teachers and inclusion of Students with Disabilities. University can prepare a list of Special Educators working in their district in the field of Blindness, Visual Impairment, Hearing Impairment, Autism, Intellectual Disability, Multiple Disability, Cerebral Palsy, Neurological Disabilities, Assistive Technology ICT Technology, Haemophilia, Sickle Cell Disease, Thalassemia, Multiple Sclerosis. Locomotor Disability and organise training regularly. Special Educators may give orientation and train university teachers with use appropriate pedagogies of teaching and learning of the student with specific disability. This will facilitate knowledge building process at universities knowledge repository to create inclusive culture and inclusive higher education. The Inclusive Knowledge may be useful constitutes inclusion of teaching pedagogy using multisensory approach for sensory disability such as deafness, blindness and others. The teaching method/pedagogy and Education for persons with deafness are of three types. 1. Auditory Oral communication for deaf(Speaking), 2. Total Communication using all possible materials and use of sign language(Sign systems, speaking, lip reading,) 3.

Bilingual communication (Using two & more language). Above variety of methods suggests education innovations and inclusive innovations at Universities to Include Students with Disabilities with dignity. Developing Films and Social Media page to dialogue on innovative teaching pedagogy will facilitate interuniversity dialogue on Inclusion and Diversity. One of the practice for beginners would be developing Individual Education Plan for inclusion in higher education. 1.Individualized Educational Plan maybe developed by the University/College teachers by identifying the general every day needs such as giving the e-lecture notes in advance and second plan is to map the subject-specific needs of the students using Template 1 and Template 2 of the policy. Incase if nothing works the best suggestion is to ask the student with disability all that he/she needs to develop accessibility statement as per Template 2. The teacher after getting the Template 2 can develop his/her Template 1.(Teachers Weekly Course Plan). Teacher can appoint 5-6 Buddies for understanding and supporting learning needs of students with disability with his/her consent. The buddies /peers can submit shadow learning dairy to the teacher on weekly basis to enhance the learning competency of Student with Disability. Shadow Learning is also a method of classroom observation to provide need-based solutions and smooth functioning of Students with Disabilities.

Section 2 (y): "'reasonable accommodation' means necessary and appropriate modification and adjustments, without imposing a disproportionate or undue burden in a particular case, to ensure to persons with disabilities the enjoyment or exercise of rights equally with others;" (RPWD Act, 2016)

Section 17(i): "to make suitable modifications in the curriculum and examination system to meet the needs of students with disabilities such as extra time for completion of examination paper, facility of scribe or amanuensis, exemption from second and third language courses;"(RPWD Act, 2016)

Section 16(v): "ensure that the education to persons who are blind or deaf or both is imparted in the most appropriate languages and modes and means of communication;" (RPWD Act, 2016)

8.8 **Books, Online Learning, Website, Web-portal and Academic Content in Accessible Format** for all. University Online Learning shall be made accessible to Students with

Disability by making the online learning website, web app, web portal accessible with content accessibility standards as per Government of India norms of web accessibility. University shall make arrangement to make all required books and other instructional materials in accessible format such as EPUB files compliant with EPUB accessibility guidelines available on Sugamya Pustakalaya. University shall make sure that persons with disabilities are able to access such accessible books and instructional materials in their desired format such as large print, audio, braille, tactile graphics, sign language, etc through assistive technology devices such as computer with screen reading software, smart phone with screen reading software, DAISY player, refreshable braille display, etc. Hard copy of materials such as tactile graphics or braille books may be provided. Assistive technology devices necessary for accessing books and digital content shall be provided as a personal device to every student with disability.

Section 42: "The appropriate Government shall take measures to ensure that, —" (RPWD Act, 2016) 29.

Section 42 (i): "all contents available in audio, print and electronic media are in accessible format;" (RPWD Act, 2016)

Section 42 (ii) persons with disabilities have access to electronic media by providing audio description, sign language interpretation and close captioning;(RPWD Act 2016)

8.9 **The Library** shall be **made accessible** in infrastructure as well as academic resources. Open sources, Bookshare.com and Sugamya Pustakalaya shall be made available to every library. All digital content and learning management system, etc. shall be usable by all by complying to accessibility standards such as WCAG2.1, EPUB accessibility guidelines, Unicode, etc. This is in coherence with NEP 2020. Note: above is applicable to all content and not just for content created specifically for persons with disabilities.

Section 42 (ii): "persons with disabilities have access to electronic media by providing audio description, sign language interpretation and close captioning;" (RPWD Act, 2016)

Section 42 (iii): "electronic goods and equipment which are meant for everyday use are available in universal design." (RPWD Act, 2016)

8.10 **Accessible Website: "Developing Accessible web site and digital documents"** The GR of Government of Maharashtra SamanyaPrashasan Vibhag (Mahiti Tantragyan) No. MATAS 2018/ Pra-k 102/SE-4/39 Mantralay Dated-18th September 2018. In the context of Accessible Technology for persons with disability as per Govt. of India Compliance. This GR consists of digital accessibility requirement specifications and descriptions regarding Text Alternatives, Non-Text Context, Audio Description or Media Alternatives, Adaptations, Use of color contrast, Resize Text, Keyboard Accessibility, Images of the text, Captions Levels, Sensory Characteristics, Headings and Labels, Visual and Audio Captcha which can be converted into accessible format under Section 40 and 42, and Mandatory use of Unicode for regional language. This also consists of a compliance matrix of GIGW- Website General Guidelines. Every University and Higher Education Colleges have to complete this compliance in a time-bound manner and the expenses can be utilized from the disability budget. Online learning*Section 40: "The Central Government shall, in consultation with the Chief Commissioner, formulate rules for persons with disabilities laying down the standards of accessibility for the physical environment, transportation, information and communications, including appropriate technologies and systems, and other facilities and services provided to the public in urban and rural areas."(RPWD Act, 2016)*

8.11 **Teacher and Staff training and awareness on disability** and the RPWD Act 2016 towards inclusion in higher education in preparing lectures/courses content development in accessible format by expert training and using "accessible web site and digital documents "All digital content and learning management system, etc. shall be usable by all by complying to accessibility standards such as WCAG2.1, EPUB accessibility guidelines, Unicode, etc. This is in coherence with NEP 2020. Note: above is applicable to all content and not just for content created specifically for persons with disabilities

Section 39 (d): "provide orientation and sensitization at the school, college, University and professional training level on the human condition of disability

and the rights of persons with disabilities;" (RPWD Act, 2016) & Section 40. Section 47 (b) induct disability as a component for all education courses for schools, colleges and University teachers, doctors, nurses, para-medical personnel, social welfare officers, rural development officers, asha workers, anganwadi workers, engineers, architects, other professionals and community workers;

8.12 **Campus Placements and Inclusive Job Fairs**

a) **Incubation Centres for Skill Development** for Persons with disabilities and internal placement of PWDs in universities as per the government reservation Policy.

b) **Inclusive Job Placement Cell**: The job placement cell should ensure the mode of the interview is accessible by providing equal opportunity options by having inclusion criteria or accessibility criteria to empower the students with disabilities for placements. The job placement agencies have to provide the appointment letter of the job within the period of 60 days of the final selection with accessible job descriptions and clear duties of persons with disabilities.

c) **Equal Opportunity Policy in Employment**: No discrimination on the basis of disability shall be entertained during the selection process. The equal opportunity policy of the recruitment organization or company, coming for job placements shall submit to the university for furnished information and record-keeping to provide equal salary and equal job opportunities for the same job as non-disabled employees.

d) **Job Fairs**: Job Fairs can be organized annually by involving professionals working in the field of inclusive employability and sustainable development.

Section 19. (1): "The appropriate Government shall formulate schemes and programmes including provision of loans at concessional rates to facilitate and support employment of persons with disabilities especially for their vocational training and self-employment. (RPWD Act, 2016)

Section 19 (a): "inclusion of person with disability in all mainstream formal and non-formal vocational and skill training schemes and programmes;" (RPWD Act, 2016)

Section 19 (c): "to ensure that a person with disability has adequate support and facilities to avail specific training;" (RPWD Act, 2016)

Section 19 (d): "exclusive skill training programmes for persons with disabilities with active links with the market, for those with developmental, intellectual, multiple disabilities and autism;" (RPWD Act, 2016)

Section 21. (1): "Every establishment shall notify equal opportunity Policy detailing measures proposed to be taken by it in pursuance of the provisions of this Chapter in the manner as may be prescribed by the Central Government." (RPWD Act, 2016)

e) **University Incubation/innovation Centre and District skill council for PWD Partnership** to create a district skill platform under the university to plan, organise and deliver skill-based courses for Persons with Disability. *Section 47(1)(b) induct disability as a component for all education courses for schools, colleges and University teachers, doctors, nurses, para-medical personnel, social welfare officers, rural development officers, asha workers, anganwadi workers, engineers, architects, other professionals and community workers;(RPWD Act)*

f) **Persons with disability shall be given priority** to develop start-ups under the incubation/innovation centre of the universities. Seed money shall be provided to the PWD by the Incubation/Innovation centre as per their rules

8.13 **Special Schools and Regular Schools -University Bridge program** for Enrolment of Students with Disabilities in University systems with direct enrolment to Higher Education to maintain 5% reservation system. For Example, Students with hearing impairment and Multiple Disabilities do not get admission easily in colleges and/or universities after 10th and 12th standard due to the language and communication barriers. Hence, this provision can facilitate direct enrolment of students with hearing impairment and Multiple Disabilities in Higher Education.

Section 2 (y): "'reasonable accommodation' means necessary and appropriate modification and adjustments, without imposing a disproportionate or undue burden in a particular case, to ensure to persons with disabilities the enjoyment or exercise of rights equally with others;" (RPWD Act, 2016)

Section 2 (s) "person with disability" means a person with long term physical,

mental, intellectual or sensory impairment which, in interaction with barriers, hinders his full and effective participation in society equally with others;(RPWD, Act 2016)

Section 2(m) "inclusive education" means a system of education wherein students with and without disability learn together and the system of teaching and learning is suitably adapted to meet the learning needs of different types of students with disabilities. (RPWD Act, 2016)

Section 17 (e): "to establish adequate number of resources centres to support educational institutions at all levels of school education;" (RPWD Act, 2016)

8.14 **Disability Data Management and Disability Information Portal shall be developed by university/colleges** to update all the information on disability. The quarterly reports may be uploaded on the website/portal with the information on disability. Data of student with disabilities and staff with disabilities shall be maintained by every university/colleges and uploaded on the website regularly.

8.15 **5% reservation for Persons with Disabilities in higher education**. This is applicable to students with disability (GR Dated 27.08.2018; RPWD Act 2016) and recruitment of teachers and staff with disability as per Section 34 of RPWD Act 2016

Section 32. (1): "All Government institutions of higher education and other higher education institutions receiving aid from the Government shall reserve not less than five per cent seats for persons with benchmark disabilities. (RPWD Act, 2016)

Section 34. Reservation (1) Every appropriate Government shall appoint in every Government establishment, not less than four per cent. of the total number of vacancies in the cadre strength in each group of posts meant to be filled with persons with benchmark disabilities of which, one per cent. each shall be reserved for persons with benchmark disabilities under clauses (a), (b) and (c) and one per cent. for persons with benchmark disabilities under clauses (d) and (e), namely:

(a) blindness and low vision;

(b) deaf and hard of hearing;

(c) locomotor disability including cerebral palsy, leprosy cured, dwarfism, acid attack victims and muscular dystrophy;

(d) autism, intellectual disability, specific learning disability and mental illness;

(e) multiple disabilities from amongst persons under clauses (a) to (d)

including deaf-blindness in the posts identified for each disability:

8.16 **E-Learning and Content Development Centers with Accessibility Standards & Resource Center** for Students with Disabilities in Higher Education shall be established in the library for easy and equal access to books and academic resources under Section 40 Accessibility of RPWD Act 2016.Marrakesh Treaty is a treaty signed by GOI for preparing study material in accessible format. This applies also for students with disability with reference to curriculum accessibility. Subjects like Science, Technology, Engineering and Mathematics (STEM) education shall be made accessible using ICT and alternate communication design/ Universal Design and content development team shall be set up in libraries of universities to prepare library books into accessible standards and accessible formats, e-contents to be accessible for all. In addition to that, The University and their colleges shall provide these services on case to case basis as per user's accessibility needs. This further may be structured at the resource centre cum equal opportunity cell facilities as mandatory facilities and provisions in higher education institutes. This includes accessibility facilities for learning of STEM education, The Content Development Centre cum Resource Centre requires to develop the library academic content such as books, journals, in accessibility standards of govt of India norms. All digital content and learning management system, etc. shall be usable by all by complying to accessibility standards such as WCAG2.1, EPUB accessibility guidelines, Unicode, etc. This is in coherence with NEP 2020. Note: above is applicable to all content and not just for content created specifically for persons with disabilities

Section 2 (y): "'reasonable accommodation' means necessary and appropriate modification and adjustments, without imposing a disproportionate or undue burden in a particular case, to ensure to persons with disabilities the enjoyment or exercise of rights equally with others;" (RPWD Act, 2016)

Section 29: Culture and Recreation: The appropriate Government and the local authorities shall take measures to promote and protect the rights of all persons with disabilities to have a cultural life to participate equally with others. Section 29 *(f) redesigning courses in cultural and arts subjects to enable participation and access for persons with disabilities; Section 29(g)developing technology, assistive devices and equipment's to facilitate access and inclusion for persons with disabilities including recreational activities.*

Section 40: Accessibility Norms: "The Central Government shall, in consultation with the Chief Commissioner, formulate rules for persons with disabilities laying down the standards of accessibility for the physical environment, transportation, information and communications, including appropriate technologies and systems, and other facilities and services provided to the public in urban and rural areas." (RPWD Act, 2016)

8.17 Conducting Surveys annually for **Record maintenance of Persons with Disability**. To provide easy Accessibility to classroom, hostel, canteen, playground as per barrier free environment guidelines of govt. of India. (GR Dated 27.08.2018)

Section 22. (1): "Every establishment shall maintain records of the persons with disabilities in relation to the matter of employment, facilities provided and other necessary information in compliance with the provisions of this Chapter in such form and manner as may be prescribed by the Central Government." (RPWD Act, 2016)

Section 2(c): "barrier" means any factor including communicational, cultural, economic, environmental, institutional, political, social, attitudinal or structural factors which hampers the full and effective participation of persons with disabilities in society; Working on barrier free environment" (RPWD Act, 2016)

8.18 Developing '**Centre for Disability Studies'** in universities to develop evidence-based knowledge repository in universities' curriculum on disability theory, needs and diverse areas of disability and suggest recommendations.

g) *Section 47 (2): "All Universities shall promote teaching and research in disability studies including establishment of study centres for such studies." (RPWD Act, 2016)* *Section*

Section 47(1)(b) induct disability as a component for all education courses for schools, colleges and University teachers, doctors, nurses, para-medical personnel, social welfare officers, rural development officers, asha workers, anganwadi workers, engineers, architects, other professionals and community workers;(RPWD Act)

Section 39 (f): "ensure that the rights of persons with disabilities are included in the curriculum in Universities, colleges and schools. "(RPWD Act, 2016)

8.19 **Accessible Sports** for Students with Disability in the universities/ higher education. Sports for students with disability shall be organized within the sports events of the university and also in the annual sports day and various recreational events. For

example, 'Divyang Kala Mohatsav' Sports Activities Blind Cricket, Blind Chess matches shall be held every year as Innovative Annual Divyang Sports event and Divyang IPL Blind cricket matches, Paralympic matches, Wheelchair Criket,This shall be played in inclusive sports events within university annual sports activities and also be held as special Olympics to spread awareness on talents of Disabled. Play ground accessibility shall be designed by university civil engineer with barrier free guidelines of GOI, Under Khel Abhiyaan of GOI the playground/ sports stadium of university/college shall be designed with accessible norms with special features to allow students with disability to play and do every day practice of wheel chair cricket, wheel chair basketball or any games for persons with disability. .World class sports curriculum shall be developed in university under physical education department under FIT India Movement with facility of international sports equipment's for disabled. Students shall be allowed to practice on weekends to participants in world tournaments and University Can provide the sports equipment free of cost to play to encourage disabled and non-disabled play and learn together towards inclusion. National Sports Champions Students with disability shall be provided Sports scholarship in terms of travel cost, stay cost, DA to play for national level. They shall be allowed to travel in India and abroad to participate in National and International Tournaments/sports events and academic recognition as S.T.A.R awards(Student with Disability. Talent. Award. Recipient) fully funded by University/Colleges during his studies in University campus to spread the spirit of fitness and inclusion under Fit India Movement..

Section 30 (a): "Restructure courses and programmes to ensure access, inclusion and participation of persons with disabilities in all sporting activities;" (RPWD Act, 2016)

8.20 **Buddy or Peer Support System and Volunteer Program** in the classroom ecosystem where the students with and without disability are studying together. The peer support system is where all the peers support academic and non-academic activities of students with disability such as the note taking, class notes, practical, and any other for promoting positive development of students with disability with consent of student with disability accordingly.

Section 39 (a): "promote values of inclusion, tolerance, empathy and respect for diversity;" (RPWD Act, 2016)

8.21 **University Physical and Mental Wellbeing Program** along with a counselling Centre. Telephonic counselling and crisis intervention facilities shall be developed for positive

mental health of students (Fit India Movement inspired Yoga and Meditation Centre's, Happiness & Compassion Curriculum, Vipassana Centre and Mental Health wellbeing programme using Music, Dance Movement therapy, Peace Building innovative talent platforms to dialogue on disability, depression, human differences such as Story Telling in Mehfil, Kalamohotsav, developing Fit India Innovation Programme with fitness competitions of sports to promot human spirit to promote humanity and happiness, Develop online & telephonic counselling). Students Peer Counsellors, Mentorship with NSS students with Buddy programme *Section 47.1(b) induct disability as a component for all education courses for schools, colleges and University teachers, doctors, nurses, para-medical personnel, social welfare officers, rural development officers, asha workers, anganwadi workers, engineers, architects, other professionals and community workers; (RPWD Act 2016)*

8.22 **Access to voting** as Govt of India Norms for students with disabilities during students elections conducted at the universities.

Section 16 (vii): "monitor participation, progress in terms of attainment levels and completion of education in respect of every student with disability;"(RPWD Act, 2016)

Section 11: "The Election Commission of India and the State Election Commissions shall ensure that all polling stations are accessible to persons with disabilities and all materials related to the electoral process are easily understandable by and accessible to them".(RPWD Act, 2016)

8.23 **(Course Content with Accessibility Standards) Marrakesh Treaty** for preparing study material in accessible format for students with disability with reference to curriculum accessibility. Science, Technology, Engineering and Mathematics (STEM) education shall be made accessible using ICT and alternate communication design/ Universal Design. The University and their colleges shall provide these services on case to case basis and also under the resource centre cum equal opportunity cell as mandatory facilities and provisions in higher education. This includes accessibility facilities for STEM education. The curriculum of Engineering Colleges/ STEM Education shall be made accessible for persons with print disability, visual impairment, learning disabilities, multiple disabilities and other disabilities as scheduled in RPWD 2016 by making the academic resources and science laboratories accessible through assistive devices, digital solutions and/or alternative and augmentative communication to enable the students with disability to carry out all projects in an equitable manner. (GR Dated

04.03.2017)

Section 2 (y): "'reasonable accommodation' means necessary and appropriate modification and adjustments, without imposing a disproportionate or undue burden in a particular case, to ensure to persons with disabilities the enjoyment or exercise of rights equally with others;" (RPWD Act, 2016)

Section 47 (1)(b) induct disability as a component for all education courses for schools, colleges and University teachers, doctors, nurses, para-medical personnel, social welfare officers, rural development officers, asha workers, anganwadi workers, engineers, architects, other professionals and community workers;

Section 40: Accessibility: "The Central Government shall, in consultation with the Chief Commissioner, formulate rules for persons with disabilities laying down the standards of accessibility for the physical environment, transportation, information and communications, including appropriate technologies and systems, and other facilities and services provided to the public in urban and rural areas." (RPWD Act, 2016)

8.24 **Swachh Bharat Abhiyaan** shall be also implemented incoherence of cleanliness in PwD friendly toilets[4].

8.25 Persons with Disabilities, **'Disability Certificate'** as per the government of India norms will qualify for benefits under the above disability Policy in higher education. If person with disability do not have disability certificate, the university may provide 9 months period to avail the disability certificate and till that time civil surgeon certificate or any govt hospital certificate may be used as provisional certificate to get the disability services.

8.26 The **Grievance Redressal Mechanism** under the disability policy will constitute the head of the institution, equal opportunity cell, accessibility committee and internal committee for students with disabilities. The grievance may be addressed with the decision of the vice-chancellor/principal of the institute as the highest authority. In case, the grievance is not addressed at the institute level within 90 days the matter can be reported to state disability commissioner.

---

[4] Recommended by Solicitor, Kanchan Pamnani, Mumbai High Court

above Section 8,9- I Access Rights Mission Policy Guidelines & **Disability Inclusion Policy& its Implementation Mechanism -** Recommended by Dr Vaishali Kolhe, TISS, Mumbai

Section 23. (1): "Every Government establishment shall appoint a Grievance Redressal Officer for the purpose of section 19 and shall inform the Chief Commissioner or the State Commissioner, as the case may be, about the appointment of such officer." (RPWD Act, 2016)

8.27 **Equal Opportunity Cell, Scholarships, Schemes and Resource Centre for the student with disabilities** shall be equipped with all resources in Universities & Higher Education Institutions. This shall be facilitated by informing all teachers to assess the key requirements of each student with disability in their classroom and fill Template 1 and Template 2 of this policy by taking accessibility statement of student with disability and submit one copy of template 1 and 2 to EOC, copy to HOD and copy to Exam Controller and Each teacher having students with disability ensures that with coordinaton with Exam controllers that the student's exam specific needs are met in exam and exam centres. The teacher, HOD, Director Student Welfare, Exam Controller, University Registrar are key stakeholders responsible to ensure that individual's accessibility needs of each 21 types of disability is addressed by university at classroom and exams. HOD's will ensure that teachers develop e-resources for students with disabilities i.e. class notes, create notes banks of every subject through the course teacher, e-resource. Accessibility of Subjects like Maths and Science subjects and other Engineering and Medical College Subjects shall be made accessible to Students with Disability with help of Artificial Intelligence, Apps and Accessible devices, website and e-document technology. Provision of remedial coaching, examination requirements, reader-writer shall be ensured by each course teacher using budgetary provision from disability budget and HOD, Dean and Principal of College. HOD shall ensure Every department, one faculty shall be in charge of implementing the above and ensuring the note banks and reference books in e-copy shall be maintained in the library. All digital content and learning management system etc. shall be usable by all by complying to accessibility standards such as WCAG2.1, EPUB accessibility guidelines, Unicode, etc. This is in coherence with NEP 2020. Note: above is applicable to all content and not just for content created specifically for persons with disabilities and in coherence with NEP 2020 recognizes equal access of all including disability. **All Govt of India disability schemes, Scribe Services, Scholarships, Overseas Scholarships for SWD shall be implemented by EOC in coordination with administration dept, Admission dept, Ground level Implementation Committee.**

Section 2 (y): "'reasonable accommodation' means necessary and appropriate

modification and adjustments, without imposing a disproportionate or undue burden in a particular case, to ensure to persons with disabilities the enjoyment or exercise of rights equally with others;" (RPWD Act, 2016)

Section 3. (1): "The appropriate Government shall ensure that the persons with disabilities enjoy the right to equality, life with dignity and respect for his or her integrity equally with others." (RPWD Act, 2016)

Section 21. (1): "Every establishment shall notify equal opportunity Policy detailing measures proposed to be taken by it in pursuance of the provisions of this Chapter in the manner as may be prescribed by the Central Government." (RPWD Act, 2016)

8.28 **Employees with Disability** (Permanent and Contractual): Teachers, Staff, class IV staff, Staff under Teaching, Non-Teaching, Administration staff in Higher Education. The Selection Committee for recruitment of person with disability in universities/colleges shall have representation of person with disability as member of selection committee, preferably from legal background, for appropriate selection of the post for person with disability following reservation of 5% norms in recruitment.

Section 20. (1): "No Government establishment shall discriminate against any person with disability in any matter relating to employment: Provided that the appropriate Government may, having regard to the type of work carried on in any establishment, by notification and subject to such conditions, if any, exempt any establishment from the provisions of this section." (RPWD Act, 2016)

Section 20. (2): "Every Government establishment shall provide reasonable accommodation and appropriate barrier free and conducive environment to employees with disability." (RPWD Act, 2016)

Section 20. (3): "No promotion shall be denied to a person merely on the ground of disability." (RPWD Act, 2016)

Section 20. (4): "No Government establishment shall dispense with or reduce in rank, an employee who acquires a disability during his or her service." (RPWD Act, 2016)

33. Identification of posts for reservation. —The appropriate Government shall— (i) identify posts in the establishments which can be held by respective category of persons with benchmark disabilities in respect of the vacancies reserved in accordance with the provisions of section 34; (ii) constitute an expert committee with representation of persons with benchmark disabilities for identification of

such posts; (RPWD Act 2016)

Section 34. Reservation (1) Every appropriate Government shall appoint in every Government establishment, not less than four per cent. of the total number of vacancies in the cadre strength in each group of posts meant to be filled with persons with benchmark disabilities of which, one per cent. each shall be reserved for persons with benchmark disabilities under clauses (a), (b) and (c) and one per cent. for persons with benchmark disabilities under clauses (d) and (e), namely:

(a) blindness and low vision;

(b) deaf and hard of hearing;

(c) locomotor disability including cerebral palsy, leprosy cured, dwarfism, acid attack victims and muscular dystrophy;

(d) autism, intellectual disability, specific learning disability and mental illness;

(e) multiple disabilities from amongst persons under clauses (a) to (d) including deaf-blindness in the posts identified for each disability:

Provided that the reservation in promotion shall be in accordance with such instructions as are issued by the appropriate Government from time to time. (RPWD. Act, 2016)

8.29 **Blood related disabilities scheduled in the RPWD Act 2016 such as Sickle Cell Disease, Haemophilia, Thalassemia and any other chronic disability**: Appropriate medical facilities and emergency services shall be provided by the higher education institutions during the time of their studies in the institutions. The blood related disorders require specific care and life support services; hence, this may enable the student with disability to study better during the enrolment in the campus. The cost of the emergency medical services will be taken care by the institution from the disability budget. This can also be taken care under the medical insurance scheme issued for students at the university/college level or from the medical facilities and services provisions under university campus. *Section25(1&2).Healthcare: (1) The appropriate Government and the local authorities shall take necessary measures for the persons with disabilities to provide,— Section 25 (2): The appropriate Government and the local authorities shall take measures and make schemes or programmes to promote healthcare and prevent the occurrence of disabilities and for the said purpose shall— Section 25,(2)(i): healthcare during the time of natural disasters and other situations of risk;Section25 (2)(j):essential medical facilities for life saving emergency treatment and procedures.*

8.30. Foundation Courses for facilitating inclusion (Disability Inclusion Foundation Courses);

a) Foundation Course in 'Introduction to Sign Language' shall be introduced for all students studying in the university.

b) Foundation Course in 'Introduction to Braille script 'shall be introduced for all students studying in the university.

c) Foundation Course in 'Introduction to Disability Studies 'shall be introduced for all students studying in the university.

d) Foundation Course in 'Introduction to sports and disability' shall be introduced for all students studying in the university.

Section 39. (2f): "ensure that the rights of persons with disabilities are included in the curriculum in Universities, colleges and schools." (RPWD Act, 2016)

Section 47. (1b): "induct disability as a component for all education courses for schools, colleges and University teachers, doctors, nurses, para-medical personnel, social welfare officers, rural development officers, ASHA workers, Anganwadi workers, engineers, architects, other professionals and community workers." (RPWD Act, 2016)

Section 47. (2): "All Universities shall promote teaching and research in disability studies including establishment of study centres for such studies." (RPWD Act, 2016)

9. Disability Inclusion Policy& its Implementation Mechanism:

9.1. State Implementation Body

State Apex Monitoring Body consisting of Subject Experts and Legal experts appointed by the Department of Higher and Technical Education and Directorate of Higher Education The drafting committee of this policy will be the state committee work with Directorate of Higher Education as Monitoring Body.

9.2. University Implementation Body & Authorities

a) University Disability Inclusion & Accessibility Committee nominated by VC/Registrar.

b) University /College Internal Committee as per UGC/Equal Opportunity Cell.

c) Teacher's Curriculum Accessibility Committee consisting of each department HOD or nominated teachers to develop individualized education plan & pedagogy adaptations, Shadow learning using classroom inclusion pedagogy.

d) Library Resource Centre with 5-10 Computers with assistive devices and Sugmamaya Pustakalaya, Notes Banks. 'Book Share program' and Library books

conversion in accessible format & available to any student with disability.

e) Buddy and Volunteer as reader and writer list for the day to the functioning of students with disability in every classroom and quarterly report shall be prepared by HOD of each department regarding progress made.

f) Grievance Redressal Committee for PWD as nominated by Head of the institution with the representation of SWD

g) Appointment of professional degree holders in Disability Studies at University to facilitate inclusive practices with students with disability, training of stakeholders and the implementation of the policy framework with proper documentation skills, knowledge, and subject expertise to work with different type of Disabilities as per the RPWD Act. Quarterly Meetings can be organised by them with all the stakeholders of the university. Section 44: Mandatory observance of accessibility norms: (1) No establishment shall be granted permission to build any structure if the building plan does not adhere to the rules formulated by the Central Government under section 40. Accessibility norms.

9.3. The Disability University Policy Register for Record Keeping

Disability University Quarterly Register to record all activities on quarterly basis as per Supreme Court landmark judgement of Justice A.K Sikri dated 15.12.2017 and Honorable VC and Registrar will submit it to Directorate Higher Education.

9.4. Ground level Policy Operationalizing Mechanism

a) **I-Access Admissions:** In higher education, from admission onwards, persons with disabilities face problems of access and inclusion. Both access and inclusion are legal processes reflected in the fulfillment of the conditions of admission and then of the conditions for preferential/need-based treatment suited to their disability vis a vis the students without disability. Hence, there should be a legal services wing to help the students with disabilities to explain to them the conditions, how to fulfill these in terms of documents, the authentication of the documents and then how and where to submit these. One of the key recommendations that Prospectus of the institution shall be made accessible for the students with Disabilities as a mandatory requirement which shall be available on the institute's website.

> *Section 16 (iv): "provide necessary support individualized or otherwise in environments that maximize academic and social development consistent with the goal of full inclusion; (RPWD Act, 2016)*

b) **I-Access Classroom:**

(i) All digital content and learning management system, etc. shall be usable by all by complying to accessibility standards such as WCAG2.1, EPUB accessibility guidelines, Unicode, etc. This is in coherence with NEP 2020. Wherever required, Teachers in their regular curriculum should make adaptations as per the Individualized needs of students with disability made adaptation using reasonable accommodation. Implementation of the GR dated 27.8.2018 should be made in the classroom as well.

Section 16 (iv): "provide necessary support individualized or otherwise in environments that maximize academic and social development consistent with the goal of full inclusion; (RPWD Act, 2016)

Section 16 (vii): "monitor participation, progress in terms of attainment levels and completion of education in respect of every student with disability;" (RPWD Act, 2016)

This will be operationalized by equal participation of every teacher of university/College/Department who has a student with disability in their class. He/she will prepare inclusion criteria on weekly basis. For this the teacher can avail the accessibility statement of student with disability to make changes as per his/her sensory needs. Teacher shall document each class adaptations done in their classroom, in their lecture plan, to demonstrate the measures taken to understand needs of students with disability, adaption of an inclusive pedagogy by teacher and assist to develop the subject wise accessible curriculum in the University.

Under Section 2 (m): "inclusive education" means a system of education wherein students with and without disability learn together and the system of teaching and learning is suitably adapted to meet the learning needs of different types of students with disabilities" (RPWD Act, 2016)

Under Section 2 (r): "person with benchmark disability" means a person with not less than forty per cent. of a specified disability where specified disability has not been defined in measurable terms and includes a person with disability where specified disability has been defined in measurable terms, as certified by the certifying authority." (RPWD Act, 2016)

Section 40: Accessibility :"The Central Government shall, in consultation with the Chief Commissioner, formulate rules for persons with disabilities

laying down the standards of accessibility for the physical environment, transportation, information and communications, including appropriate technologies and systems, and other facilities and services provided to the public in urban and rural areas."(RPWD Act, 2016)

(ii) Each Curriculum with Inclusion Criteria and Accessibility Statement: Each subject/Course curriculum shall be structured and designed with the teaching methodology and subject content in accessible format (example E copy of each subject) by including the sensory needs of students with disability. The same inclusion criteria may be developed for exams and assessments by including Accessibility Statement of Student with Disability based on his sensory needs for example, if a student with low vision asks for a larger font size Question Paper/Class Notes of 20 size Arial font. Then the teacher can consider this as a sensory need of student with low vision under inclusion criteria and provide the larger size question paper/Class Notes facility. The practical/practice-based component of the course shall also include the Sensory Needs of students with disability as per the Accessibility Statement expressed by each student with disability for equal access to learning in classroom. The Accessibility Statement is based on sensory needs expressed by each student with disability shall be considered to develop the above inclusion criteria. **'Inclusion Criteria' is developed through the Participatory Pedagogy of the Teacher and Student with disability together through considering Student's Accessibility Statement in bringing the inclusion process within the classroom ecosystem of Higher Education** by acknowledging the inclusion narratives of students with disabilities. This will be helpful for teachers to get clarity and insights into the sensory needs of each students with disability within their classroom and hence, may be considered as 'Inclusion Criteria' to implement the UNCRPD framework of 'Nothing about us, Without us' in higher education. This 'Inclusion Criteria' of each course curriculum will be prepared by each course teacher by inclusion of Accessibility Statement/needs of students with disability under their course plan with specific changes and adaptations done in the course under section of 'Reasonable Accommodation' of the RPWD Act, 2016.The 'Curriculum Inclusion Criteria' shall be submitted by each course teacher in a descriptive note to the Head of the Department (HOD) on

weekly basis and thereafter, the HOD will submit it to the resource centre and/or equal opportunity cell on Monthly basis. These monthly reports will be part of the Disability Quarterly report on Inclusion and Accessibility of the University/colleges.

Section 16 (iv): "provide necessary support individualized or otherwise in environments that maximize academic and social development consistent with the goal of full inclusion; (RPWD Act, 2016)

Section 2 (y): "'reasonable accommodation' means necessary and appropriate modification and adjustments, without imposing a disproportionate or undue burden in a particular case, to ensure to persons with disabilities the enjoyment or exercise of rights equally with others;" (RPWD Act, 2016)

Section 40: Accessibility :"The Central Government shall, in consultation with the Chief Commissioner, formulate rules for persons with disabilities laying down the standards of accessibility for the physical environment, transportation, information and communications, including appropriate technologies and systems, and other facilities and services provided to the public in urban and rural areas."(RPWD Act, 2016)

c) **I-Access Awareness:** Awareness & Facilitating inclusive culture with Peers and all stakeholders of the university ecosystem till grass root level employees. This will be operationalized by Student Union and Equal opportunity Cell.

Section 39. (1): "The appropriate Government, in consultation with the Chief Commissioner or the State Commissioner, as the case may be, shall conduct, encourage, support or promote awareness campaigns and sensitization programs to ensure that the rights of the persons with disabilities provided under this Act are protected."(RPWD Act, 2016)

d) **I-Access Audits:** ICT, Innovative steps, Access Audit and Diversity. Under "universal design" means the design of products, environments, program, and services to be usable by all people to the greatest extent possible, without the need for adaptation or specialized design and shall apply to assistive devices including advanced technologies for a particular group of persons with disabilities.*" Section 2(ze), RPWD Act, 2016) Also under ICT Under Section 2(n): "information and communication technology" includes all services and innovations relating to information and communication, including telecom services, web-based services,*

electronic and print services, digital and virtual services." (RPWD Act, 2016) This will be operationalized by civil engineers and estate managers, related experts with the campus development department.

e) **I-Access Buddy:** Peers volunteer program as buddies for day to day functioning towards independence. This will be operationalized by each head of department or concerned teacher working in the volunteer program for disability.

Section 39 (a): "promote values of inclusion, tolerance, empathy and respect for diversity;" (RPWD Act, 2016)

f) **I-Access Exam**: All the examination halls shall be accessible to students with disabilities with specific provisions as per their disability category mentioned in the GR annexed dated 04.03.2017. Accessible/E-hall tickets shall be provided to students with disabilities to ensure accessibility and easy access. The Scribes facilities shall be ensured as per GOI norms. The exam controllers of each university and colleges shall ensure facilities and disability-specific provisions for the 21 types of students with disability as per directions of GR dated 04.03.2017. This will be implemented by Exam controllers and administration authorities and staff for all the exams section of University/College.

Section 17 (i): "to make suitable modifications in the curriculum and examination system to meet the needs of students with disabilities such as extra time for completion of examination paper, facility of scribe or amanuensis, exemption from second and third language courses;(RPWD Act, 2016)

Definitions of 21 types of Disability scheduled in Act are as follows:

Section2(zc): SPECIFIED DISABILITY constitutes 21 types of disabilities as per the RPWD Act.

1. Physical disability. —

A. ***Locomotor disability*** *(a person's inability to execute distinctive activities associated with movement of self and objects resulting from affliction of musculoskeletal or nervous system or both), including—*

(a) ***"leprosy cured person****" means a person who has been cured of leprosy but is suffering from— (i)loss of sensation in hands or feet as well as loss of sensation and paresis in the eye and eye-lid but with no manifest deformity; (ii)manifest deformity and paresis but having sufficient mobility in their hands and feet to enable them to engage in normal*

economic activity; (iii)extreme physical deformity as well as advanced age which prevents him/her from undertaking any gainful occupation, and the expression "leprosy cured" shall construed accordingly;

(b) ***"cerebral palsy"*** *means a Group of non-progressive neurological condition affecting body movements and muscle coordination, caused by damage to one or more specific areas of the brain, usually occurring before, during or shortly after birth;*

(c) ***"dwarfism"*** *means a medical or genetic condition resulting in an adult height of 4 feet 10 inches (147 centimeters) or less;*

(d) ***"muscular dystrophy"*** *means a group of hereditary genetic muscle disease that weakens the muscles that move the human body and persons with multiple dystrophy have incorrect and missing information in their genes, which prevents them from making the proteins they need for healthy muscles. It is characterised by progressive skeletal muscle weakness, defects in muscle proteins, and the death of muscle cells and tissue;*

(e) ***"acid attack victims"*** *means a person disfigured due to violent assaults by throwing of acid or similar corrosive substance.*

B. Visual impairment—

(a) ***"blindness"*** *means a condition where a person has any of the following conditions, after best correction—*

(i) total absence of sight; or

(ii) visual acuity less than 3/60 or less than 10/200 (Snellen) in the better eye with best possible correction; or

(iii) limitation of the field of vision subtending an angle of less than 10 degree.

(b) ***"low-vision"*** *means a condition where a person has any of the following conditions, namely: —*

(i) visual acuity not exceeding 6/18 or less than 20/60 up to 3/60 or up to 10/200 (Snellen) in the better eye with best possible corrections; or

(ii) limitation of the field of vision subtending an angle of less than 40 degree up to 10 degree.

C. ***Hearing impairment****—*

(a) "deaf" means persons having 70 DB hearing loss in speech

frequencies in both ears;

(b) "hard of hearing" means person having 60 DB to 70 DB hearing loss in speech frequencies in both ears;

D. ***"speech and language disability****" means a permanent disability arising out of conditions such as laryngectomy or aphasia affecting one or more components of speech and language due to organic or neurological causes.*

2. ***Intellectual disability****, a condition characterised by significant limitation both in intellectual functioning (reasoning, learning, problem solving) and in adaptive behaviour which covers a range of every day, social and practical skills, including—*

(a) ***"specific learning disabilities****" means a heterogeneous group of conditions wherein there is a deficit in processing language, spoken or written, that may manifest itself as a difficulty to comprehend, speak, read, write, spell, or to do mathematical calculations and includes such conditions as perceptual disabilities, dyslexia, dysgraphia, dyscalculia, dyspraxia and developmental aphasia;*

(b) ***"autism spectrum disorder"*** *means a neuro-developmental condition typically appearing in the first three years of life that significantly affects a person's ability to communicate, understand relationships and relate to others, and is frequently associated with unusual or stereotypical rituals or behaviours.*

3. Mental behaviour, —

"mental illness*" means a substantial disorder of thinking, mood, perception, orientation or memory that grossly impairs judgment, behaviour, capacity to recognise reality or ability to meet the ordinary demands of life, but does not include retardation which is a condition of arrested or incomplete development of mind of a person, specially characterised by sub normality of intelligence.*

4. Disability caused due to—

(a) ***chronic neurological conditions****, such as—*

(i) ***"multiple sclerosis****" means an inflammatory, nervous system disease in which the myelin sheaths around the axons of nerve cells of the brain and spinal cord are damaged, leading to demyelination and*

affecting the ability of nerve cells in the brain and spinal cord to communicate with each other;

(ii) ***"Parkinson's disease"*** *means a progressive disease of the nervous system marked by tremor, muscular rigidity, and slow, imprecise movement, chiefly affecting middle-aged and elderly people associated with degeneration of the basal ganglia of the brain and a deficiency of the neurotransmitter dopamine. (b) Blood disorder—*

(i) ***"haemophilia"*** *means an inheritable disease, usually affecting only male but transmitted by women to their male children, characterised by loss or impairment of the normal clotting ability of blood so that a minor would may result in fatal bleeding.*

(ii) ***"thalassemia"*** *means a group of inherited disorders characterised by reduced or absent amounts of hemoglobin.*

(iii) ***"sickle cell disease"*** *means a hemolytic disorder characterised by chronic anemia, painful events, and various complications due to associated tissue and organ damage; "hemolytic" refers to the destruction of the cell membrane of red blood cells resulting in the release of hemoglobin.*

5. ***Multiple Disabilities*** *(more than one of the above specified disabilities) including deaf blindness which means a condition in which a person may have combination of hearing and visual impairments causing severe communication, developmental, and educational problems.*

6. Any other category as may be notified by the Central Government.

g) **I-Access Books, Academic Resources & Library**: Library level accessibility in terms of Library building, space for reading, accessing books, building accessibility, books accessibility and Converting books and academic resources in an accessible format. Academic resources consist of books, journals, class notes and any other as per the academic requirement of students, this will be operationalized by Librarian.

Section 2 (y): "'reasonable accommodation' means necessary and appropriate modification and adjustments, without imposing a disproportionate or undue burden in a particular case, to ensure to persons with disabilities the enjoyment or exercise of rights equally with others;" (RPWD Act, 2016)

Section 40: Accessibility: "The Central Government shall, in consultation with the Chief Commissioner, formulate rules for persons with disabilities laying down the standards of accessibility for the physical environment, transportation, information and communications, including appropriate technologies and systems, and other facilities and services provided to the public in urban and rural areas." (RPWD Act, 2016)

Section 42: "The appropriate Government shall take measures to ensure that, —" (RPWD Act, 2016)

Section 42(i): "all contents available in audio, print and electronic media are in accessible format;" (RPWD Act, 2016)

Section 42 (ii): "persons with disabilities have access to electronic media by providing audio description, sign language interpretation and close captioning;" (RPWD Act, 2016)

Section 42 (iii): "electronic goods and equipment which are meant for everyday use are available in universal design." (RPWD Act, 2016)

h) **Legal Services**[5]: There should be a legal services wing to help the students with disabilities to explain to them the admission conditions, how to fulfil these in terms of documents, the authentication of the documents and then how and where to submit these at the time of admission. The legal services wing can be manned by law teachers from the nearest law school/university/department or the district legal services authorities under the Legal Services Authorities Act. The law students may act as paralegals assisting the law teachers and lawyers from the district legal services authority working for people with disabilities. The availability of legal services should be put into the prospectus for admission and for other facilities mentioned above to bring awareness and relief.

Section. 16 (i): "admit them without discrimination and provide education and opportunities for sports and recreation activities equally with others;" (RPWD Act, 2016)

Section 16 (iv): "provide necessary support individualized or otherwise in environments that maximize academic and social development consistent with the goal of full inclusion; (RPWD Act, 2016)

i) **Punishment for fraudulently** availing any benefit meant for persons with

[5] Recommended by Prof. Krishan Mahajan, Advocate, Supreme Court of India.

benchmark disabilities. The Legal Services Wing will take the cognizance and monitor the same in cases of duplicate or false certificates. The matter will be further reported to the state disability commissioner for further decisions.

Section 91: "Whoever, fraudulently avails or attempts to avail any benefit meant for persons with benchmark disabilities, shall be punishable with imprisonment for a term which may extend to two years or with fine which may extend to one lakh rupees or with both."(RPWD Act, 2016)

j) **Misconduct Redressal Mechanism**[6]: The second necessary unit needed in each higher education establishment is for dealing with misconduct by Persons with Disabilities. If they are given rights as persons with disability then they also have duties not to misuse or abuse these rights. In case there is misuse and/or abuse then the unit should be empowered to issue any of the following after notice to the person with disability concerned, hearing him,/her and if the facts of misconduct are credible or found true then an appropriate proportionate penalty may be imposed. Misconduct would be any immoral behavior (sexually colored remarks, foul, sexual language, sexual threat, threat or aggression), socially unacceptable behavior (like false and/or frivolous complaints, instigation to violence, shouting and disturbing the peace), behavior in violation of the law (for example criminal law concerning women or damaging public property) or behavior which brings the institution/establishment into disrepute. The proportionate penalty would range from a warning, censure with or without fine to compensation payment and even dismissal from the institution if necessary. The penalty has to be accompanied by counseling and any psychological/psychiatric treatment that may be needed. This unit, therefore, must be constituted to include persons with empathy, experience, and professionalism so as to be able to judiciously draw the line between honest dissent and ulterior dissent.

Section 91: "Whoever, fraudulently avails or attempts to avail any benefit meant for persons with benchmark disabilities, shall be punishable with imprisonment for a term which may extend to two years or with fine which may extend to one lakh rupees or with both." (RPWD Act, 2016)

9.5. A. Ground level Policy Implementation Mechanism/Accessibility Committee: aims

[6] Recommended by Prof. Krishan Mahajan, Advocate, Supreme Court of India.

to work in coordination with all stakeholders: I .*Constitutes Equal Opportunity Heads of University/Colleges, HODS, Librarians, Class Teachers/Subject Teachers with Student with Disability, Finance Head, Exam Controllers, Administration Deputy Registrars, Director Student Welfare, Civil and Public works department Engineers, Architects experts in Barrier Free Environment, Computer IT Division head, Website In charge of University/College, Library Head, Accessibility expert from Sugmaya Pustakalaya and DAISY forum of India, Content Development Department of DAISY forum of India, Disability Studies expert. Admission Dept head, Education Department Board of Studies Chairman, Students with Disabilities, II. Overall head of this committee is Registrar of University and Principal of College ensuring needs are fulfilled using Disability Budget of 5% of Total budget and equal access to Students with Disability are provided in online and offline learning in Participation with each other.III.. whats app group of all above committee members may facilitate fast track problem solving & innovative solution to deliver effective outcome to benefit SWD.*

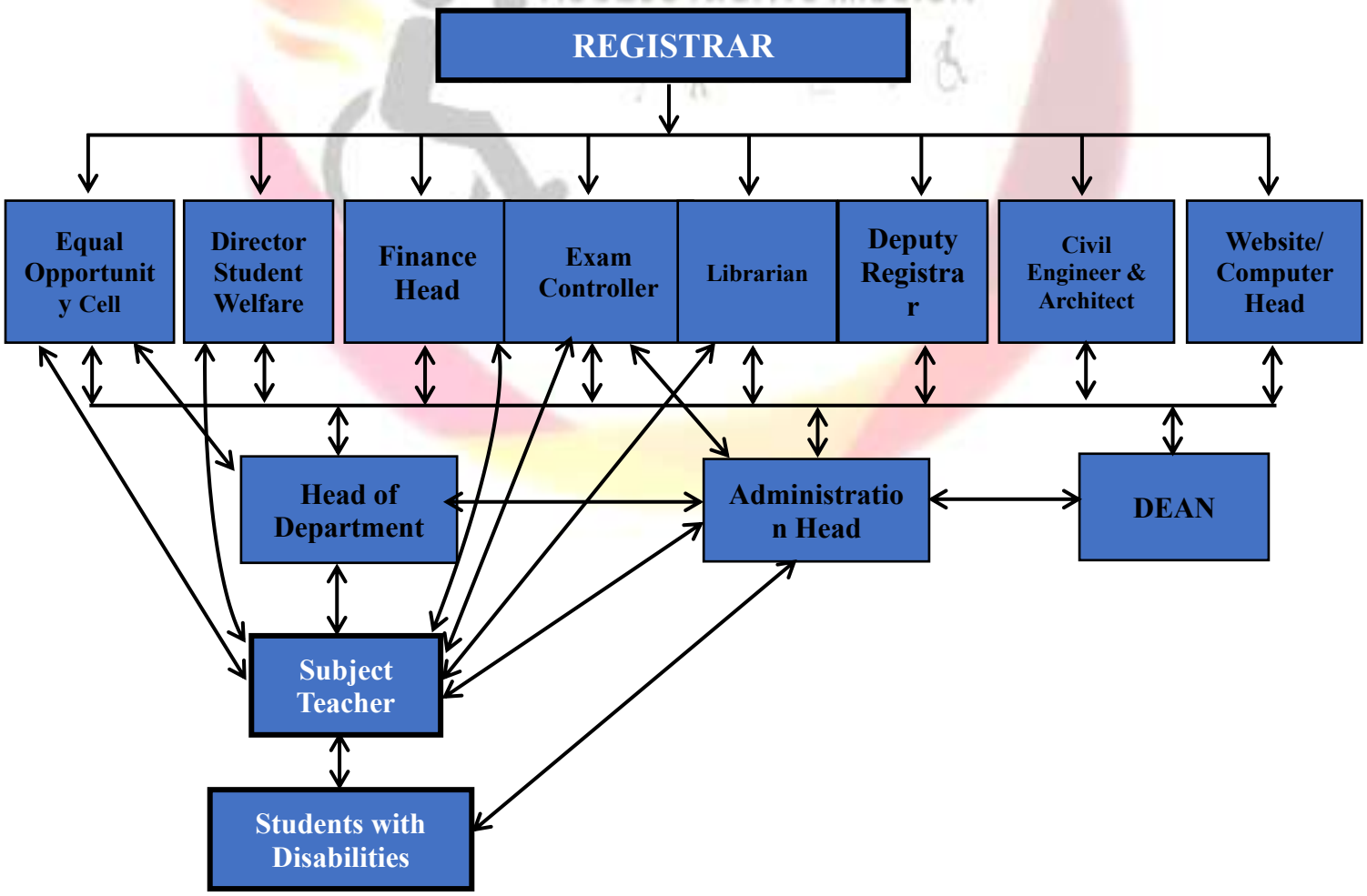

Figure: 9.5 Ground level Policy Implementation Mechanism/Accessibility Committee

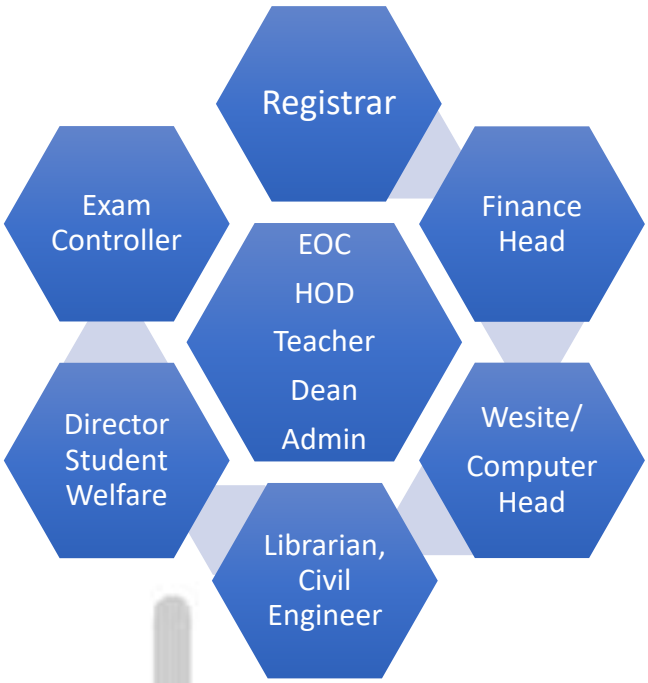

IV. Minutes of meeting shall be submitted to Registrar by Head of Departments, Equal opportunity Cell Head, Finance Head, Administration Head, Library Head, Exam controller head, Director Student welfare. Others members mentioned above will be equally responsible to submit necessary documents to EOC Head as per his/her instructions from time to time. V. The Disability Inclusion Quarterly report shall be submitted by University Registrar to The Director, Directorate of Higher Education and copy to I Access Rights Mission TISS.

9.5 B. Role of Ground level Policy Implementation Mechanism/Accessibility Committee

1. Registrar/Principal is Head of the University ground level Implementation Mechanism/Accessibility committee will develop monthly action plan as per requirement and implement the action plan using disability budget in consultation with Finance Head, EOC, Course Teachers & SWD.
2. EOC Coordinates all sections 8.1 to 8.30 and Sections 9 with Ground level Policy Implementation Mechanism/Accessible Committee as given in above organogram, where each member is equally responsible to implement the sections from sections 8.1 to 8.30 and sections 9 based on their concerned duties of the department and develop facilities and provisions for Students with Disability with records. The Ground level Implementation & Accessiblility Committee includes EOC, Director Student Welfare, Librarian, Finance head, Exam Controller, Librarian, Civil Engineer, Architect, Computer Head, Website head, Administration head to facilitate and provide necessary/need based services to persons with disability in time bound manner. Finally, the Registrar's office with EOC, Director Students Welfare and Exam Controller will prepare the

Quarterly report Template 5 of this policy in every three months period.

3. *Overall head of this committee is Registrar of University and Principal of College ensuring needs are fulfilled using Disability Budget of 5% of Total budget and equal access to Students with Disability (SWD) are provided in online and offline learning in Participation with each other.*
4. *whats app group of all above committee members may facilitate fast track problem solving & innovative solution to deliver effective outcome to benefit SWD.*
5. HoD and Dean ensuring that each department services are reached to the Person with disability and monitor implementation of services under section 8.6. 8.7, 8.11,8.12,8.16, 8.29
6. EOC/Centre for Disability Studies can implement Foundation Courses as Sec 8.30 and 8.11
7. HOD will keep the department record of student with disability services provided by University of his/her respective department. Also ensure that services provided to student during teaching, online learning, e-books, classnotes and exam provisions reaches to student with disability in collaboration with course teacher as per student accessibility statement Template 1 & 2. The HOD will bridge the gaps between Student with Disability & Teacher, Library services & facilitate implementation of Section 9.4 (a, b, e, f) in the respective course teacher in their respective classroom: I Access Classroom, Buddy system, I Access Admissions, I Access Exams are implemented in their respective department effectively in coordination with Dean, EOC, Exam Controller with records. A copy of work done is submitted to EOC and Registrar's office for the purpose of quarterly report.
8. Every Course/Subject Teacher having Student with Disability in their class will coordinate with ground level mechanism authorities (i.e. Librarian, Finance, Exam Controller, Computer Head, Administration) with flexibility or directly whenever required to provide necessary/need based services to persons with disability under section 8.6, 8.7, 8.8, 8.12, 8.13 8.29 & submit the copy of work done and Template 1, 2 of this Policy to HOD, EOC, Registrar for smooth functioning of Committee.
9. Exam Controller, Dean (Administration, Admissions), Director Student Welfare with I.T. Computer Department, Website department coordinate admission related matters and ensure section 8.13 is implemented along with sections 8.2, 8.3, 8.8, 8.14
10. IT Computer dept and website, Online learning, Computer department ensures web accessibility standards as per GOI norms, University Library dept and College portal shall ensure important documents on disability display on website with accessible document as per accessibility standards and as per Sec-8.2, 8.3, 8.6, 8.8, 8.11, 8.10. The Ground level committee till Registrar's office will coordinate effectively with computer dept to implement the above sections.
11. Library dept ensure to implement Sugamya Pustakalaya and section 8.7, 8.8, 8.9, 8.11 coordinate with all HOD, Teachers and EOC for effective implementation.
12. Grievance redressal committee will be headed by Registrar and EOC with Ground level

Accessibility committee members.

13. Civil Engineer and Architect will implement Section 8.4 Section 8.5 and Section 8.6 for barrier free environment.
14. Director Student Welfare with Administration Head will work towards smooth functioning of Ground Level Committee and work in consultation with EOC, HOD, teachers towards implement of Section 8.5, 8.12, 8.15, 8.16, 8.19, 8.20, 8.25 and submit the work done report to Exam Controller and Registrar office.
15. Finance Head will work with all ground level committee members to implement section 8.1, 8.8, 8.6 all sections 8.1 to 8.30.
16. Registrar office will implement sec 8.28: Teachers/employees with disability & legal issues.

CONCLUSION:

India has ratified the UNCRPD & is a signatory to the Marrakesh VIP Treaty as of July 2014. Inclusion & Access are the two main themes of these protocols; the education system in India needs to overhaul its approach towards students with disabilities and make Inclusive education a priority. Inclusive Classrooms are needed today where teachers are using multisensory /multi-communication approach to include all vulnerabilities of students of all types and accepting student-centric approaches to meet the unique needs of students with disabilities. Also, they are trained and equipped to provide the lectures, reading compendiums, class notes in an accessible format as per the needs of student's disabilities. Also, provide facilities in exam and assessment styles in order to suit the sensory capability of students with disabilities. The library shall have all the academic resources books in accessible format and facility of readers and writers for exams and study purposes. Also, it should have software and ICT for better accessibility with enabling units consist of a hub of software to suit the diverse student community. Website Accessibility and academic circulars as per WCAG, 2.0 guidelines are mandatory today as per the law of this country, all university websites shall be accessible for PWD. However, there is a clear lack of a Policy initiative for realizing this goal of ensuring access to education for students with disabilities and this is reflected in the 2015 survey by the NCPEDP where, only 0.56% enrolment rate of students with disabilities who are pursuing higher education was reported in the study. The 5% reservation Policy for PWDs hardly suffices for the broad spectrum of disability issues prevalent today because it doesn't factor in the possibility of employment or skills training. Previous studies have shown that the reservation policy for students with disabilities are mostly occupied by loco-motor disabilities or visual impairment but now there are 21 categories with few of them are hidden disability such as blood-related disorders like thalassemia, hemophilia, sickle cell disease, mental illness which may require confidentiality

issues in order to deal with the stigma including Learning disability. Sign language/ Signing systems should be introduced in all university as subjects under foundation course and later may shape as skill development course in university/colleges. This may develop awareness especially as foundation courses in all across the stages of education system and especially higher education. Books and Academic Content in Accessible Format for all. University shall make arrangement to make all required books and other instructional materials in accessible format such as EPUB files compliant with EPUB accessibility guidelines available on Sugamya Pustakalaya. University shall make sure that persons with disabilities are able to access such accessible books and instructional materials in their desired format such as large print, audio, braille, tactile graphics, sign language, etc through assistive technology devices such as computer with screen reading software, smart phone with screen reading software, DAISY player, refreshable braille display, etc. Hard copy of materials such as tactile graphics or braille books may be provided. Assistive technology devices necessary for accessing books and digital content shall be provided as a personal device to every student with disability. All digital content and learning management system, etc. shall be usable by all by complying to accessibility standards such as WCAG2.1, EPUB accessibility guidelines, Unicode, etc.(Deependra Manocha, DAISY forum of India) The above is applicable to all content and not just for content created specifically for persons with disabilities hence, there is focus on both special education and inclusive education to come together as co-existing and symbiotic partners with core emphasis on sensory needs of PWD. These are the complex issues which in a higher education institution has to deal with to foster inclusive education and develop peer engagement programmes of stigma reduction strategies to Develop inclusive society. This ecosystem will be enhanced with technology based interuniversity e-learning platforms and real time ecosystems and online learning platforms in equitable manner. converting all Technology barriers such as auditory and visual captcha into higher inclusive leanings.

This policy is an outcome of the consultative meetings held at The Directorate of Higher Education, Govt of Maharashtra and I-Access Rights Mission, Field Action Project of Tata Institute of Social Sciences (TISS) with university representatives for period of one year from 15.09.2018 to 04.11.2019 for reviewing the existing facilities for PWD in universities under the Directorate. Hence need for policy were realized by Hon.Director Shri Mane. This policy is drafted by Dr Vaishali Kolhe, from TISS with the valuable legal inputs of Prof Krishan

Mahajan, Prof Shirish Deshpande, and Prof Sanjay Jain with other esteemed members of the drafting committee of this policy. This Policy is prepared in context of RPWD Act, 2016, UNCRPD and New Education Policy 2020 with principles of Inclusion and accessibility to include students with disability in Higher Education.

10. References

- Department of Higher and Technical Education (2016), Directorate of Higher and Technical Education. Government Regulation, Government of Maharashtra.
- Department of Higher and Technical Education (2018), Directorate of Higher and Technical Education. Government Regulation, Government of Maharashtra.
- I-Access Rights Mission (2018), Call for Action Guidelines of TISS; https://tiss.edu/uploads/files/I-ACCESS_-CALL_FOR_ACTION_GUIDELINES_2018-compressed.pdf
- Kolhe. V (2017), Access to higher education: Issues of students with disability in higher education, Aakar Publications; New Delhi.
- Ministry of Law and Justice (2016) , Rights of Persons with Disabilities Act.
- Ministry of Urban Development (2016), Harmonised Guidelines and Space standards for Barrier Free Built Environment for Persons with Disability and Elderly Persons; Government of India.
- Fall in enrolment of differently-abled in higher education (Daily Pioneer, 2015) accessed from;https://www.dailypioneer.com/2015/india/fall-in-enrolment-of-differently-abled-in-higher-education.html
- **New Education Policy 2020,** https://www.mhrd.gov.in/sites/upload_files/mhrd/files/NEP_Final_English_0.pdf

Drafted and Submitted By:

Best Regards

Dr Vaishali Kolhe
Associate Professor
Project Director -I Access Rights Mission
Centre for Disability Studies and Action
Tata Institute of Social Sciences
Mumbai-400088,
Mobile-8850038149,

vaishali@tiss.edu

11. DRAFTING COMMITTEE

1. Prof. Shrish Deshpande, NLU, Nagpur.
2. Shri S. K. Rungta, Senior Advocate, Supreme Court of India.
3. Prof. Krishan Mahajan, Ex-Additional Registrar and Advocate of the Supreme Court of India; Ex-Dean, School of Law, NLUO
4. Dr. Vaishali Kolhe, Associate Professor, Centre for Disability Studies and Action, Tata Institute of Social Sciences, Mumbai; Project Director, I-Access Rights Mission, TISS
5. Dr. Sanjay Jain, Associate Professor, ILS, Law College, Pune.
6. Dr. Suni M. Mathew, Director, AYJNISH(D), Govt of India, Mumbai
7. Prof Shankar Das, Professor, School of Health System Studies, TISS
8. Prof. Priti Saxena, LL.M. (Gold Medallist), Ph.D. in Law, Director, Center of Post Graduate Legal Studies, Ex-Head, Department of Human Rights, Former Dean, School for Legal Studies, BBAU, (A Central University), Lucknow-25
9. Solicitor, Advocate Kanchan Pamnani, Practicing Advocate, Mumbai High Court.
10. Prof. Gaurav Raheja, Associate Professor, Dept of Architectural Planning, IIT Roorkee.

ACCESS RIGHTS MISSION

ANNEXURE-1

महाराष्ट्र शासन
शिक्षण संचालनालय, (उच्च शिक्षण)
महाराष्ट्र राज्य, मध्यवर्ती इमारत, पुणे ४११ ००१

web-www.dhepune.gov.in E-Mail : vishi.dhepune@nic.in

फोन नं.०२०/२६१२२११९,२६०५१५१२,२६१३०६२७,२६१२४६३९

क्रमांक.युएनआय-२०१८/दिविसो/(१९५/१८)/विशि /702 दिनांक.१६.०१.२०२०

20 JAN 2020

प्रति,
१.कुलसचिव,
सर्व अकृषी विद्यापीठे
२.व्यवस्थापक, मालमत्ता विभाग(Estate Manger)/कार्यकारी अभियंता/
विद्यापीठ अभियंता/उपकुलसचिव (स्थापत्य)
सर्व अकृषी विद्यापीठे
३.संचालक, विद्यार्थी विकास, सर्व अकृषी विद्यापीठे

विषय : उच्च शिक्षण संस्थांमध्ये दिव्यांगाना सर्व प्रकारच्या सोयी व सवलती देणेबाबत झालेल्या बैठकीचे इतिवृत्तानुसार कार्यवाही करण्याबाबत... आढावा बैठकीबाबत...

विषयांकित प्रकरणी पुम्बा सभागृह, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे येथे दिनांक.१३.०१.२०२० रोजी झालेल्या बैठकीचे इतिवृत्त सोबत जोडले असून, इतिवृत्तामध्ये नमूद केलेल्या बाबींवर आवश्यक ती कार्यवाही तात्काळ करुन केलेल्या कार्यवाहीचा अहवाल पुढील बैठकीमध्ये सादर करण्यात यावा.

(हरिभाऊ शिंदे)
वरिष्ठ प्रशासन अधिकारी
शिक्षण संचालनालय, उच्च शिक्षण,
महाराष्ट्र राज्य, पुणे-१

प्रत,
श्रीमती वैशाली कोल्हे, सहयोगी प्राध्यापक, सेंटर फॉर डिसेबलीटी स्टडीज अँण्ड ॲक्शन, टाटा इन्स्टिट्यूट ऑफ सोशल सायन्सेस, मुंबई यांना माहितीस्तव.

उच्च शिक्षण संस्थामध्ये/विद्यापीठांमध्ये दिव्यांगाना सर्व प्रकारच्या सोयी व सवलती देणेबाबत दिनांक १३.०१.२०२० रोजी पुम्बा सभागृह, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे येथे आयोजीत आढावा बैठकीचे इतिवृत्त.

सदर बैठकीस उपस्थित असलेल्या अधिकारी/कर्मचारी यांची यादी सोबत जोडलेली आहे. सदर बैठकीस मुंबई विद्यापीठ, मुंबई, कवि कुलगुरु संस्कृत विद्यापीठ, रामटेक व गोंडवाना विद्यापीठ, गडचिरोली या विद्यापीठांचे प्रतिनिधी उपस्थित नव्हते.

आकांक्षा वर्धमान काळे व इतर यांनी महाराष्ट्र शासन व इतर यांच्याविरुध्द मा.उच्च न्यायालय, मुंबई येथे जनहित याचिका क्र १०५/२०१८ दाखल केली असून, मा.उच्च न्यायालय ,मुंबई यांचे दिनांक ३०.८.२०१८ चे आदेशान्वये शासन निर्णय दि.२७.८.२०१८ च्या अंमलबजावणी बाबतचा डिसेंबर २०१९ अखेरचा तिमाही अहवाल मा.न्यायालयामध्ये सादर करावयाचा असल्यामुळे प्रस्तुत विषयी विद्यापीठामार्फत केलेल्या वा करण्यात येत असलेल्या कार्यवाहीचा वस्तुस्थितीदर्शक आढावा घेण्यासाठी सदर बैठकीचे आयोजन करण्यात आले होते.

श्री. सुयश दुसाने, प्रशासन अधिकारी, उच्च शिक्षण, पुणे यांनी बैठकीस उपस्थितांचे स्वागत केले आणि बैठकीस सुरवात करण्यात आली. डॉ.वैशाली कोल्हे, सहाय्यक प्राध्यापक, टाटा इन्स्टिट्यूट ऑफ सोशल सायन्सेस, मुंबई यांनी दिव्यांगाबाबत अतिशय संवेदनशीलतेने आणि जाणीवपूर्वक सर्व विद्यापीठे काम करत असल्याबद्दल प्रथमत: आलेल्या सर्वांचे अभिनंदन केले. तसेच दिव्यांग हकक अधिनियम, २०१६ मधील कलमांची सर्व उपस्थितांना माहिती देऊन, सदर अधिनियमामध्ये नमूद केल्यानुसार दिव्यांगाबाबतचे राज्याचे उच्च शिक्षण विषयक धोरण निश्चित करण्याच्या दृष्टीने राज्य नियमांचा मसुदा तयार करण्यासाठी आवश्यक असलेल्या मुद्दयांवर सविस्तर चर्चा व मार्गदर्शन केले. तसेच सर्व विद्यापीठांना त्यांच्या एकूण अर्थसंकल्पापैकी ३% निधी दिव्यांगांसाठी राखून ठेवण्याबाबत पुन्हा सूचित केले. त्यानुसार बहुतांश विद्यापीठांनी यापूर्वीच त्यांच्या अर्थसंकल्पापैकी ३% तरतूद सदर प्रयोजनासाठी राखून ठेवली असल्याचे चर्चेदरम्यान दिसून आले. डॉ.कोल्हे यांनी सर्व संबंधित विद्यापीठे/महाविद्यालये यांची एकत्रित एक परिषद आयोजित करण्याबाबत सूचित केले.

तद्नंतर विद्यापीठ निहाय आढावा घेण्यात आल्या. त्यामध्ये यापूर्वी दिलेल्या सूचनांनुसार बहुतांश विद्यापीठांनी **३ डिसेंबर जागतिक दिव्यांग दिनानिमित्त विविध स्पर्धांचे व विविध कार्यक्रमांचे** आयोजन केले होते. ॲक्सेस ऑडिटमध्ये दिलेल्या सूचनांनुसार विद्यापीठांमध्ये दिव्यांगांना अडथळा विरहित वातावरण निर्मितीसाठी सर्वच विद्यापीठांमध्ये कार्यवाही सुरु आहे. दिव्यांगांसाठी विविध कार्यक्रमांचे आयोजन विद्यापीठांमध्ये केले जात आहे. तथापि यामध्ये सर्वच उपस्थितांनी महाविद्यालयांकडून याबाबत अल्प प्रतिसाद मिळत असल्याचे नमूद केले व त्यावर उपाय म्हणून संचालनालयामार्फत सर्व महाविद्यालयांना एकत्रित सूचना देण्यासाठी सर्व प्राचार्यांच्या बैठकीचे आयोजन केले जावे असे मत व्यक्त केले. डॉ.कोल्हे यांनी ज्या विद्यापीठांनी अद्याप टाटा इन्स्टिट्यूट सोबत सामंजस्य करार केला नाही त्यांनी दिनांक.२५.०१.२०२० पर्यंत करावा असे सांगितले. तसेच सन २०१९-२०२० मध्ये केलेल्या कार्यवाहीबाबतचा डॉ.कोल्हे यांनी तयार केलेला सर्वे फॉर्म सर्व विद्यापीठांना ई-मेलद्वारे पाठविलेला असून, तो पुढील १५ दिवसांत भरुन त्यांचेकडे सादर करण्याबाबत सूचित केले.

तद्नंतर श्री.सुयश दुसाने, प्रशासन अधिकारी यांनी सर्व उपस्थितांचे आभार मानून बैठक समाप्त करण्यात आली.

-***-

Annexure-2

उच्च व तंत्र शिक्षण विभागाच्या अधिपत्याखालील सर्व अकृषी विद्यापीठे व संलग्नित महाविद्यालयांना केंद्र शासनाच्या "The Rights of Persons with Disabilities Act, २०१६" च्या तरतूदीनुसार कार्यवाही करणेबाबत.

महाराष्ट्र शासन
उच्च व तंत्र शिक्षण विभाग
शासन निर्णय क्रमांक- संकीर्ण-२०१६/प्र.क्र.३०२/विशि-३
मादाम कामा मार्ग, हुतात्मा राजगुरु चौक,
मंत्रालय, मुंबई - ४०० ०३२
दिनांक - २७ ऑगस्ट, २०१८

वाचा :-

१) The Rights of Persons with Disabilities Act, २०१६.
२) शासन निर्णय क्रमांक - संकीर्ण-२०१८/प्र.क्र.२३१/तांशि-४, दि.२५ जून, २०१८.
३) शासन निर्णय क्रमांक - संकीर्ण-१०१८/प्र.क्र.२०४/मशि-२, दि.२३ ऑगस्ट, २०१८.

प्रस्तावना :-

राज्यातील उच्च शिक्षण देणाऱ्या सर्व संस्थामध्ये विशेष गरजा असणाऱ्या (दिव्यांग) विद्यार्थ्यांचे अध्ययन, अध्यापन व मुल्यमापनाची पध्दती वेगळी असणे आवश्यक आहे. विशेष गरजा असणाऱ्या (दिव्यांग) विद्यार्थ्यांना शैक्षणिक मुल्यामापना बरोबरच इतर सोई सवलती सुध्दा मिळणे क्रमप्राप्त आहे. या संदर्भात केंद्रशासनाने The Rights of Persons with Disabilities Act, 2016 हा अधिनियम दि. २८ डिसेंबर, २०१६ रोजी राजपत्रात प्रसिध्द करुन तो सर्व शासकीय संस्थाना लागू केला आहे. सद्यस्थितीत मानव संसाधन व विकास विभागाने The Rights of Persons with Disabilities Act, 2016 लागू केला असून उच्च शिक्षण संस्थांना सुचना प्रस्तुत केल्या आहेत.

याच विषयाच्या अनुषंगाने Disable Rights Groups and Others विरुध्द Union of India and Others रिट पिटीशन क्र. (Civil) २९२/२००६ मध्ये मा. सर्वोच्च न्यायालयाने दि. १५ डिसेंबर, २०१७ रोजी ऐतिहासिक आदेश दिले असून The Rights of Persons with Disabilities Act, 2016 नुसार उच्च शिक्षण संस्था आणि विद्यापीठामध्ये आरक्षण, सुलभता व अध्यापन संबंधीचे शास्त्र इत्यांदी बाबत अंमलबजावणी करण्याचे निर्देश आहेत.

केंद्रशासनाने The Rights of Persons with Disabilities Act, 2016 हा अधिनियम दि. २८ डिसेंबर, २०१६ रोजी राजपत्रात प्रसिध्द करुन तो सर्व शासकीय संस्थाना लागू केला आहे. या अधिनियमातील कलम ३२ मध्ये पुढील प्रमाणे तरतूद आहे.

(1) All government institutions of higher education and other higher education institutions receiving aid from the Government shall reserve not less than five percent seats for persons with benchmark disabilities.
(2) The person with benchmark disabilities shall be given an upper age relaxation of five years for admission in institutions of higher education.

वरिल मुद्द्यांच्या अनुषंगाने शासनाने संदर्भ क्र. २ व ३ चे शासन निर्णय निर्गमित केले असून त्याची अंमलबजावणी सुरु केली आहे. तसेच Rights of Persons with Disabilities Act, 2016 मधील कलम २ मधील (झेड सी) नुसार विशेषीकृत अपंगत्वाच्या २१ प्रकरणी (Specified Disabilities) परिक्षेबाबत अंपगत्वनुसार सोई सुविधा उपलब्ध करुन देण्याबाबत दि. ४ मार्च, २०१७ अन्वये शासन निर्णय निर्गमित केला आहे.

तसेच मा. उच्च न्यायालय, मुंबई येथील याचिका क्र. १०५/२०१८ च्या सुनावणीमध्ये मा. उच्च न्यायालयाने The Rights of Persons with Disabilities Act, 2016 मधील कलम ४० आणि ४४ मध्ये दिलेल्या सूचनांची अंमलबजावणी करण्याचे पुढीलप्रमाणे आदेश दि. १८ जुलै, २०१८ रोजी दिले आहेत.

Section 40-Accessibility-

This is with reference to laying down the standards fo accessibility for the physical environment, transportation, information and communication, including appropriate technologies and other services provided to the public in urban and rural areas.

Section - 44 -

Mandatory observance of accessibilities norms-

a) No establishments shall granted permission to build any structure if the building does not adhere the rules formulated by Central Government under Section 40
b) No establishment should be issued a certificate of completion or allowed to take occupation of the building unless it has adhered to the rules formulated by the Central Government.

From the record placed before us, we find that several instructions were issued from Director of Higher Education for creating necessary facilities for barrier free access to handicapped persons in the establishments like universities, colleges, classrooms, canteens, staff rooms, ladies common room and washrooms etc. A reference has been made to National Building Code which needs to be complied with.

The State and the Director of Education shall issue instructions to all the Universities to call for compliance report from the educational institutions. In case any completion certificate in respect of the structures, institutions, establishment/buildings as

required by the Act are pending with the authorities then necessary compliance be sought for before issuing the occupancy or completion certificates. In case the occupancy or completion certificate of such buildings was already granted, then such authorities would take necessary steps for creating basic facilities like ramp, washrooms, barrier free access for handicapped persons in such buildings.

मा. उच्च न्यायालय, मुंबई यांचे वरील आदेशाच्या अनुषंगाने उच्च शिक्षण संचालनालयाने दि. ०६/१२/२०१४ व दि ०१/०८/२०१८ च्या परिपत्रकान्वये राज्यातील सर्व अकृषी विद्यापीठांच्या कुलसचिवांना कार्यवाही करण्याचे निर्देश दिले आहेत.

The Rights of Persons with Disabilities Act, 2016 मधील तरतुदी, मा. सर्वोच्च न्यायालयाचे रिट पिटीशन क्रमांक २९२/२००६ मधील आदेश व मा. उच्च न्यायालयाने जनहित याचिका क्रमांक १०५/२०१८ मधील आदेश विचारात घेता शासन स्तरावरुन सर्व अकृषी विद्यापीठे, संलग्नित शासकीय व अशासकीय सर्व अनुदानित महाविद्यालये/परिसंस्थांना खालील तीन मुद्द्यांच्या संदर्भात सुचना देण्याची बाब शासनाच्या विचाराधीन होती.

शासन निर्णय :-

The Rights of Persons with Disabilities Act, 2016 मधील तरतुदी, मा. सर्वोच्च न्यायालयाचे रिट पिटीशन क्रमांक २९२/२००६ मधील आदेश व मा. उच्च न्यायालयाने जनहित याचिका क्रमांक १०५/२०१८ मधील आदेश विचारात घेता खालीलप्रमाणे शासन निर्णय घेण्यात येत आहे.

१) <u>प्रवेश सुलभता व विना अडथळा परिचालन :-</u>

सर्व अकृषी विद्यापीठे, संलग्नित शासकीय व अशासकीय अनुदानित महाविद्यालयांनी दिव्यांगाना विद्यापीठे, महाविद्यालये, वर्गखोल्या, उपहारगृहे, अध्यापक/कर्मचारी कक्ष, महिला विश्राम व स्वच्छतागृहे इत्यादी ठिकाणी त्यांचे व्यंगानुसार विना अडथळा सुलभ प्रवेश होण्यासाठी सुविधा उपलब्ध करुन देण्यात याव्यात. तसेच अकृषी विद्यापीठे व महाविद्यालयांच्या इमारतीमध्ये दिव्यांगांचा प्रवेश सुलभ आहे किंवा कसे याबाबत दिव्यांग क्षेत्रातील तज्ञाकडून लेखापरिक्षण (Audit) करुन घेण्यात यावे व त्यानुसार महाविद्यालयीन इमारतीमध्ये राष्ट्रीय इमारत संहितेनुसार वर्षभरात आवश्यकतेनुसार फेरबदल करुन घेण्यात यावेत.

२) अध्यापन शास्त्र व अभ्यासक्रमामधील सुलभता:-

दिव्यांग विद्यार्थ्यांसाठी शिकविण्यात येणारा अभ्यासक्रम हा दिव्यांग सुलभ असावा. दिव्यांग विद्यार्थ्यांना त्यांचे शिक्षण परिणामकारकरित्या होण्यासाठी त्यांचे व्यंगानुसार वर्गखोल्या, संशोधन व प्रयोगशाळा इत्यांदीमध्ये अध्यापन शास्त्र व इतर सोई सुविधा उपलब्ध करुन देण्यात याव्यात. विद्यापीठांनी दिव्यांग विद्यार्थ्यांना त्यांचे शिक्षण परिणामकारक रित्या पूर्ण करण्यासाठी त्यांना आवश्यक असलेली सुलभ साधने उपलब्ध करुन देण्यात यावीत.

The Rights of Persons with Disabilities Act, 2016 मधील तरतुदी, मा. सर्वोच्च न्यायालयाचे रिट पिटीशन क्रमांक २९२/२००६ मधील आदेश व मा. उच्च न्यायालयाने जनहित याचिका क्रमांक १०५/२०१८ मधील आदेश विचारात घेवुन संचालक, उच्चशिक्षण व संचालक, तंत्रशिक्षण यांनी उच्च शिक्षण संस्थामध्ये दिव्यांगाना सर्व प्रकारच्या सोई व सवलतीबाबतचा आढावा घेण्यासाठी कालबद्ध कार्यक्रम तयार करावा.

सदर शासन निर्णय महाराष्ट्र शासनाच्या www.maharashtra.gov.in या संकेतस्थळावर उपलब्ध करण्यात आला असून त्याचा संकेतांक २०१८०८२७१६४५४७३३०८ असा आहे. हा आदेश डिजीटल स्वाक्षरीने साक्षांकित करुन काढण्यात येत आहे.

महाराष्ट्राचे राज्यपाल यांच्या आदेशानुसार व नावाने,

Siddharth Kharat

Digitally signed by Siddharth Kharat
DN: c=IN, o=Government Of Maharashtra, ou=Higher And Technical Education Department, postalCode=400032, st=Maharashtra, 2.5.4.20=6f8cb55012423727bece629d95471 3c1ec2962a9ca9b909643170e56321cfd24, cn=Siddharth Kharat
Date: 2018.10.08 12:59:24 +05'30'

(सिध्दार्थ खरात)

सह सचिव, महाराष्ट्र शासन

प्रति,

१. मा.राज्यपाल यांचे सचिव, राजभवन, मुंबई.
२. मा. मुख्यमंत्री यांचे अप्पर मुख्य सचिव, मंत्रालय, मुंबई.
३. मा. मंत्री, उच्च व तंत्रशिक्षण यांचे विशेष कार्य अधिकारी, मंत्रालय, मुंबई.
४. मा. राज्यमंत्री, उच्च व तंत्रशिक्षण यांचे खाजगी सचिव, मंत्रालय, मुंबई
५. प्रधान सचिव, नगरविकास विभाग, मंत्रालय, मुंबई.
६. प्रधान सचिव,सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभाग, मंत्रालय, मुंबई
७. सर्व अकृषी विद्यापीठांचे कुलगुरु / कुलसचिव.

८. सर्व स्वयंअर्थसहाय्यीत विद्यापीठांची अध्यक्ष/कुलसचिव, महाराष्ट्र.

९. संचालक, उच्चशिक्षण व संचालक,तंत्रशिक्षण, महाराष्ट्र.

१०. सर्व सहसंचालक, उच्च व तंत्रशिक्षण, महाराष्ट्र राज्य.

११. उप सचिव (विशि) (मशि) (तांशि), उच्च व तंत्र शिक्षण विभाग,मंत्रालय, मुंबई.

१२. निवड नस्ती - कार्यासन विशि-३.

ACCESS RIGHTS MISSION

ANNEXURE-3

उच्च शिक्षण घेणाऱ्या दिव्यांग विद्यार्थ्यांना
परिक्षेमध्ये सोयी-सवलती देणेबाबत.

महाराष्ट्र शासन
उच्च व तंत्र शिक्षण विभाग
शासन निर्णय क्रमांक : संकीर्ण-२०१६/प्र.क्र. ३०२/विशि-३
मादाम कामा मार्ग, हुतात्मा राजगुरु चौक,
मंत्रालय विस्तार भवन, मुंबई - ४०० ०३२.
दिनांक :- ०४ मार्च, २०१७.

प्रस्तावना:-

राज्यातील सर्व उच्च शिक्षण देणाऱ्या संस्थामध्ये विशेष गरजा असणाऱ्या (दिव्यांग) विद्यार्थ्यांचे अध्ययन, अध्यापन व मुल्यमापनाची पध्दती वेगळी असणे आवश्यक आहे. विषेश गरजा असणाऱ्या (दिव्यांग) विद्यार्थ्यांना शैक्षणिक मुल्यमापनामध्ये गरजेनुरूप सोयी सवलती देण्यासंदर्भात धोरण निश्चितीसाठी शासन स्तरावरुन समिती गठीत करण्यात आली होती. सदर समितीच्या बैठकीमध्ये सर्व अकृषी विद्यापीठाचे परिक्षा नियंत्रक व दिव्यांगांशी संबंधीत असलेल्या विविध संस्थांचे तज्ञ प्रतिनिधी उपस्थित होते. सदरहू बैठकीमध्ये दिव्यांग विद्यार्थ्यांना उच्च शिक्षणामध्ये येणाऱ्या अडचणी व परिक्षा पध्दतीमध्ये त्यांना दिल्या जात असलेल्या व आवश्यक असलेल्या सोयी सुविधांबाबत सविस्तर चर्चा करण्यात आली व त्यानुसार आवश्यक त्या सूचना व अभिप्राय मागविण्यात आले. प्राप्त अभिप्राय व सूचनांचा विचार करून उच्च शिक्षण/विद्यापीठीय शिक्षण घेणाऱ्या दिव्यांग विद्यार्थ्यांना सोयी-सुविधा देण्याबाबतचा शासन निर्णय निर्गमित करण्याचे शासनाच्या विचाराधीन होते. त्यानुसार खाली नमूद केल्याप्रमाणे शासन निर्णय घेत आहे.

शासन निर्णय:-

विशेष गरजा असणाऱ्या (दिव्यांग) विद्यार्थ्यांची खालीलप्रमाणे वर्गवारी आहे.

१. पूर्णत: अंध (Blindness)
२. अंशत: अंध (Low vision/ Partial Blind)
३. कुष्ठरोग निवारित (Leprosy Cured Persons)
४. कर्णबधिर (Hearing Impairment – deft and hard of hearing)
५. लोकोमोटर डिसेबिलिटी अस्थिव्यंगासह (Locomotor Disability including Orthopedic disability)
६. शारिरीक वाढ खुंटणे (Dwarfism)
७. बौध्दिक अक्षम (मतिमंद/गतिमंद) (Intellectual Disability –Mentally challenged/Slow Learners)
८. मानसिक आजार (Mental Illness)
९. स्वमग्न (Autism Spectrum Disorder)
१०. सेरेब्रल पाल्सी (Cerebral palsy)
११. स्नायुंची विकृती (Muscular Dystrophy)
१२. मज्जासंस्थेचे तीव्र आजार (Chronic Neurological Conditions)
१३. अध्ययन अक्षम (Specific Learning Disabilities)
१४. बहुविध दृधन अपदयरर (Multiple Sclerosis)
१५. भाषण (वाचा) व भाषा अक्षमत्व (Speech and Language Disability)
१६. थॅलस्सेमिया (Thalassemia)/ कॅन्सर (Cancer)
१७. हिमोफिलिया (Hemophilia)
१८. सिकल सेल आजार (Sickle Cell Disease)
१९. बहुविकलांग (Multiple Disabilities)

२०. ॲसिड ॲटॅक व्हिक्टीम (Acid Attack Victim)
२१. पार्किंसन्स आजार (Parkinson's disease)

(१) उपरोक्त सर्व प्रकारातील उच्च शिक्षण संस्थांमधील/ विद्यापीठ स्तरावरील शिक्षण घेणाऱ्या दिव्यांग विद्यार्थ्यांना खालील नमूद समान सोयी-सुविधा व सवलती उपलब्ध करुन देण्यात याव्यात :-

अ) विद्यार्थ्यांच्या सोयीनुसार जवळचे परीक्षा केंद्र देय राहील. (शक्यतो विद्यार्थी ज्या महाविद्यालयामध्ये शिक्षण घेत आहे तेच महाविद्यालय किंवा त्याच्या घराजवळचे महाविद्यालय परिक्षाकेंद्र असावे) सर्व प्रकारच्या दिव्यांग विद्यार्थ्यांच्या उत्तरपत्रिका पी.डब्ल्यू.डी. शिक्का मुद्रित करुन तपासणी करिता वेगळया ठेवण्याची व्यवस्था करावी.

ब) विद्यार्थ्यांना सर्व प्रकारच्या परीक्षेच्या (Internal, External, Practical) प्रश्नपत्रिका सोडविण्यासाठी प्रति तास २० मिनिटे अधिक वेळ देय राहील.

क) अनुत्तीर्ण होणाऱ्या विद्यार्थ्यांना सत्रातील प्रत्येक परीक्षेमध्ये लेखी, तोंडी, प्रात्यक्षिक, अंतर्गत व प्रकल्प संशोधन परिक्षेमध्ये एकूण गुणांच्या ३ टक्के गुणांची सवलत एकाच विषयामध्ये किंवा सर्व विषयांमध्ये विभागून देण्यात यावी.

ड) परिक्षेसाठी विद्यार्थ्यांना महाविद्यालयाचे प्राचार्य/संचालक यांचे पूर्व परवानगीने लेखनिक घेता येईल. मात्र लेखनिकांची व्यवस्था पालकांनी महाविद्यालयाचे सहकार्याने करावी अन्यथा शक्य झाल्यास महाविद्यालयाने लेखनिकांची यादी ठेवावी व या यादीतून लेखनिक देण्यात यावा. यासाठीचा पत्रव्यवहार परिक्षा आवेदनपत्र सादर करतेवेळी करण्यात यावा. आवश्यकतेनुसार सांकेतिक भाषा विश्लेषक (Sign Language Interpreter) उपलब्ध करुन द्यावा.

इ) जे विद्यार्थी आरोग्य व शारीरिक शिक्षण, समाजसेवा, बालवीर /वीरबाला/ छात्रसेना (N.C.C.) संरक्षण अभ्यास (Defence Studies) / मुलकी संरक्षण व रस्ता सुरक्षा गस्त (Civil Defence and Road Safety Patrol) इत्यादी विषय पूर्ण करु शकत नाहीत, त्या विद्यार्थ्यांना या विषयात सवलत मिळण्यासाठी अर्ज दिव्यांग प्रमाणपत्रासह संबंधित महाविद्यालयामार्फत विद्यापीठाकडे पूर्व मान्यतेसाठी पाठवावा किंवा संबंधित विद्यापीठाने अशी सवलत मिळण्याबाबतचे नियम तयार करून सर्व महाविद्यालयांचे निदर्शनास आणावेत.

ई) सर्व प्रकारच्या दिव्यांग मुलांसाठी स्पेलींग, व्याकरण, विरामचिन्हे याबाबतीत गुणदान कमी करण्यात येवू नये.

उ) यापैकी काही वर्गवारीसाठी विद्यार्थ्यांना परीक्षेसाठी वर्गात आवश्यक असलेली हजेरी/उपस्थिती बंधनकारक राहणार नाही. त्यासाठी संबंधित महाविद्यालयाच्या प्राचार्यांची परवानगी बंधनकारक राहील.

वरीलप्रमाणे सर्वसाधारण सोयी-सवलती सर्व दिव्यांग विद्यार्थ्यांना देय राहतील. याशिवाय त्यांचे दिव्यांगत्वाच्या प्रकारानुसार काही विशेष सोयी-सवलती खालीलप्रमाणे देय राहतील :-

२. पूर्णत: अंध (Blindness) व अंशत: अंध (Partial Blind) विद्यार्थ्यांकरीता सवलती :-

१) परिक्षा कालावधीमध्ये गणितीय पाटीचा (Trailor Frame) वापर करता येईल.
२) परिक्षा कालावधीत आवाजाच्या गणकयंत्राचा (Talking Calculator) वापर करता येईल.
३) अंशत: अंध विद्यार्थ्यांना उत्तरपत्रिका लिहिण्यासाठी स्केचपेनचा व प्रश्नपत्रिका वाचण्यासाठी ग्लास मॅग्नीफायरचा वापर करता येईल.
४) अंशत: अंध विद्यार्थ्यांसाठी मोठया अक्षरातील (Arial २० size) प्रश्नपत्रिका छापण्यात यावी.

५) परिक्षेच्या वेळी गरजेनुसार ॲबॅकस व भूमितीय साहित्य साधनाचा वापर करता येईल. आकृत्या, नकाशे, तक्ते इ. न काढण्याची सवलत देय राहील, त्याचे गुण त्या विद्यार्थ्याला त्या प्रमाणात देण्यात येतील अथवा आकृत्या , नकाशे , तक्ते इ. प्रश्नांसाठी पर्यायी प्रश्न देण्यात यावेत.

६) प्रात्यक्षिक परीक्षेऐवजी या विद्यार्थ्यांना या विषयाची तोंडी परीक्षा/बहूपर्यायी उत्तरे असलेली लेखी परिक्षा (प्रात्यक्षिकांवर आधारित) देता येईल. तोंडी परीक्षेत प्रात्यक्षिकांवर आधारित प्रश्न विचारले जावेत.

७) जर एखादया विद्यार्थ्याला संगणकाच्या द्वारे परिक्षा दयावयाची असल्यास स्क्रीन रिडींग सॉफ्टवेअर असलेला संगणक- NVDA Software/तत्सम इतर संगणक प्रणालीचा वापर करता येईल. परंतु त्यासाठी विद्यापीठाची पूर्व परवानगी घेणे आवश्यक राहील.

८) विदयार्थ्यांना टेपरेकॉर्डरद्वारे प्रश्न देण्यात यावेत आणि त्यांनी प्रश्नांना दिलेली उत्तरे टेपरेकॉर्डवर रेकॉर्ड करण्यात यावीत व त्यांच्या बसण्याची स्वतंत्र व्यवस्था असावी.

९) ज्यावेळी दृष्टीहीन मुलगा बऱ्याच वेळेपासून ब्रेलमध्ये लिहित असेल आणि ज्यामुळे त्याला थकवा जाणवत असेल अशावेळी त्यास काही काळ विश्रांती देण्यात यावी, तथापि ही वेळ सवलतीच्या एकूण वेळेपेक्षा जास्त नसावी.

१०) ज्यावेळी ब्रेलवाचन, लेखन चाचणी असेल अशावेळी ब्रेललिपीतील चुकांबाबत गुण कमी करु नयेत. तसेच गरज असेल अशावेळी मौखिक पध्दतीने प्रश्नांची उत्तरे विचारुन त्याला कितपत ज्ञान आहे याबद्दल चाचणी घेण्यात यावी. चित्र/आकृत्या/नकाशे याऐवजी पर्यायी प्रश्न देण्यात यावेत. वस्तुनिष्ठ प्रश्नांसाठी सुस्पष्ट सूचना देण्यात याव्यात.

११) ज्यावेळेस निबंधात्मक प्रश्न असतात आणि ते प्रश्न ब्रेलमध्ये लिहितात अशावेळी सदर प्रश्नावर गुणदान करतांना उत्तरे मोठ्या प्रमाणात लिहिलेले आहे हे न पाहता मुख्य मुद्यांवर (Key Points) वर लक्ष देण्यात यावे. महाविद्यालयाने याविषयीचा पत्रव्यवहार विद्यापीठाशी करणे अत्यावश्यक आहे.

१२) प्रकल्पावर आधारित लेखी परिक्षेऐवजी तोंडी परिक्षा घेण्यात यावी.

(३) कुष्ठरोग निवारित (Leprosy Cured Persons) विद्यार्थ्यांसाठी सवलती :-

१. ज्या महाविद्यालयात हे विद्यार्थी शिक्षण घेत आहेत ते किंवा जवळचे महाविद्यालय या विद्यार्थ्यांना परीक्षेसाठी परीक्षा केंद्र म्हणून देण्यात यावे.

२. शिकत असलेल्या महाविद्यालयातच शरीराची योग्य स्थिती आणि बसण्याच्या व्यवस्थेसाठी अनुकुल तयार केलेले टेबल, टायपिंग मशीन, खुर्च्या यांची या विद्यार्थ्यांसाठी व्यवस्था करण्यात यावी. यासाठी संबंधित महाविद्यालयाने विद्यापीठाची मान्यता/पूर्वपरवानगी घ्यावी.

३. अचानक उपचार करावे लागतील अशी स्थिती उत्पन्न झाली ; परीक्षेच्या कालावधीतच उपचारासाठी हॉस्पिटल मध्ये दाखल व्हावे लागले तर अशा प्रसंगी विद्यार्थ्यांच्या भविष्याचा विचार करुन त्यास पुन:परीक्षेची (Re-Exam) परवानगी देण्यात यावी. विषय शिक्षक, महाविद्यालयाचे प्राचार्य व परीक्षा विभागाचे प्रमुख यांनी यासाठी समन्वय साधावा.

४. विद्यार्थ्यांना लिहायला सोयीचे व्हावे यासाठी वेगळया प्रकारची पेन्सिल, पेन, ग्रीपर, संगणक देण्याची व्यवस्था उपलब्ध व्हावी.

५. गरजेनुसार लेखनिक घेण्याची परवानगी देण्यात यावी.

(४) कर्णबधिर विद्यार्थ्यांसाठी (Hearing Impairment-deft and hard of hearing) सवलती :-

१) प्रश्नाचे उत्तर अपेक्षित शब्दमर्यादेपेक्षा कमी शब्द मर्यादेत लिहिता येईल. दीर्घोत्तरी प्रश्नांची उत्तरे मुद्यांमध्ये लिहिता येतील. दिर्घोत्तरी प्रश्नांमध्ये मुख्य मुद्यांच्या अनुषंगाने (Key points) उत्तर लिहील्यास परिक्षकांनी उत्तरामध्ये थोडक्यात विषयाच्या अनुषंगाने माहिती/उत्तरे दिली आहेत का ते तपासून गुणदान करावे.

२) या मुलांसाठी स्पेलींग, व्याकरण, विरामचिन्हे या बाबतीत गुणदान कमी करण्यात येऊ नयेत.

३) सर्व विषयाच्या प्रश्नपत्रिकेमध्ये प्रश्नांची शब्दरचना सरळ व सोपी असावी.मौखिक मुल्यमापनासाठी लेखीचा पर्याय असावा.

४) आवश्यकता असल्यास अशा विद्यार्थ्यांना वाचनिक/ सूचक (Prompter) देण्यात यावा.

५) गरजेनुसार विद्यार्थ्याला त्यास हव्या त्या भाषेत पेपरी लिहिण्याची परवानगी देण्यात यावी.

(५) लोकोमोटर डिसेबिलिटी अस्थिव्यंगासह (Locomotor Disability Including Orthopedic Disability), बहुविकलांगता (Multiple Disabilities) व सेरेब्रल पाल्सी (Cerebral Palsy) विद्यार्थ्यांसाठी सवलती :-

१) ज्या महाविद्यालयात हे विद्यार्थी शिक्षण घेत आहेत तेच महाविद्यालय या विद्यार्थ्यांना परीक्षेसाठी परीक्षा केंद्र म्हणून देण्यात यावे. शिकत असलेल्या महाविद्यालयातच शरीराची योग्य स्थिती आणि बसण्यासाठी अनुकुल असे तयार केलेले टेबल, टायपिंग मशीन, खुर्च्या यांची या विद्यार्थ्यांसाठी व्यवस्था करावी लागेल. तथापि, यासाठी संबंधित महाविद्यालयाने विद्यापीठाची मान्यता/पूर्व परवानगी घ्यावी.

२) ज्या विद्यार्थ्यांना आवश्यकता असेल त्यांना उत्तरपत्रिका टाईप करणे किंवा लिहिण्यासाठी तसेच पूर्ण प्रश्नपत्रिका किंवा प्रश्नपत्रिकेचा काही भाग लिहिण्यासाठी लेखनिक घेण्यास परवानगी देण्यात येईल. जर हे विद्यार्थी स्वत: प्रश्नपत्रिका सोडवत असताना मधेच थकले ; पुढे प्रश्नपत्रिका सोडवू शकत नाही असे वाटल्यास त्यांना महाविद्यालयातील प्रत्यक्ष अध्यापनाशी संबंध नसलेला कोणताही कर्मचारी लेखनिक म्हणून देता येईल. हा कर्मचारी या विद्यार्थ्याने बोललेली भाषा समजू शकत असावा. या लेखनिकांची काळजीपूर्वक निवड करावी हा लेखनिक बहुविकलांग, सेरेब्रल पाल्सी, लोकोमोटर डिसेबिलिटी विद्यार्थी काय सांगतो ते समजून लिहू शकेल असा असावा.

३) आकृत्या, नकाशे, तक्ते इ. न काढण्यासाठी सवलत देय राहील. याचे गुण त्या विद्यार्थ्याला त्याचे प्रमाणात देण्यात यावेत.

४) प्रात्यक्षिक परीक्षेऐवजी या विद्यार्थ्यांना या विषयाची तोंडी परीक्षा/बहूपर्यायी उत्तरे असलेली लेखी परिक्षा (प्रात्यक्षिकांवर आधारित) देता येईल. तोंडी परीक्षेत प्रात्यक्षिकांवर आधारित प्रश्न विचारले जावेत.

५) या मुलांना अतिरिक्त सूचना किंवा संकेताची गरज भासते, तेव्हा परिक्षेच्या वेळी त्यांची बैठकीची वेगळी व्यवस्था करण्यात यावी.

६) अशा विद्यार्थ्यांच्या परिक्षासाठी तांत्रिक पध्दतीचा वापर करण्यात यावा.(उदा.संगणक व संगणक प्रणाली Voice Synthesizer)

७) प्रश्नाची प्रक्रिया जाणून घेण्यासाठी संप्रेषण बोर्ड (Communication Board) चा वापर करावा.

८) अनुकुलनशील साहित्य आणि उपकरणांचा वापर करु देण्यात यावा. उदा.पेन्सिल व ग्रीप्स.

९) हे विद्यार्थी जास्त दाब देऊन लिहितात त्यासाठी आवश्यकतेनुसार कागद/उत्तरपत्रिका जाड पानांची देण्यात यावी.

(६) शारिरीक वाढ खुंटणे (Dwarfism) :-

१) ज्या महाविद्यालयात हे विद्यार्थी शिक्षण घेत आहेत तेच महाविद्यालय या विद्यार्थ्यांना परीक्षेसाठी परीक्षा केंद्र म्हणून देण्यात येईल. शिकत असलेल्या महाविद्यालयातच शरीराची योग्य स्थिती आणि बसण्याच्या व्यवस्थेसाठी अनुकुल तयार केलेले टेबल, टायपिंग मशीन, खुर्च्या यांची या विद्यार्थ्यांसाठी व्यवस्था करावी. तथापि, यासाठी संबंधित महाविद्यालयाने विद्यापीठाची मान्यता/पूर्व परवानगी घ्यावी.

२) लेखनिक घेण्याची परवानगी देण्यात यावी.

३) आवश्यकता असेल तर वाचनिक/सूचक घेण्याची परवानगी असावी.

(७) बौध्दिक अक्षम (मतिमंद/गतिमंद) (Intellectual Disability-Mentally challenged/ Slow Learners) :-

१) विद्यार्थ्यांना आकृत्या, नकाशे, तक्ते इ. न काढण्याची सवलत देण्यात यावी. त्यासाठीचे गुण त्या विद्यार्थ्याला त्याच प्रमाणात देण्यात यावेत.

२) विद्यार्थ्यांना उत्तरपत्रिका टाईप करुन वा लिहून देण्याची परवानगी प्रदान करण्यात यावी. त्यांना पूर्ण प्रश्नपत्रिका वा प्रश्नपत्रिकेचा काही भाग लिहिण्यासाठी लेखनिक घेण्यास परवानगी देण्यात येईल. हे विद्यार्थी स्वत: प्रश्नपत्रिका सोडवत असताना मध्येच थकले, पुढे प्रश्नपत्रिका सोडवू शकत नाही असे वाटल्यास त्यांना महाविद्यालयातील प्रत्यक्ष अध्यापनाशी संबंध नसलेला कोणताही कर्मचारी लेखनिक म्हणून घेता येईल. हा कर्मचारी या विद्यार्थ्याने बोललेली भाषा समजू शकत असावा. या लेखनिकांची काळजीपूर्वक निवड करावी. हा लेखनिक अध्ययन अक्षम विद्यार्थी काय सांगतो ते समजून लिहू शकेल असा असावा.

३) प्रात्यक्षिक परीक्षेऐवजी त्या विद्यार्थ्यांना त्या विषयाची तोंडी परीक्षा/बहूपर्यायी उत्तरे असलेली लेखी परिक्षा (प्रात्यक्षिकांवर आधारित) देता येईल. तोंडी परीक्षेत प्रात्यक्षिकांवर आधारित प्रश्न विचारले जावेत.

४) या गटात मोडणाऱ्या अनेक विद्यार्थ्यांची कारक कौशल्ये अविकसित असतात याचा विचार करुन त्यांना वेगळया प्रकारची पेन्सील, पेन, ग्रीपर, गणकयंत्र वापरण्याची परवानगी द्यावी.

५) आवश्यकतेनुसार प्रौढ लेखनिक देण्यात यावा.

(८) मानसिक आजार (Mental Illness):-

१) ज्या महाविद्यालयात हे विद्यार्थी शिक्षण घेत आहेत ते महाविद्यालय अथवा घराजवळचे महाविद्यालय या विद्यार्थ्यांना परीक्षेसाठी परीक्षा केंद्र म्हणून देण्यात यावे.

२) या विद्यार्थ्यांची परीक्षा वेगळया वर्गात घेण्यात यावी.

३) विद्यार्थी अचानक आक्रमक/हिंसक बनला तर परिस्थिती हाताळू शकेल असाच पर्यवेक्षक नेमावा.

४) लेखी परीक्षेऐवजी ऑडिओ/व्हीडीओ रेकॉर्डर वापरुन मौखिक परीक्षा घेण्याची परवानगी देण्यात यावी.

(९) स्वमग्न (Autism Spectrum Disorder) विद्यार्थ्यांसाठी सवलती :-

१) ज्या महाविद्यालयात हे विद्यार्थी शिक्षण घेत आहेत ते महाविद्यालय या विद्यार्थ्यांना परीक्षेसाठी परीक्षा केंद्र म्हणून देण्यात यावे. त्यांच्या महाविद्यालयातच या मुलांसाठी विशेष तयार केलेले टेबल, टायपिंगमशीन, संगणक, गणकयंत्र, खुर्च्या यांची व्यवस्था करण्यात यावी.

२) विद्यार्थ्यांना उत्तरपत्रिका टाईप करुन वा लिहून देण्याची परवानगी देण्यात येईल. त्यांना पूर्ण उत्तरपत्रिका किंवा उत्तरपत्रिकेचा काही भाग लिहिण्यासाठी लेखनिक घेण्यास परवानगी देण्यात यावी. जर हे विद्यार्थी स्वत: प्रश्नपत्रिका सोडवत असताना मधेच थकले, पुढे प्रश्नपत्रिका सोडवू शकत नाहीत असे वाटल्यास,त्यांना महाविद्यालयातील प्रत्यक्ष अध्यापनाशी संबंध नसलेला कोणताही कर्मचारी लेखनिक म्हणून घेता येईल. हा कर्मचारी या विद्यार्थ्याने बोललेली भाषा समजू शकत असावा. या लेखनिकांची काळजीपूर्वक निवड करावी. हा लेखनिक ऑटिस्टिक विद्यार्थी काय सांगतो ते लिहू शकेल असा असावा.

३) विद्यार्थ्यांच्या सुरक्षिततेसाठी त्याला खात्री वाटेल अशी व्यक्ती परीक्षा वर्गाजवळ उपस्थित रहाण्याची परवानगी देण्यात यावी.

४) विद्यार्थ्यांना आकृत्या, नकाशे/तक्ते इ. न काढण्याची सवलत देण्यात येईल. त्याचे गुण त्या विद्यार्थ्याला त्या प्रमाणात देण्यात येतील.

५) प्रात्यक्षिक आणि प्रकल्प परीक्षेस विद्यार्थ्यांना या विषयाची तोंडी परीक्षा/बहूपर्यायी उत्तरे असलेली लेखी परिक्षा (प्रात्यक्षिकांवर आधारित) देता येईल. तोंडी परीक्षेत प्रात्यक्षिकांवर आधारित प्रश्न विचारले जावेत.

६) मौखिक मुल्यमापनासाठी लेखीचा पर्याय असावा.

७) आवश्यकतेनुसार प्रौढ लेखनिक देण्यात यावा.

८) आवश्यकतेनुसार वाचनिक/Prompter (सूचक) देण्यात यावा.

९) प्रश्नाचे उत्तर अपेक्षित शब्दमर्यादेपेक्षा कमी शब्द मर्यादेत लिहिता येईल. दिर्घोत्तरी प्रश्नाची उत्तरे मुद्यांमध्ये (Key Points) लिहिता येतील. दिर्घोत्तरी प्रश्नांमध्ये मुख्य मुद्यांच्या अनुषंगाने उत्तर दिल्यास परिक्षकांनी परिक्षेतील उत्तरामध्ये थोडक्यात विषयाच्य अनुषंगाने माहिती/उत्तरे दिली आहेत का ते तपासून गुणदान करावे.

१०) या विद्यार्थ्यांची परीक्षा वेगळया वर्गात घेण्यात यावी.

११) अचानक उपचार करावे लागतील अशी स्थिती उत्पन्न झाल्यास किंवा परीक्षेच्या कालावधीतच उपचारासाठी हॉस्पीटलमध्ये दाखल व्हावे लागल्यास अशा विद्यार्थ्यांच्या भविष्याचा विचार करुन त्यांना पुन:परीक्षेची (Re-Exam) परवानगी देण्यात यावी. विषय शिक्षक, महाविद्यालयाचे प्राचार्य व परीक्षा विभागाचे प्रमुख यांनी यासाठी समन्वय साधावा.

१२) या गटात मोडणाऱ्या अनेक विद्यार्थ्यांची कारक कौशल्य अविकसित असतात. याचा विचार करुन त्यांना वेगळया प्रकारची पेन्सील, पेन, ग्रीपर, गणकयंत्र वापरण्याची परवानगी देण्यात यावी.

११) अनिवार्य विषयाऐवजी (सायन्स, गणित इ.) विद्यार्थ्याला त्याला झेपेल असा विषय निवडून परीक्षा देण्याची परवानगी देण्यात यावी.

(१०) स्नायुंची विकृती (Muscular Dystrophy)/ मेंदू व मज्जापेशी काठीण्य (Multiple Sclerosis) विद्यार्थ्यांसाठी सवलती :-

१) ज्या महाविद्यालयात हे विद्यार्थी शिक्षण घेत आहेत ते किंवा जवळचे महाविद्यालय या विद्यार्थ्यांना परीक्षेसाठी परीक्षा केंद्र म्हणून देण्यात यावे.

२) अचानक उपचार करावे लागतील अशी स्थिती उत्पन्न झाल्यास किंवा परीक्षेच्या कालावधीतच उपचारासाठी हॉस्पीटलमध्ये दाखल व्हावे लागल्यास अशा विद्यार्थ्यांच्या भविष्याचा विचार करुन त्यांना पुन:परीक्षेची (Re-Exam) परवानगी देण्यात यावी. विषय शिक्षक, महाविद्यालयाचे प्राचार्य व परीक्षा विभागाचे प्रमुख यांनी यासाठी समन्वय साधावा.

३) या विद्यार्थ्यांची बैठक व्यवस्था वेगळया वर्गात करावी. वेळ प्रसंगी स्पेशल पर्यवेक्षकाची नेमणूक करावी. परीक्षा विभाग प्रमुख , महाविद्यालयीन अधिकारी यांच्या परवानगीने आवश्यकता असेल तर परीक्षा हॉस्पिटल अथवा विद्यार्थ्यांच्या घरी घेण्यात यावी.

४) लेखी परीक्षेऐवजी ऑडिओ/व्हीडीओ रेकॉर्डर वापरुन मौखिक परीक्षा घेण्याची परवानगी देण्यात यावी.

(११) मज्जासंस्थेचे तीव्र आजार (Chronic Neurological Conditions) :-

१) ज्या महाविद्यालयात हे विद्यार्थी शिक्षण घेत आहेत ते किंवा जवळचे महाविद्यालय या विद्यार्थ्यांना परीक्षेसाठी परीक्षा केंद्र म्हणून देण्यात यावे.

२) अचानक उपचार करावे लागतील अशी स्थिती उत्पन्न झाल्यास किंवा परीक्षेच्या कालावधीतच उपचारासाठी हॉस्पीटलमध्ये दाखल व्हावे लागल्यास अशा तर विद्यार्थ्यांच्या भविष्याचा विचार करुन त्याना पुन:परीक्षेची (Re-Exam) परवानगी देण्यात यावी. विषय शिक्षक, महाविद्यालयाचे प्राचार्य व परीक्षा विभागाचे प्रमुख यांनी यासाठी समन्वय साधावा.

३) या विद्यार्थ्यांची बैठक व्यवस्था वेगळया वर्गात करावी. वेळ प्रसंगी स्पेशल पर्यवेक्षकाची नेमणूक करावी. परीक्षा विभाग प्रमुख , महाविद्यालयीन अधिकारी यांच्या परवानगीने आवश्यकता असेल तर परीक्षा हॉस्पिटल अथवा विद्यार्थ्यांच्या घरी घेण्यात यावी.

४) लेखी परीक्षेऐवजी ऑडिओ/व्हीडीओ रेकॉर्डर वापरुन मौखिक परीक्षा घेण्याची परवानगी देण्यात यावी.

(१२) अध्ययन अक्षम (Specific Learning Disabilities) विद्यार्थ्यांसाठी सवलती :-

१) विद्यार्थ्यांना आकृत्या, नकाशे, तक्ते इ. न काढण्यासाठी सवलत देण्यात यावी. सदरचे गुण त्या विद्यार्थ्याला, त्या प्रमाणात देण्यात यावेत.

२) विद्यार्थ्यांना उत्तरपत्रिका टाईप करुन वा लिहून देण्याची परवानगी देण्यात येईल. त्यांना पूर्ण उत्तरपत्रिका किंवा उत्तरपत्रिकेचा काही भाग लिहिण्यासाठी लेखनिक घेण्यास परवानगी देण्यात येईल. जर हे विद्यार्थी स्वत: प्रश्नपत्रिका सोडवत असताना मधेच थकले, पुढे प्रश्नपत्रिका सोडवू शकत नाही असे वाटल्यास त्यांना महाविद्यालयातील प्रत्यक्ष अध्यापनाशी संबंध नसलेला कोणताही कर्मचारी लेखनिक म्हणून घेता येईल. हा कर्मचारी या विद्यार्थ्याने बोललेली भाषा समजू शकत असावा. या लेखनिकांची काळजीपूर्वक निवड करावी. हा लेखनिक अध्ययन अक्षम विद्यार्थी काय सांगतो ते समजून लिहू शकेल असा असावा.

३) प्रात्यक्षिक आणि प्रकल्प परीक्षेस विद्यार्थ्यांना या विषयाची तोंडी परीक्षा/बहूपर्यायी उत्तरे असलेली लेखी परिक्षा (प्रात्यक्षिकांवर आधारित) देता येईल. तोंडी परीक्षेत प्रात्यक्षिकांवर आधारित प्रश्न विचारले जावेत.

४) या गटात मोडणाऱ्या अनेक विद्यार्थ्यांची कारक कौशल्ये अविकसित असतात. याचा विचार करुन त्यांना वेगळया प्रकारची पेन्सील, पेन, ग्रीपर, गणकयंत्र वापरण्याची परवानगी देण्यात यावी.

५) लेखी परीक्षेऐवजी ऑडिओ/व्हीडीओ रेकॉर्डर वापरुन मौखिक परीक्षा घेण्याची परवानगी देण्यात यावी.

६) आवश्यकतेनुसार प्रौढ लेखनिक देण्यात यावा.

७) प्रश्नाचे उत्तर अपेक्षित शब्दमर्यादेपेक्षा कमी शब्द मर्यादेत लिहिता येईल. दिर्घोत्तरी प्रश्नाची उत्तरे मुद्यांमध्ये (Key Points) लिहिता येतील. अशा दिर्घोत्तरी प्रश्नांमध्ये मुख्य मुद्यांच्या

अनुषंगाने उत्तर लिहील्यास परिक्षकांनी उत्तरामध्ये थोडक्यात विषयाच्या अनुषंगाने माहिती/उत्तरे दिली आहेत का ते तपासून गुणदान करावे.

(१३) मेंदू व मज्जापेशी काठीण्य (Multiple Sclerosis) विद्यार्थ्यांसाठी सवलती :-

१) ज्या महाविद्यालयात हे विद्यार्थी शिक्षण घेत आहेत ते किंवा जवळचे महाविद्यालय या विद्यार्थ्यांना परीक्षेसाठी परीक्षा केंद्र म्हणून देण्यात यावे.

२) अचानक उपचार करावे लागतील अशी स्थिती उत्पन्न झाल्यास किंवा परीक्षेच्या कालावधीतच उपचारासाठी हॉस्पीटलमध्ये दाखल व्हावे लागल्यास त्या विद्यार्थ्यांच्या भविष्याचा विचार करुन त्याना पुन:परीक्षेची (Re-Exam) परवानगी देण्यात यावी. विषय शिक्षक, महाविद्यालयाचे प्राचार्य व परीक्षा विभागाचे प्रमुख यांनी यासाठी समन्वय साधावा.

३) या विद्यार्थ्यांची बैठक व्यवस्था वेगळया वर्गात करावी. वेळ प्रसंगी स्पेशल पर्यवेक्षकाची नेमणूक करावी. परीक्षा विभाग प्रमुख , महाविद्यालयीन अधिकारी यांच्या परवानगीने आवश्यकता असेल तर परीक्षा हॉस्पिटल अथवा विद्यार्थ्यांच्या घरी घेण्यात यावी.

४) लेखी परीक्षेऐवजी ऑडिओ/व्हीडीओ रेकॉर्डर वापरुन मौखिक परीक्षा घेण्याची परवानगी देण्यात यावी.

(१४) भाषण (वाचा) व भाषा अक्षमत्व (Speech and Language Disability) असलेल्या विद्यार्थ्यांसाठी सवलती :-

१) ज्यावेळेस निबंधात्मक प्रश्न असतात अशावेळी सदर प्रश्नावर गुणदान करतांना उत्तरे मोठ्या प्रमाणात लिहिलेले आहे हे न पाहता मुख्य मुद्यांवर (Key Points) वर लक्ष देण्यात यावे. महाविद्यालयाने याविषयीचा पत्रव्यवहार विद्यापीठाशी करणे अत्यावश्यक आहे.

२) विद्यार्थ्यांना आकृत्या, नकाशे/तक्ते इ. न काढण्याची सवलत देण्यात यावी. त्याचे गुण त्या विद्यार्थ्याला त्या प्रमाणात देण्यात यावेत अथवा त्यासाठी पर्यायी प्रश्न विचारण्यात यावेत.

३) अनिवार्य विषयाऐवजी (सायन्स, गणित इ.) विद्यार्थ्याला त्यास झेपेल असा विषय निवडून परीक्षा देण्याची परवानगी देण्यात यावी.

४) तोंडी परीक्षा लेखी स्वरुपात स्वरुपाची परवानगी देण्यात यावी.

(१५) थॅलस्सेमिया (Thalassemia)/ कॅन्सर (Cancer):-

१) महाविद्यालयात हे विद्यार्थी शिक्षण घेत आहेत ते किंवा जवळचे महाविद्यालय या विद्यार्थ्यांना परीक्षेसाठी परीक्षा केंद्र म्हणून देण्यात येईल. त्यांच्या महाविद्यालयातच या मुलांसाठी विशेष तयार केलेले टेबल, टायपिंग मशीन, खुर्च्यांची व्यवस्था करण्यात यावी. तथापि, यासाठी संबंधित महाविद्यालयाने विद्यापीठाची मान्यता/पूर्व परवानगी घ्यावी.

२) अचानक उपचार करावे लागतील अशी स्थिती उत्पन्न झाल्यास किंवा परीक्षेच्या कालावधीतच उपचारासाठी हॉस्पीटलमध्ये दाखल व्हावे लागले तर विद्यार्थ्यांच्या भविष्याचा विचार करुन त्यांना पुन:परीक्षेची (Re-Exam) परवानगी देण्यात यावी. विषय शिक्षक, महाविद्यालयाचे प्राचार्य व परीक्षा विभागाचे प्रमुख यांनी यासाठी समन्वय साधावा.

३) इन्फेक्शनची शक्यता लक्षात घेऊन या विद्यार्थ्यांसाठी बैठक व्यवस्था वेगळया वर्गात करावी. वेळ प्रसंगी स्पेशल पर्यवेक्षकाची नेमणूक करावी व परीक्षा विद्यार्थ्याच्या घरी घेण्यात यावी.

४) विद्यार्थ्यांना लिहावयाचे सोयीचे व्हावे यासाठी वेगळया प्रकारची पेन्सील , पेन, ग्रीपर, संगणक देण्याची व्यवस्था उपलब्ध करावी.

५) गरज असल्यास त्यांना लेखनिक घेण्याची परवानगी देण्यात यावी.
६) विद्यार्थ्यांच्या सुरक्षिततेसाठी त्याला खात्री वाटेल अशी व्यक्ती परीक्षा वर्गाजवळ उपस्थित रहाण्याची परवानगी देण्यात यावी.
७) यापेक्षा वेगळया सोयी हव्या असतील तर पालक विषय शिक्षक, प्राचार्य व परीक्षा विभाग प्रमुख यांच्या समन्वयाने ठरविण्यात यावे.

(१६) हिमोफिलिया (Hemophilia):-

१) ज्या महाविद्यालयात हे विद्यार्थी शिक्षण घेत आहेत ते किंवा जवळचे महाविद्यालय या विद्यार्थ्यांना परीक्षेसाठी परीक्षा केंद्र म्हणून देण्यात येईल. त्यांच्या महाविद्यालयातच या मुलांसाठी विशेष तयार केलेले टेबल, टायपिंग मशीन, खुर्च्यांची व्यवस्था करण्यात यावी. तथापि, यासाठी संबंधित महाविद्यालयाने विद्यापीठाची मान्यता/पूर्व परवानगी घ्यावी.
२) अचानक उपचार करावे लागतील अशी स्थिती उत्पन्न झाल्यास किंवा परीक्षेच्या कालावधीतच उपचारासाठी हॉस्पीटलमध्ये दाखल व्हावे लागल्यास विद्यार्थ्यांच्या भविष्याचा विचार करुन त्यांना पुन:परीक्षेची (Re-Exam) परवानगी देण्यात यावी. विषय शिक्षक, महाविद्यालयाचे प्राचार्य व परीक्षा विभागाचे प्रमुख यांनी यासाठी समन्वय साधावा.
३) इन्फेक्शनची शक्यता लक्षात घेऊन या विद्यार्थ्यांसाठी बैठक व्यवस्था वेगळया वर्गात करावी. वेळ प्रसंगी स्पेशल पर्यवेक्षकाची नेमणूक करावी व परीक्षा विद्यार्थ्याच्या घरी घेण्यात यावी.
४) विद्यार्थ्यांना लिहावयाचे सोयीचे व्हावे यासाठी वेगळया प्रकारची पेन्सील , पेन, ग्रीपर, संगणक देण्याची व्यवस्था उपलब्ध करावी.
५) गरज असल्यास त्यांना लेखनिक घेण्याची परवानगी देण्यात यावी.
६) विद्यार्थ्यांच्या सुरक्षिततेसाठी त्याला खात्री वाटेल अशी व्यक्ती परीक्षा वर्गाजवळ उपस्थित रहाण्याची परवानगी देण्यात यावी.
७) यापेक्षा वेगळया सोयी हव्या असतील तर पालक विषय शिक्षक, प्राचार्य व परीक्षा विभाग प्रमुख यांच्या समन्वयाने ठरविण्यात यावे.

(१७) सिकल सेल (Sickle Cell Disease):-

१) ज्या महाविद्यालयात हे विद्यार्थी शिक्षण घेत आहेत ते किंवा जवळचे महाविद्यालय या विद्यार्थ्यांना परीक्षेसाठी परीक्षा केंद्र म्हणून देण्यात येईल. त्यांच्या महाविद्यालयातच या मुलांसाठी विशेष तयार केलेले टेबल, टायपिंग मशीन, खुर्च्यांची व्यवस्था करण्यात यावी. तथापि, यासाठी संबंधित महाविद्यालयाने विद्यापीठाची मान्यता/पूर्व परवानगी घ्यावी.
२) अचानक उपचार करावे लागतील अशी स्थिती उत्पन्न झाल्यास किंवा परीक्षेच्या कालावधीतच उपचारासाठी हॉस्पीटलमध्ये दाखल व्हावे लागल्यास विद्यार्थ्यांच्या भविष्याचा विचार करुन त्यांना पुन:परीक्षेची (Re-Exam) परवानगी देण्यात यावी. विषय शिक्षक, महाविद्यालयाचे प्राचार्य व परीक्षा विभागाचे प्रमुख यांनी यासाठी समन्वय साधावा.
३) इन्फेक्शनची शक्यता लक्षात घेऊन या विद्यार्थ्यांसाठी बैठक व्यवस्था वेगळया वर्गात करावी. वेळ प्रसंगी स्पेशल पर्यवेक्षकाची नेमणूक करावी व परीक्षा विद्यार्थ्याच्या घरी घेण्यात यावी.
४) विद्यार्थ्यांना लिहावयाचे सोयीचे व्हावे यासाठी वेगळया प्रकारची पेन्सील , पेन, ग्रीपर, संगणक देण्याची व्यवस्था उपलब्ध करावी.
५) गरज असल्यास त्यांना लेखनिक घेण्याची परवानगी देण्यात यावी.

६) विद्यार्थ्यांच्या सुरक्षिततेसाठी त्याला खात्री वाटेल अशी व्यक्ती परीक्षा वर्गाजवळ उपस्थित रहाण्याची परवानगी देण्यात यावी.

७) यापेक्षा वेगळया सोयी हव्या असतील तर पालक विषय शिक्षक, प्राचार्य व परीक्षा विभाग प्रमुख यांच्या समन्वयाने ठरविण्यात यावे.

(१८) ॲसिड ॲटॅक व्हिक्टीम (Acid Attack Victim) विद्यार्थ्यांसाठी सवलती :-

१) ज्या महाविद्यालयात हे विद्यार्थी शिक्षण घेत आहेत ते किंवा जवळचे महाविद्यालय या विद्यार्थ्यांना परीक्षेसाठी परीक्षा केंद्र म्हणून देण्यात यावे.

२) शिकत असलेल्या महाविद्यालयातच शरीराची योग्य स्थिती आणि बसण्यासाठी अनुकुल असे तयार केलेले टेबल, टायपिंग मशीन, खुर्च्या यांची या विद्यार्थ्यांसाठी व्यवस्था करण्यात यावी. तथापि, यासाठी संबंधित महाविद्यालयाने विद्यापीठाची मान्यता/पूर्व परवानगी घ्यावी.

३) अचानक उपचार करावे लागतील अशी स्थिती उत्पन्न झाल्यास किंवा परीक्षेच्या कालावधीतच उपचारासाठी हॉस्पीटलमध्ये दाखल व्हावे लागल्यास विद्यार्थ्यांच्या भविष्याचा विचार करुन त्यांना पुन:परीक्षेची (Re-Exam) परवानगी देण्यात यावी. विषय शिक्षक, महाविद्यालयाचे प्राचार्य व परीक्षा विभागाचे प्रमुख यांनी यासाठी समन्वय साधावा.

४) विद्यार्थ्यांना लिहावयाचे सोयीचे व्हावे यासाठी वेगळया प्रकारची पेन्सील , पेन, ग्रीपर, संगणक देण्याची व्यवस्था उपलब्ध करुन द्यावी.

५) गरज असल्यास त्यांना लेखनिक घेण्याची परवानगी द्यावी.

(१९) पार्किंसन्स (Parkinson's Disease):-

१) ज्यावेळेस निबंधात्मक प्रश्न असतात अशावेळी सदर प्रश्नावर गुणदान करतांना उत्तरे मोठ्या प्रमाणात लिहिलेले आहे हे न पाहता मुख्य मुद्यांवर(Key Points) वर लक्ष देण्यात यावे. महाविद्यालयाने याविषयीचा पत्रव्यवहार विद्यापीठाशी करणे अत्यावश्यक आहे.

२) विद्यार्थ्यांना आकृत्या, नकाशे/तक्ते इ. न काढण्याची सवलत देण्यात यावी. त्याचे गुण त्या विद्यार्थ्याला त्या प्रमाणात देण्यात यावेत अथवा त्यासाठी पर्यायी प्रश्न विचारण्यात यावेत.

३) तोंडी परीक्षा लेखी स्वरुपाची परवानगी देण्यात यावी.

उपरोक्त नमुद वर्गवारीतील दिव्यांग विद्यार्थ्यी ज्या महाविद्यालयामध्ये शिक्षण घेत आहे त्या महाविद्यालयातील प्राचार्यांनी या शासन निर्णयामध्ये नमुद केलेल्या सर्व सवलती व सुविधा या विशेष गरजा असणाऱ्या विद्यार्थ्यांना मिळतील याची दक्षता घ्यावी. सदर शासन निर्णय राज्यातील उच्च व तंत्र शिक्षण विभागातंर्गत येणाऱ्या सर्व विद्यापीठे व त्यांच्या संलग्नीत असणारी सर्व महाविद्यालये तसेच राज्यशासना मार्फत विशेष कायद्यान्वये स्थापन करण्यात आलेल्या सर्व स्वंय अर्थसहाय्यीत विद्यापीठांना लागू राहील. सदर आदेशाची प्रभावी अमंलबजावणी होईल हे पाहण्याची जबाबदारी सर्व उपरोक्त नमुद विद्यापीठांची राहील.

सदरहू शासन निर्णयाची तात्काळ प्रभावीपणे अंमलबजावणी करण्यात येत आहे.

सदर शासन निर्णय महाराष्ट्र शासनाच्या www.maharashtra.gov.in या संकेतस्थळावर उपलब्ध करण्यात आला असून त्याचा संकेतांक २०१७०३०४१३१६२५२३०८ असा आहे. हा आदेश डिजीटल स्वाक्षरीने साक्षांकित करुन काढण्यात येत आहे.

महाराष्ट्राचे राज्यपाल यांच्या आदेशानुसार व नावाने,

Siddharth Kharat

Digitally signed by Siddharth Kharat
DN: c=IN, o=Government Of Maharashtra, ou=Higher And Technical Education Department, postalCode=400032, st=Maharashtra, 2.5.4.20=6f8cb55012423727bece629d954713c1ec2962a9ca9b909643170e56321cfd24, cn=Siddharth Kharat
Date: 2017.03.04 17:49:42 +05'30'

(सिध्दार्थ खरात)
उप सचिव, महाराष्ट्र शासन

प्रति,

१. मा.राज्यपाल यांचे सचिव, राजभवन, मुंबई.
२. मा.मुख्यमंत्री यांचे अप्पर मुख्य सचिव, मंत्रालय, मुंबई.
३. मा. मंत्री, उच्च व तंत्रशिक्षण यांचे विशेष कार्य अधिकारी, मंत्रालय ,मुंबई.
४. मा. राज्यमंत्री, उच्च व तंत्रशिक्षण यांचे खाजगी सचिव, मंत्रालय ,मुंबई.
५. मा. अप्पर मुख्य सचिव,उच्च व तंत्रशिक्षण यांचे स्वीय सहाय्यक ,मंत्रालय ,मुंबई.
६. सर्व अकृषी विद्यापीठांचे कुलगुरु /कुलसचिव.
७. राज्यातील सर्व स्वंय अर्थसहाय्यीत विद्यापीठांचे कुलगुरु / कुलसचिव.
८. सर्व संचालक, उच्च व तंत्र शिक्षण, महाराष्ट्र राज्य.
९. उप सचिव, (विशि) (मशि) (तांशि) उच्च व तंत्र शिक्षण विभाग यांचे स्वीय सहाय्यक, मंत्रालय, मुंबई.
१०. निवड नस्ती- विशि-३.

ANNEXURE- 4

शासनाच्या संकेतस्थळ/ प्रणालींचे विकसन करतांना दिव्यांग जनांनासाठी निश्चित करण्यात आलेल्या भारत सरकारच्या मार्गदर्शक तत्वांचे व विनिर्देशांचे काटेकोर पालन करण्याबाबत.

महाराष्ट्र शासन
सामान्य प्रशासन विभाग (माहिती तंत्रज्ञान)
शासन परिपत्रक क्रमांक - मातंसं २०१८/प्र.क्र.१८२/से-४/३९
मंत्रालय, मुंबई - ४०० ०३२
दि. १८ सप्टेंबर, २०१८

प्रस्तावना-

१. नागरिकांना शासनाच्या सेवा सुविधा घरपोच उपलब्ध होण्यासाठी शासनाच्या योजनांची माहिती शासनाच्या विविध संकेतस्थळांद्वारे उपलब्ध करुन देण्यात येत आहे. यांचा लाभ नागरिकांना होत असला तरी दिव्यांग जनांना संकेतस्थळे व संगणक प्रणालींचा वापर करतांना अनेक अडचणींना सामोरे जावे लागावयाची बाब शासनाच्या निर्देशास आली आहे. शासनाची सर्व संकेतस्थळे दिव्यांगजनांना वापरण्यास सुगम करण्याचे निर्देश मुंबई उच्च न्यायालयाने दिले आहेत. शासनाच्या योजनांचा लाभ दिव्यांग जनांना मिळण्यासाठी व शासनाच्या प्रकल्पांमध्ये दिव्यांगजनांच्या डिजिटल समावेशनासाठी संकेतस्थळे व संगणक प्रणाली विकसकांना दिशानिर्देश करण्याची आवश्यकता आहे. संकेतस्थळे व संगणक प्रणालींच्या विकसकांना दिशानिर्देश केल्याने सामान्य नागरिकांबरोबरच दिव्यांगजनांना मोबाईल प्रणाली, संकेतस्थळे व संगणक प्रणालींचा वापर करणे सुगम होईल व सर्वांना शासनाच्या डिजिटल सुविधांचा लाभ घेता येणे शक्य होणार आहे.

परिपत्रक-

२. राज्यात राबविण्यात येत असलेल्या माहिती व दूरसंचार प्रकल्पांमध्ये दिव्यांग जनांच्या डिजिटल समावेशनासाठी संगणक स्थळे व संगणकीय प्रणालींचे विकसन युनिव्हर्सल डिझाईननुसार होणे आवश्यक आहे. यासाठी विकसकांनी संकेतस्थळे व मोबाईल तसेच संगणकीय प्रणालींचे विकसन करतांना पुढील दिशानिर्देशांचे पालन करणे आवश्यक आहे.

अ. संकेतस्थळे, मोबाईल व संगणक प्रणालींच्या युनिव्हर्सल डिझाईनसाठी विकसकाने डिजिटल ॲक्सेसिबीलीटिसाठीच्या WCAG२.० Level AA या आंतर राष्ट्रीय मानकांचे तसेच भारत सरकारच्या GIGW दिशानिर्देशांचे पालन काटेकोरपणे करावे.

ब. विकसकांनी संकेतस्थळे, मोबाईल व संगणक प्रणालींवर माहितीचे आदान प्रदान करण्यासाठीची (Digital Accessibility) सुविधा उपलब्ध करुन देण्यात यावी.

क. संकेतस्थळे, मोबाईल व संगणक प्रणाली विकसन करण्यासाठी WCAG२.० Level AA अनुसार आवश्यक विनिर्देश जोडपत्र १ प्रमाणे असून GIGW दिशानिर्देश जोडपत्र २ प्रमाणे आहेत. या दिशानिर्देशकांचे विकसकांकडून काटेकोर पालन करण्यात यावे. या दिशानिर्देशांनुसारच विकसन करुन घेण्याची जबाबदारी संबंधित विभाग / कार्यालयांची असेल.

ड. उच्च न्यायालयाच्या निर्देशानुसार सर्व विभागांनी त्यांचे व त्यांच्या अधिनस्त कार्यालयांची संकेतस्थळे ३ महिन्यांमध्ये या विनिर्देशांनुसार अद्यावत करून घ्यावित आणि याचा अहवाल माहिती तंत्रज्ञान संचालनालयास सादर करावा.

३. सदर शासन परिपत्रक महाराष्ट्र शासनाच्या [illegible] या संकेतस्थळावर उपलब्ध करण्यात आले असून त्याचा संकेतांक २०१८१००३१५१७३७९४११ असा आहे. हे शासन परिपत्रक डिजीटल स्वाक्षरीने साक्षांकित करुन काढण्यात येत आहे.

महाराष्ट्राचे राज्यपाल यांच्या आदेशानुसार व नावाने,

SVR Srinivas

(एस. वि. आर. श्रीनिवास)
प्रधान सचिव (प्रशासन)
महाराष्ट्र शासन

प्रत,

१. मा.राज्यपाल यांचे सचिव
२. मा. मुख्यमंत्री यांचे प्रधान सचिव/सचिव
३. सचिव, मुख्य सचिवांचे कार्यालय,महाराष्ट्र राज्य, मुंबई
४. राज्य मुख्य माहिती आयुक्त, राज्य माहिती आयोग, महाराष्ट्र राज्य, मुंबई
५. सर्व राज्य माहिती आयुक्त, राज्य माहिती आयोग,महाराष्ट्र राज्य, मुंबई
६. प्रबंधक, मुळ न्याय शाखा, उच्च न्यायालय, मुंबई
७. प्रबंधक, उच्च न्यायालयालय, अपिल शाखा, मुंबई
८. सचिव,महाराष्ट्र लोकसेवा आयोग, मुंबई
९. सचिव, महाराष्ट्र विधान मंडळ सचिवाल, मुंबई
१०. प्रबंधक, लोकआयुक्त व उपलोकआयुक्त यांचे कार्यालय, मुंबई
११. मंत्रालयीन विभागाचे सर्व अप्पर मुख्य सचिव/प्रधान सचिव/सचिव
१२. सचिव, माहिती व तंत्रज्ञान विभाग, मंत्रालय, मुंबई
१३. महासंचालक, माहिती व जनसंपर्क संचालनालय, मुंबई
१४. सर्व मंत्रालयीन विभाग
१५. सर्व विभागीय आयुक्त
१६. महासंचालक, यशदा, पुणे
१७. सर्व जिल्हाधिकारी
१८. निवडनस्ती, सा.प्र.वि.कार्यासन भाग

Annexure I

SN	Digital accessibility requirement specification	Brief Description
1	Text Alternatives	Provide text alternatives for any non-text content so that it can be changed into other forms people need (such as large print, braille, speech, symbols or simpler language).
2	Non-text Content	All images, form image buttons, and image map hot spots have appropriate, equivalent alternative text. Images that do not convey content, are decorative, or contain content that is already conveyed in text are given null alt text (alt="") or implemented as CSS backgrounds. All linked images have descriptive alternative text. Equivalent alternatives to complex images are provided in context or on a separate (linked and/or referenced via longdesc) page.
3	Time-based Media	Provide alternatives for time-based media.
4	Audio Description or Media Alternative (Prerecorded)	A descriptive text transcript OR audio description audio track is provided for non-live, web-based video
5	Adaptable	Create content that can be presented in different ways (for example simpler layout) without losing information or structure.
6	Info and Relationships	Semantic markup is used to designate headings (<h1>), lists (, , and <dt>), emphasized or special text (, <code>, <abbr>, <blockquote>, for example), etc. Semantic markup is used appropriately. Tables are used for tabular data. Where necessary, data cells are associated with their headers. Data table captions and summaries are used where appropriate. Text labels are associated with form input elements. Related form elements are grouped with fieldset/legend.
7	Meaningful Sequence	The reading and navigation order (determined by code order) is logical and intuitive.
8	Use of Color	Color is not used as the sole method of conveying content or distinguishing visual elements. Color alone is not used to distinguish links from surrounding text unless the luminance contrast between the link and the surrounding text is at least 3:1 and an additional differentiation (e.g., it becomes underlined) is provided when the link is hovered over or receives focus.
9	Audio Control	A mechanism is provided to stop, pause, mute, or adjust volume for audio that automatically plays on a page for more than 3 seconds.
10	Resize text	The page is readable and functional when the text size is doubled.
11	Images of Text	If the same visual presentation can be made using text alone, an image is not used to present that text.
12	Keyboard Accessible	Make all functionality available from a keyboard.
13	Keyboard	All page functionality is available using the keyboard, unless the functionality cannot be accomplished in any known way using a keyboard (e.g., free hand drawing). Page-specified shortcut keys and accesskeys (accesskey should typically be avoided) do not conflict with existing browser and screen reader shortcuts.
14	No Keyboard Trap	Keyboard focus is never locked or trapped at one particular page element. The user can navigate to and from all navigable page elements using only a keyboard.

SN	Digital accessibility requirement specification	Brief Description
15	Pause, Stop, Hide	Automatically moving, blinking, or scrolling content that lasts longer than 5 seconds can be paused, stopped, or hidden by the user. Moving, blinking, or scrolling can be used to draw attention to or highlight content as long as it lasts less than 5 seconds. Automatically updating content (e.g., automatically redirecting or refreshing a page, a news ticker, AJAX updated field, a notification alert, etc.) can be paused, stopped, or hidden by the user or the user can manually control the timing of the updates.
16	Seizures	Do not design content in a way that is known to cause seizures.
17	Three Flashes or Below Threshold	No page content flashes more than 3 times per second.
18	Navigable	Provide ways to help users navigate, find content, and determine where they are
19	Bypass Blocks	A link is provided to skip navigation and other page elements that are repeated across web pages. If a page has a proper heading structure, this may be considered a sufficient technique instead of a "Skip to main content" link. Note that navigating by headings is not yet supported in all browsers. If a page uses frames and the frames are appropriately titled, this is a sufficient technique for bypassing individual frames.
20	Page Titled	The web page has a descriptive and informative page title.
21	Focus Order	The navigation order of links, form elements, etc. is logical and intuitive.
22	Headings and Labels	Page headings and labels for form and interactive controls are informative. Avoid duplicating heading (e.g., "More Details") or label text (e.g., "First Name") unless the structure provides adequate differentiation between them.
23	Focus Visible	It is visually apparent which page element has the current keyboard focus (i.e., as you tab through the page, you can see where you are).
24	Readable	Make text content readable and understandable
25	Language of Page	The language of the page is identified using the HTML lang attribute
26	Language of Parts	The language of page content that is in a different language is identified using the lang attribute.
27	Predictable	Make Web pages appear and operate in predictable ways.
28	On Input	When a user inputs information or interacts with a control, it does not result in a substantial change to the page, the spawning of a pop-up window, an additional change of keyboard focus, or any other change that could confuse or disorient the user unless the user is informed of the change ahead of time.
29	Compatible	Maximize compatibility with current and future user agents, including assistive technologies.
30	Parsing	Significant HTML/XHTML validation/parsing errors are avoided. In content implemented using markup languages, elements have complete start and end tags, elements are nested according to their specifications, elements do not contain duplicate attributes, and any IDs are unique, except where the specifications allow these features.
31	Name, Role, Value	Markup is used in a way that facilitates accessibility. This includes following the HTML/XHTML specifications and using forms, form labels, frame titles, etc. appropriately. For all user interface components, the name and role can be programmatically determined; states, properties, and values that can be set by the user can be programmatically set; and notification of changes to these items is available to user agents, including assistive technologies.

SN	Digital accessibility requirement specification	Brief Description
32	Audio-only and Video-only (Prerecorded)	A descriptive text transcript (including all relevant visual and auditory clues and indicators) is provided for non-live, web-based audio (audio podcasts, MP3 files, etc.). A text or audio description is provided for non-live, web-based video-only (e.g., video that has no audio track).
33	Captions (Prerecorded)	Synchronized captions are provided for non-live, web-based video (YouTube videos, etc.)
34	Captions (Live)	Synchronized captions are provided for all live multimedia that contains audio (audio-only broadcasts, web casts, video conferences, Flash animations, etc.)
35	Audio Description (Prerecorded)	Audio descriptions are provided for all video content NOTE: Only required if the video conveys content visually that is not available in the default audio track.
36	Sensory Characteristics	Instructions do not rely upon shape, size, or visual location (e.g., "Click the square icon to continue" or "instructions are in the right-hand column"). Instructions do not rely upon sound (e.g., "A beeping sound indicates you may continue.").
37	Distinguishable	Make it easier for users to see and hear content including separating foreground from background.
38	Contrast (Minimum)	Text and images of text have a contrast ratio of at least 4.5:1. Large text - at least 18 point (typically 24px) or 14 point (typically 18.66px) bold has a contrast ratio of at least 3:1.
39	Enough Time	Provide users enough time to read and use content.
40	Timing Adjustable	If a page or application has a time limit, the user is given options to turn off, adjust, or extend that time limit. This is not a requirement for real-time events (e.g., an auction), where the time limit is absolutely required, or if the time limit is longer than 20 hours.
41	Link Purpose (In Context)	The purpose of each link (or form image button or image map hotspot) can be determined from the link text alone, or from the link text and its context (e.g., surrounding paragraph, list item, table cell, or table headers). Links (or form image buttons) with the same text that go to different locations are readily distinguishable.
42	Multiple Ways	Multiple ways are available to find other web pages on the site - at least two of: a list of related pages, table of contents, site map, site search, or list of all available web pages.
43	On Focus	When a page element receives focus, it does not result in a substantial change to the page, the spawning of a pop-up window, an additional change of keyboard focus, or any other change that could confuse or disorient the user.
44	Consistent Navigation	Navigation links that are repeated on web pages do not change order when navigating through the site.
45	Consistent Identification	Elements that have the same functionality across multiple web pages are consistently identified. For example, a search box at the top of the site should always be labeled the same way.
46	Input Assistance	Help users avoid and correct mistakes.
47	Error Identification	Required form elements or form elements that require a specific format, value, or length provide this information within the element's label. If utilized, form validation errors are presented in an efficient, intuitive, and accessible manner. The error is clearly identified, quick access to the problematic element is provided, and user is allowed to easily fix the error and resubmit the form.

SN	Digital accessibility requirement specification	Brief Description
48	Labels or Instructions	Sufficient labels, cues, and instructions for required interactive elements are provided via instructions, examples, properly positioned form labels, and/or fieldsets/legends.
49	Error Suggestion	If an input error is detected (via client-side or server-side validation), provide suggestions for fixing the input in a timely and accessible manner.
50	Error Prevention (Legal, Financial, Data)	If the user can change or delete legal, financial, or test data, the changes/deletions can be reversed, verified, or confirmed
51	Visual Captcha	Alternative mode of authentication should be offered to inorder to be authenticated
52	Mandatory use of Unicode for regional language	Unicode facilitates assistive technology to access content.

Annexure 2

	COMPLIANCE MATRIX of GIGW
Websites - General Guidelines	
S.No.	GUIDELINE
1	Department has nominated a Web Information Manager as defined in the guidelines.
2	It has been ensured that all stationery of the department as well as advertisements/public messages issued by the concerned Department prominently display the URL of the web site.
3	Website has the following clearly defined policies and plans approved by the web information manager.
	1. Copyright Policy.
	2. Content Contribution, Moderation & Approval (CMAP) policy.
	3. Content Archival (CAP) policy.
	4. Content Review (CRP) policy.
	5. Hyper linking Policy.
	6. Privacy Policy.
	7. Terms & Conditions.
	8. Website Monitoring Plan.
	9. Contingency Management Plan.
	10. Security Policy.
4	Source of all documents, not owned by the dept. that have been reproduced in part or full, is mentioned.
5	Due permissions have been obtained for publishing any content protected by copyright.
6	Home page of website displays the last updated/reviewed date.
7	Complete information including title, size format and usage instructions is provided for all downloadable material.
8	With respect to each, Circular, Notification, Document,
	Form, Scheme, Service and Recruitment notice,
	The following should be clearly listed in the Website: a. Complete title b. Language (if other than English),
	d. Purpose/procedure to apply (as applicable)
	e. Validity (if applicable)
9	All outdated, irrelevant content (like Announcements, Tenders, Recruitment notices, News and Press Releases) is removed from the website and/or placed into the archives as per the archival policy.
10	The language is free from spelling and grammatical errors.
11	Mechanism is in place to ensure that there are no 'broken links' (internal as well as external) or 'Page not found' errors.
12	There are no links to 'under construction' pages.
13	The mechanism is in place to check the accuracy of Hyperlinked Content and Clear indications are given when a link leads out to a non-government website.

14	Website provides a prominent link to the 'National Portal' from the Home Page and Pages belonging to National Portal load in new browser window.
15	Association to Government is demonstrated by the use of Emblem/Logo in proper ratio and colour, prominently displayed on the homepage of the website.
17	Website uses Cascading Style Sheets to control layouts/styles and incorporates responsive design features to ensure that the interface displays well on different screen sizes.
16	Ownership information is displayed on the homepage and on all important entry pages of the website and each subsequent page is a standalone entity in terms of ownership, navigation and context of content.
18	Website is readable even when style sheets are switched off or not loaded.
19	Proper page title and language attribute along with metadata for page like keywords and description are appropriately included.
20	Data tables have been provided with necessary tags/mark up.
21	The website has a readily available Help section linked from all pages of the website.
22	All information about the department, useful for the citizen and other stakeholders, is present in the 'About Us' section and mechanism is in place to keep the information up to date.
23	Website has a 'Contact Us' page providing complete contact details of important functionaries in the department and this is linked from the Home Page and all relevant places in the website.
24	Feedback is collected through online forms and mechanism is in place to ensure timely response to feedback/queries received through the website.
25	The website has been tested on multiple browsers. Hindi/Regional language fonts have been tested on popular browsers for any inconsistency (loss of layout).
26	Minimum content as prescribed in the guidelines is present on the homepage and all subsequent pages.
27	It is ensured through content moderation and approval policy that Website content is free from offensive/discriminatory language.
28	Text is readable both in electronic and print format and the content prints correctly on an A4 size paper.
29	Website has cleared security audit.
30	Website is in the nic.in or gov.in domain.
31	Website is hosted in a data centre in India having the following facilities:
	1. State-of-the art multi-tier security infrastructure as well as devices such as firewall and intrusion prevention systems.
	2. Redundant server infrastructure for high availability.
	3. Disaster Recovery (DR) Centre in a geographically distant location.
	4. Helpdesk & technical support on 24x7x365 basis.
32	Website is bilingual with a prominent language selection link and uses Unicode characters.
33	Documents/Pages in multiple languages are updated simultaneously.
34	Documents are provided either in HTML or other accessible formats. Download details (File Format Size) & instruction for viewing these is provided.
35	Mechanism is in place to ensure that all tender/recruitment notices are published/linked through the website.
36	All documents have a publish date on the main page.

Websites - Accessibility Guidelines

S.No.	GUIDELINE
1	All non-text content (like images) has a text alternative that provides equivalent information as the image itself.
2	Scanned Images of text have not been used.
3	The visual presentation of text and images of text has a contrast ratio of at least 4.5:1 between the foreground and background. Large scale text and images of text have a contrast ratio of 3:1.
4	Text can be resized without assistive technology up to 200 percent without loss of content or functionality.
5	There is a mechanism to pause, stop or hide scrolling, blinking or auto updating content that starts automatically and lasts for more than 5 seconds.
6	Web pages do not contain any content that flashes for more than three times in a second.
7	Instructions provided for understanding and operating content do not rely solely on sensory characteristics such as shape, size, visual location, orientation, or sound.
8	Colour is not used as the only visual means of conveying information, indicating an action, prompting a response, or distinguishing a visual element.
9	Captions or transcript are provided for all pre-recorded and live audio and video content.
10	For any audio on a Web page that plays automatically for more than 3 seconds, a mechanism is available to pause, stop or control the volume of the audio independently by from system volume level.
11	Information, structure, and relationships that are conveyed visually on a web page must also be programmatically determined or are available in text.
12	When the sequence in which content is presented affects its meaning, a correct reading sequence can be programmatically determined.
13	All functionality that is available on the web page is operable through keyboard.
14	Complete web page is navigable using keyboard only (using tab or arrow keys).
15	Current navigation location (Keyboard focus indicator) is visible on the webpage while operating or navigating the page through a keyboard.
16	Web pages allow the user to bypass blocks of content like navigation menus that are repeated on multiple pages (by using the skip to content link).
17	Any web page within the website is locatable either through "search" or a "sitemap".
18	Navigational mechanisms that are repeated across the website occur in the same relative order on each page.
19	If a webpage can be navigated sequentially and the navigation sequence affect the meaning of operation, then all components must receive focus in the same meaningful sequence (Creating a logical tab order through links, form controls, and objects).
20	The purpose of each link is clear.
21	Time limit for time dependent web functions is adjustable by the user.
22	Complete & self-explanatory title that describes the topic and purpose of the page has been provided.
23	Headings wherever used, correctly describe topic or purpose of content.
24	Language of the complete web page has been indicated. If there is a change in language within a webpage it also indicated.
25	Nomenclature of components that have the same functionality is uniform across the website.

14	Website provides a prominent link to the 'National Portal' from the Home Page and Pages belonging to National Portal load in new browser window.
15	Association to Government is demonstrated by the use of Emblem/Logo in proper ratio and colour, prominently displayed on the homepage of the website.
17	Website uses Cascading Style Sheets to control layouts/styles and incorporates responsive design features to ensure that the interface displays well on different screen sizes.
16	Ownership information is displayed on the homepage and on all important entry pages of the website and each subsequent page is a standalone entity in terms of ownership, navigation and context of content.
18	Website is readable even when style sheets are switched off or not loaded.
19	Proper page title and language attribute along with metadata for page like keywords and description are appropriately included.
20	Data tables have been provided with necessary tags/mark up.
21	The website has a readily available Help section linked from all pages of the website.
22	All information about the department, useful for the citizen and other stakeholders, is present in the 'About Us' section and mechanism is in place to keep the information up to date.
23	Website has a 'Contact Us' page providing complete contact details of important functionaries in the department and this is linked from the Home Page and all relevant places in the website.
24	Feedback is collected through online forms and mechanism is in place to ensure timely response to feedback/queries received through the website.
25	The website has been tested on multiple browsers. Hindi/Regional language fonts have been tested on popular browsers for any inconsistency (loss of layout).
26	Minimum content as prescribed in the guidelines is present on the homepage and all subsequent pages.
27	It is ensured through content moderation and approval policy that Website content is free from offensive/discriminatory language.
28	Text is readable both in electronic and print format and the content prints correctly on an A4 size paper.
29	Website has cleared security audit.
30	Website is in the nic.in or gov.in domain.
31	Website is hosted in a data centre in India having the following facilities:
	1. State-of-the art multi-tier security infrastructure as well as devices such as firewall and intrusion prevention systems.
	2. Redundant server infrastructure for high availability
	3. Disaster Recovery (DR) Centre in a geographically distant location
	4. Helpdesk & technical support on 24x7x365 basis.
32	Website is bilingual with a prominent language selection link and uses Unicode characters.
33	Documents/Pages in multiple languages are updated simultaneously.
34	Documents are provided either in HTML or other accessible formats. Download details (File Format Size) & instruction for viewing these is provided.
35	Mechanism is in place to ensure that all tender/recruitment notices are published/linked through the website.
36	All documents have a publish date on the main page.

26	When any component on the web page receives focus or its settings are changed it does not initiate change in context.
27	Changing the setting of any user interface components does not automatically cause a change in context.
28	If an input error is detected, the item is identified and the error is described to the user in text. Suggestions for correction if known are provided to the user.
29	Labels or instructions have been provided wherever input from the users is required.
30	For Web pages that cause legal commitments or financial transactions a mechanism is available for reviewing, confirming, and correcting information before finalizing the submission.
31	Web Page uses mark-up language as per specification.
32	Name and Role of all interface components can be programmatically determined.

Mobile Apps - Accessibility Guidelines

S.No.	GUIDELINE
1	Platform accessibility features have been optimally used and they behave as intended.
2	Proper labels have been provided for all UI elements.
3	The role for a UI element is available programmatically so that assistive technology can report this either through speech or Braille.
4	Hints have been provided for all active UI control elements.
5	The changes of state of UI controls are dynamically updated and accurately available to the assistive technologies.
6	Related UI elements have been grouped together.
7	A non-interactive space of at least one point for iOS or 1 DP for android has been provided between actionable UI elements.
8	Touch targets are at least 9x9mm regardless of screen size.
9	Focus is always on the active UI control.
10	When a UI control has context specific menu items, users are informed that such a menu is present and are able to activate those menu items.
11	Content when navigated using the screen reader gestures forms a meaningful sequence.
12	The app resizes its UI elements in accordance with device settings for text size.
13	Colour contrast ratio between foreground text for up to 18 point font and background is at least 4.5:1.
14	Colour & shape is not the only means to communicate important information.
15	Focus is changed only when the user activates a UI element that is designated for confirming an action such as the Submit button.
16	Appropriate keyboard is invoked by the app depending on the type of field or the data that needs to be provided by the user.
17	Apps is compatible with hardware keyboard.
18	Gestures do not require 3 or more fingers to interact with UI elements.
19	Session timeouts have been avoided. If a timeout cannot be avoided, then an option has been provided for users to extend the time limit before the timeout occurs.
20	Captions have been provided for all audio content and subtitles/transcript have been provided for all video content that is accompanied by audio.
21	For videos that do not have an audio equivalent, audio description for the video content that is crucial for blind users to understand the content has been provided.

22	No content flashes more than 3 times in one second.
Mobile Apps - General Guidelines	
S.No.	**GUIDELINE**
1	Clear instructions on using the app have been provided
2	Mobile app and APIs have been security audited by Cert-in empanelled vendors.
3	APIs have been hosted in secure data centers equipped with firewalls and other security features.
4	Hosting service provider provides 24X7 accesses to APIs and backend databases.

TEMPLATE - 1

I-Access: State Disability Rights Policy for Inclusion and Accessibility in Higher Education

(An Initiative of I-Access Rights Mission, TISS)

Directorate of Higher Education, Department of Higher & Technical Education, Government of Maharashtra

TEACHERS WEEKLY REPORT TO DEVELOP SUBJECTWISE 'INCLUSION CRITERIA [7]' MODIFICATIONS AND ADAPTATIONS WITHIN THE CLASSROOM[8]

1. Curriculum Accessibility: Modification in Curriculum as per academic norms to develop overall inclusion criteria for student with disabilities					
Date		Subject wise Curriculum Modification		Inclusion Criteria/Description	
2. 'Inclusion Criteria' in Teaching Pedagogy: Teacher shall prepare the course plan and specify modification in the teaching pedagogy to formulate the 'Inclusion Criteria' in the subject as per sensory needs of PWD. Teacher will set the 'Inclusion criteria' keeping in mind the Student's Accessibility Statement (Template-2) for clarity.					
Course Plan Date		Modification done (Attach the Subject/Course plan)		Inclusion Criteria/ Description	
3. Assistive Devices, Accessibility Software/ Mobile app provision in classroom. Provide the Course material in accessible format (e-class notes in advance)					
Date		Required Assistive Devices/Content in Accessible Format/Soft Copy		Description	
4. Buddy/peer volunteer support program for human support					
Date		Purpose		Description	
5. Implementation of modified teaching pedagogy in class with help of Student's Inclusion & Accessibility statement					
Name of	Type of	Contact	Email	Inclusion &	Teacher's Weekly Plan of

[7] **Inclusion criteria:** are a set of predefined characteristics used to identify needs of persons/students with disability in order to give them equal opportunity in the classroom's teaching and learning, and to provide barrier free environment.
e.g. Inclusion criteria: for student with low vision.
1. 'Provision of accessible assistive devices' like Computer magnifier/ in the classroom by the university/college.
2 'Provision of needs based assistive devices' e.g. Daisy player/recorder for audio recording of lectures.
3.'Classnotes in accessible format'. e.g. e-class notes, e-books shall be given in advance before the class.
4. 'Peer Engagement and human support for reading, note taking with consent of student with disability'
Teacher may contact the equal opportunity cell/higher authorities for availing the devices/ instruments for the student with disability which can be purchased under disability budget as an academic resource for inclusion

[8] *Section 2 (y): "'reasonable accommodation' means necessary and appropriate modification and adjustments, without imposing a disproportionate or undue burden in a particular case, to ensure to persons with disabilities the enjoyment or exercise of rights equally with others;" (RPWD Act, 2016)and*
GR of Government of Maharashtra Dated 27.08.2018

Student with Disability	Disability	No.	Id	Accessibility Statement of Student with Disability for classroom	Action

Note: The Teacher's weekly report shall be prepared by Course/Subject Teacher in coherence with student's accessibility statement. One copy shall be submitted to Equal opportunity Cell for record purpose and uploaded at Disability Information Portal. One copy shall be attached with Disability Quarterly report of The University/College.

Name, Designation and Sign of Course/Subject Teacher ……...

Name and Address of University/College ……

ACCESS RIGHTS MISSION

TEMPLATE - 2

I-Access: State Disability Rights Policy for Inclusion and Accessibility in Higher Education

(An Initiative of I-Access Rights Mission, TISS)

Directorate of Higher Education, Department of Higher & Technical Education, Government of Maharashtra

STUDENT'S INCLUSION & ACCESSIBILITY STATEMENT FOR CLASSROOM [9]

ACCESSIBLE PROVISIONS REQUIRED IN CLASSROOM & EXAMS								
Name of Student with Disability	Type of Disability	Male/ Female	Address	Mobile No.	Email Id	Program and Year	Course Subject	**Student's with disability Inclusion and Accessibility Statement**: Description of accessibility facility required in classroom & exams
								Classroom: (Accessibility Statement) Examination: (Accessibility Statement)

Note: The above Accessibility Statement to be filled by the Student with Disability in order to submit it to the respective subject teacher and equal opportunity cell to avail better learning & Accessible facilities in classroom
Date:

Name, Address and Signature of Student with Disability …….

Name, Email, Contact Number and Signature of Course Teacher/Subject Teacher …….....

[9] Attached with Teachers weekly report to be submitted to HOD and equal opportunity cell and to be attached with disability quarterly report of university and college. This will facilitate implementing the UNCRPD statement of 'Nothing about us without us' and valuing the narratives of the students with disability.

Address Name of University/College:……

TEMPLATE - 3

I-Access: State Disability Rights Policy for Inclusion and Accessibility in Higher Education

(An Initiative of I-Access Rights Mission, TISS)

Directorate of Higher Education, Department of Higher & Technical Education, Government of Maharashtra

EXAM CONTROLLER REPORT ON DISABILITY[10]

Accessible provisions provided by university/college during exams for each type of student with disability						
Date of exam	Year	Subject	Name of student with disability	Type of disability	Contact no of Students.	Provisions & facilities provided to students with 21 types of disability[11]

To be filled by Exam Controller on facilities provided to Students with Disability of 21 types and as per request made by the student with disability (As per Annexure 2).

Exam Requirments: Example -Provision of Scribes/Writer/Question paper in large Font size 20, Arial

_____

Sign of Exam Controller
Name and address of University/College

[10] As per GR of Government of Maharashtra dated, 04.03.2017 & to be attached with Disability Quarterly report
[11] As per GR of Government of Maharashtra dated, 04.03.2017

TEMPLATE - 4

I-Access: State Disability Rights Policy for Inclusion and Accessibility in Higher Education

(An Initiative of I-Access Rights Mission, TISS)

Directorate of Higher Education, Department of Higher & Technical Education, Government of Maharashtra

EQUAL OPPURTUNITY CELL MONTHLY REPORT

1. Website Acessibility (Accessibility Facilities and Tools)		
Date	Purpose	Description
2. Exams Accessibility (Computer with NVDA, provisions of reader & writer)		
Date	Purpose	Description
3. Curriculum Accessibility: Soft Copy of Class Notes, e-books, online facilities		
Details of teachers	Course subject	Description
4. Library Accessibility facilities & services E-Books, Online Free Access/Soft Copy		
Type of facilities	Purpose	Description
5. Job placement for Students with Disability		
Date	Purpose	Description
6. Remedial coaching		
Subjects for Remedial coaching	Purpose	Description
7. Buddy /volunteer support programs		
List of volunteers & contact numbers	Purpose	Description
8. Grievance redressal mechanism		
Types of grievances	Action taken	Description
9. Barrier Free Infrastructure & Accessibility in Hostel, Classroom, Dining Hall, Toilets, Laboratory, playground, library accessibility in Campus		
Accessible construction of Ramps, Lifts, Tactile floor-date	Site of accessible construction and purpose	Description
10. Counselling services		
Type of counselling services	Purpose	Description

Name & Email of EOC Officer of University/College …… …….

Signature of EOC Officer In-charge of University/College……...

Date:……Name and Address of University/College**: ……**

Note: EOC Report shall be attached with Disability Quarterly Report of University/ College

TEMPLATE - 5

I-Access: State Disability Rights Policy for Inclusion and Accessibility in Higher Education

(An Initiative of I-Access Rights Mission, TISS)

Directorate of Higher Education, Department of Higher & Technical Education, Government of Maharashtra

3- MONTHLY / DISABILITY QUARTERLY PROGRESS REPORT DISABILITY ACCESSIBILITY & INCLUSIVE HIGHER EDUCATION REPORT

1. Disability Awareness Programme			
Date of the Programme	Target Group/Purpose	Description	
2. Admission Process/ Accessibility in Admission Procedures (Online and Offline)			
Key Accessibility Facilities	Purpose	Description of Accessibility measures taken in the Admission procedures /Modification done in Entrance Exams for PWD	
3. Reservation of 5% Students with Disabilities			
Total Number of Students	Male.., Female.., Transgender	5% reservation fulfilled Yes/No	
4. Progress on Website Accessibility and Setting of Disability Information Portal			
Date	Progress	Accessibility Tool for Website (Increase Text, Decrease Text, Grayscale, High Contrast, Light Background, Links Underline, Readable Font and Reset,Audio capcha)	Description
5. Library Services Made Accessible			
Digital Accessibility Facilities	Human Assistance Facilities	Description	
6. Barrier free Environment & Accessible Infrastructure in campus: Accessible lifts, Ramps, Accessibility in Hostels, Toilets, Library, Laboratory, Playground			
Barrier free environment standards implemented	Report (yes/no)	Progress made/Description	
7. Official Meetings by Higher Authorities on Disability			
Date	Purpose	Decisions/Description	
8. Disability Budget and budget allocation			
Disability Budget	Amount	Areas & Description	
9. Data of Students with Disability (Yearly List of SWD to be attached here & to be uploaded in Disability Information Portal on University/College Website) A. 1. Total Student with Disability(SWD)...A.2 Total SWD Male….. A.3. Total SWD Female…… **B.1 Total SWD perusing graduation** …… **B.2 Male**……B.3 Female …… C.1 Total SWD **perusing Post graduation**…..**C.2 Male** …… C.3 Female…… D.1 Total SWD **perusing** PhD …… D**.2 Male** …… D.3 Female……			

9.F. Types of Disability of 21 types	Total…Male.. Female . (Write details of each type of disability)	Total Disability Population categorites SC...ST....NT..OBC....Open...Minority....
10. Data of staff and teachers with disability (attach the list of employees PWD) **10.A Total Staff with Disability …. Male …. Female……** **10.B Total Teachers with Disability…. Male…. Female….**		
10.C Name of Staff and Teachers with disability	Post/Designation	Years of Service
11. Scholarships and Government Schemes		
Scholarship / Government Scheme	Purpose	Description
12. Implementation of 'I-ACCESS CALL TO ACTION GUIDELINES 2018'		
I-Access Guidelines	How they are implemented	Innovations/ Best practices for Students with Disability
13. Implementation of G.R. Dated 04/03/2017 on Examination & Teaching-Learning Facilities provided for 21 Types of Students with Disability		
Date	Purpose	Description
14. Implementation of G.R. Dated 27/08/2018 on Accessibility/Barrier Free Environment, Reservation and Curriculum Accessibility		
Date	Purpose	Description
15. Examination Facilities for Students with Disabilities		
Exam Date	Subject	Details of facilities/ Description
16. Workshop / Conferences on Disability/ NGO Meet/ Consultation Meeting		
Date	Purpose/Title	Purpose and Outcome
17. List of Volunteers and Scribes for Students with Disability		
List of Volunteers for support to PWD	List of Scribes/Writers with email id, contact number	Remarks

Name and Signature of The Registrar/ Principal ……

Name, Address of University/ College ……

Contact Number, Email Id and website ……

Date**:**

Note: Disability Quarterly Progress Report is mandatory report for the higher education institutions as per Section 44 states "Mandatory observance of accessibility norms" of the Chapter 7 of 'Duties and Responsibilities of Appropriate Government' under The RPWD Act 2016. Submit the Disability Quarterly Progress report (Template-5) of the University/College with the necessary attachments by April 10th, , August 10th and December 10th every year to the State Authority, Hon. Director, Directorate of Higher Education, Government of Maharashtra and copy to I Access Rights Mission, TISS at tissdisability@gmail.com, vaishali@tiss.edu for information only. This disability policy is prepared in context of RPWD Act 2016, UNCRPD and New Education Policy 2020 with principles of Inclusion and Accessibility for Students with Disability in Higher Education.